Χρύσανθος Κανελλόπουλος

ΛΙΣΟΣ
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟΥ

ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 2•AURA SUPPLEMENT 2

ΛΙΣΟΣ. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟΥ

SUPPLEMENT 2
ATHENS UNIVERSITY REVIEW OF ARCHAEOLOGY

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ ΝΙΚΟΣ ΖΑΚΥΝΘΙΝΑΚΗΣ. ΕΥΓΕΝΙΚΗ ΠΑΡΑΧΩΡΗΣΗ ΕΥΑΣ ΛΑΒΡΑΝΟΥ 2018

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: ΙΩΑΝΝΑ ΑΡΦΑΡΑ

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: ΙΩΑΝΝΑ ΑΡΦΑΡΑ

ISBN: 978-618-84298-4-0 (έντυπη έκδοση)

ISBN: 978-618-84298-3-3 (ψηφιακή έκδοση)

Χρύσανθος Κανελλόπουλος

ΛΙΣΟΣ. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ 2019

SUPPLEMENT 2• AURA

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Ιωάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Γεώργιος Βαβουρανάκης || Γιάννης Γαλανάκης || Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

Ελένη Μαντζουράνη || Χρήστος Ντούμας || Διαμαντής Παναγιωτόπουλος

Ελευθέριος Πλάτων || Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα || Arnulf Hausleiter

Παναγιώτης Κουσούλης || James Osborne || Πάνος Βαλαβάνης

Χρύσανθος Κανελλόπουλος || Παυλίνα Καραναστάση || Στυλιανός Κατάκης

Ευρυδίκη Κεφαλίδου || Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά || Αντώνης Κοτσώνας

Νότα Κούρου || Βασίλειος Λαμπρινουδάκης || Δημήτρης Μποσνάκης || Όλγα Παλαγγιά

Λυδία Παλαιοκρασσά || Ελευθερία Παπουτσάκη-Σερμπέτη || Δημήτρης Πλάντζος

Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά || Katja Sporn || Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου

ΜιχαήλΤιβέριος || Σοφία Καλοπίση-Βέρτη || Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου

Γεώργιος Πάλλης || Μαρία Παναγιωτίδου || Πλάτων Πετρίδης || Andreas Rhoby

Peter Dent || Παναγιώτης Ιωάννου || Θεοδώρα Μαρκάτου || Ευγένιος Ματθιόπουλος

Ευθυμία Μαυρομιχάλη || Δημήτρης Παυλόπουλος || Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη

Λίλιαν Καραλή-Γιαννακοπούλου || Βασίλειος Κυλίκογλου || Αλεξάνδρα Λιβάρδα

Ιωάννης Μπασιάκος || Σέβη Τριανταφύλλου || Μάρλεν Μούλιου || Αλεξάνδρα Μπούνια

Μαρία Οικονόμου || Ελευθερία Παλιού || Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος || Απόστολος Σαρρής

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • LAYOUT

Βασιλική Σχίζα

Ο τόμος 2 στη σειρά μονογραφιών του *AURA* εκδόθηκε με ευγενική χορηγία της
Αστικής, μη Κερδοσκοπικής
Εταιρίας Πολιτιστικού και Κοινωφελούς Έργου "ΑΙΓΕΑΣ",
Θανάση και Μαρίνας Μαρτίνου

The publication of *AURA* Supplement 2 was kindly supported by the non profit corporation for cultural and charitable work AEGEUS, Thanasis and Marina Martinos.

ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών
ΕΙΔΙΚΟΣ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΣ ΚΟΝΔΥΛΙΩΝ ΕΡΕΥΝΑΣ
Blue Star Ferries
www.bluestarferries.com
ANEK LINES
www.anek.gr

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Faculty of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website http://aura.arch.uoa.gr/
email: aura@arch.uoa.gr

Σχεδιασμός • Layout: Βασιλική Σχίζα (vass.schiza@gmail.com)

© Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © Faculty of History and Archaeology, NKUoA
Όλα τα άρθρα αυτού του τόμου υπόκεινται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el).
All papers in this volume are subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License (https://creativecom-mons.org/licenses/by-ncnd/4.0/).

Αφιερωμένο στη μνήμη του Γεωμέτρη Φαουάζ Ισακάτ.
Dedicated to the memory of the Geometrist Fawwaz Ishaqat.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΣΤΟ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟ ΤΗΣ ΛΙΣΟΥ....11

Α. Η ΑΡΧΑΙΑ ΛΙΣΟΣ ΚΑΙ Η ΧΩΡΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟΥ. 15

Β. ΟΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ....25
1. ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ Α....25
2. ΠΕΡΙΟΧΗ Β....30
3. ΧΩΡΟΣ C....30
4. ΧΩΡΟΣ D....30
5. ΧΩΡΟΙ E, F....32
6. ΠΕΡΙΟΧΗ G....32
7. ΔΡΟΜΟΣ Η....34
8. ΣΤΟΑ J. 34
9. ΠΛΑΤΕΙΑ Κ....37
10. ΚΛΙΜΑΚΑ L 38
11. ΠΕΡΙΟΧΗ Μ....38
12. ΕΙΣΟΔΟΣ Ν....39
13. ΑΝΑΛΗΜΜΑ Ρ....40
14. ΑΝΑΛΗΜΜΑ R-R '....42
15. ΔΕΞΑΜΕΝΗ S....42
16. ΑΝΟΙΓΜΑ Τ....42
17. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ (U)....44
17.1. Η ΚΑΤΟΨΗ....44
17.2. Η ΚΡΗΠΙΔΑ....45
17.3. ΟΙ ΤΟΙΧΟΙ....46
17.4. ΤΟ ΘΥΡΩΜΑ....50
17.5. ΤΑ ΕΠΙΣΤΥΛΙΑ....54
17.6. ΤΟ ΔΙΑΖΩΜΑ....54
17.7. ΤΑ ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ ΓΕΙΣΑ....56
17.8. ΤΑ ΤΥΜΠΑΝΑ ΤΩΝ ΑΕΤΩΜΑΤΩΝ....57
17.9. ΤΑ ΚΑΤΑΕΤΙΑ ΓΕΙΣΑ....59
17.10. Ο ΛΙΘΟΣ Α91....59
17.11. ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΟΥ ΣΗΚΟΥ....60
17.12. Η ΟΡΟΦΗ....68
17.13. Η ΣΤΕΓΗ....68
17.14. Η ΚΕΡΑΜΩΣΗ....69
17.15. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ....70
17.16. ΜΕΡΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ....72
17.17. ΥΦΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ....74
18. ΔΙΑΣΠΑΡΤΑ ΜΕΛΗ....87
18.1. Η ΣΤΕΨΗ Α65....87
18.2. ΤΟ ΥΠΕΡΘΥΡΟ Ε275 87

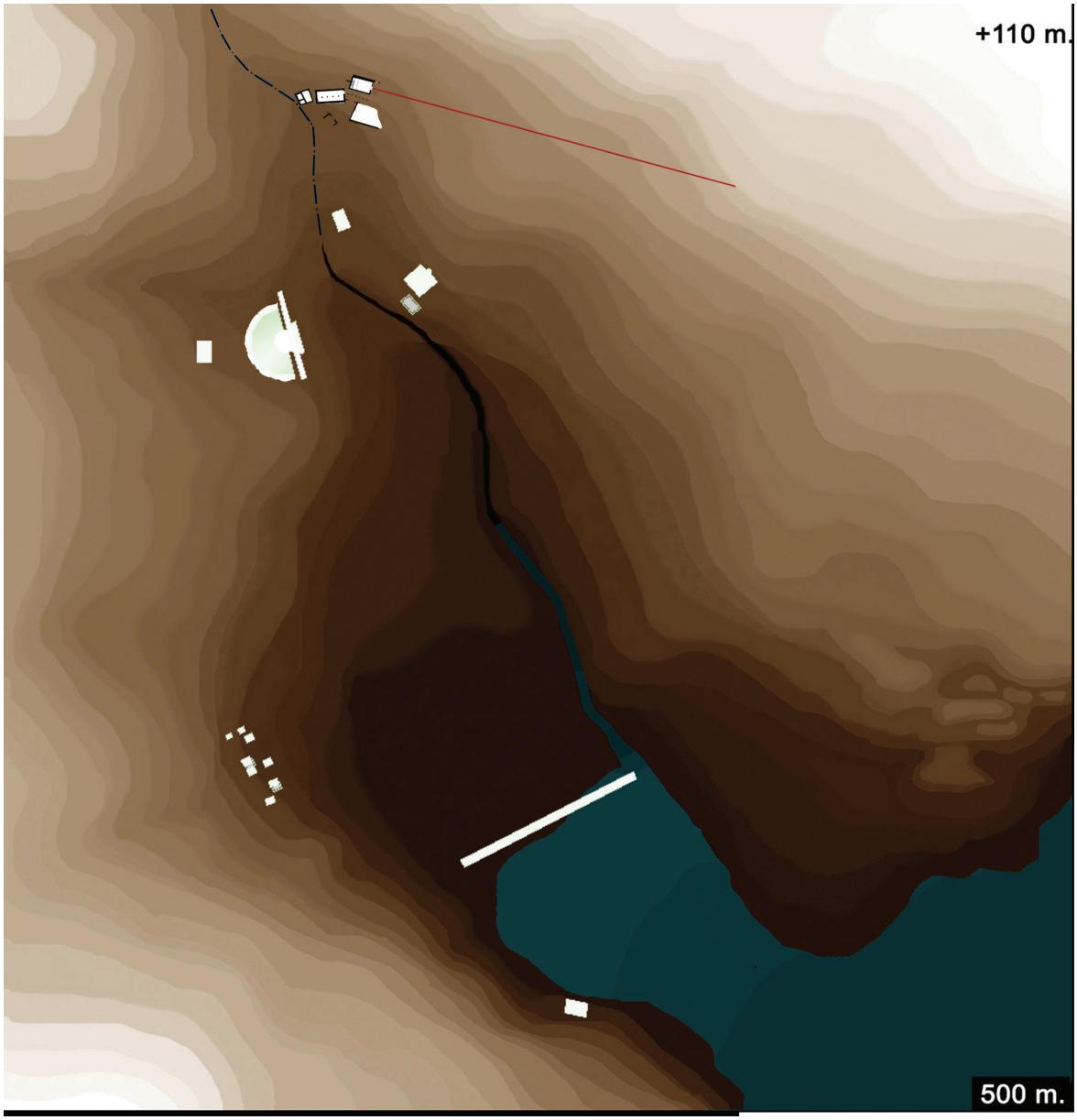
Γ. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟ 91

ABSTRACT.....97

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1.: ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ Γ355 ΚΑΙ Γ456 ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
ΚΑΙ Λ 354 ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΙΣΑΜΟΥ.....101
1. ΤΟ ΥΠΕΡΘΥΡΟ Γ 355 101
2. ΤΟ ΥΠΕΡΘΥΡΟ Γ 356 102
3. Ο ΚΑΤΑΛΟΒΕΑΣ Λ 354 ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΥΡΡΗΝΙΑ.....105

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2. : Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΑΣ ΥΨΟΣ ΔΙΑΖΩΜΑΤΟΣ:ΥΨΟΣ ΕΠΙΣΤΥΛΙΟΥ
ΜΕΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 400 Π.Χ.....111
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 113

ΠΙΝΑΚΕΣ.....129

Εικ. 1. Τοπογραφικό του κόλπου και της κοιλάδας του Άη Κηρκού με την αρχαία ακτογραμμή. Σχεδίαση με βάση το υπόβαθρο της Χ. Φραγκονικολάκη.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΣΤΟ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟ ΤΗΣ ΛΙΣΟΥ

Εξήντα χρόνια μετά την ανασκαφή του Ασκληπιείου στη Λισό από το Νικόλαο Πλάτωνα συγκροτήθηκε η ομάδα μελέτης και δημοσίευσης του ιερού. Εξαιτίας, κυρίως, του δυσπρόσιτου τοπίου, στον μυχό του οποίου φωλιάζει ο αρχαιολογικός χώρος και εξαιτίας του εύρους των θεμάτων, τα πολυάριθμα ευρήματα παρέμεναν έως σήμερα αδημοσίευτα. Ο Λευτέρης Πλάτων ανέλαβε την δημοσίευση και σχολιασμό των ημερολογίων ανασκαφής από τον Νικόλαο Πλάτωνα (1958-1960), η Σταυρούλα Μαρκουλάκη, μεταξύ άλλων, τη δημοσίευση του μωσαϊκού δαπέδου του ναού και η Κατερίνα Τζανακάκη την κεραμεική που περισυνελέγη από τις ανασκαφές. Η Βασιλική Μαχαίρα μελετά τα (60) γλυπτά ενώ η Martha Bowsky τις (43) επιγραφές του ιερού.

Στον γράφοντα της παρούσας εργασία ανατέθηκε, μετά από αίτημά του, η δημοσίευση της αρχιτεκτονικής του Ασκληπιείου. Προκαταρτικές δημοσιεύσεις του υλικού του ιερού έχουν γίνει από την Μαρκουλάκη (1993, 1994), τον Κατάκη (2009), την Μαχαίρα (2011) και τη Baldwin Bowsky (2016, 2017).

Η πανεπιστημιακή έρευνα «Μελέτη της αρχιτεκτονικής του Ασκληπιείου στη Λισό» με επιστημονικό υπεύθυνο τον γράφοντα ανέλαβε την συστηματική καταγραφή των αρχιτεκτονικών στοιχείων του ιερού. Το έτος 2012 το ερευνητικό έργο τέθηκε υπό την αιγίδα του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του ΕΚΠΑ. Κατά τη διάρκεια των εργασιών τεκμηρίωσης των φυσικών καταλοίπων αξιοποιήθηκε από εθελοντές φοιτητές και φοιτήτριες ο εξοπλισμός του Τομέα Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ. Η τοπογράφηση πραγματοποιήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2014 με όργανο GPS TOPCON GR 3 με τριπλόσυχνο διαφορικό, παραχώρηση του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης. Η τεκμηρίωση ολοκληρώθηκε με σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση, καταλογογράφηση και σήμανση των διάσπαρτων λίθων. Η αρωγή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χανίων στον αρχαιολογικό χώρο συνέβαλε στην απρόσκοπτη εξέλιξη της έρευνας.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί σε πολλές πτυχές της συνέχεια της προσπάθειας του Νικολάου Πλάτωνος. Η κάτοψη που είχε εκπονηθεί από τον ανασκαφέα (το «ιχνογράφημα» στο ημερολόγιο της ανασκαφής) εκτός από λίγα συστηματικά λάθη, κυρίως στην περιοχή του δυτικού τοίχου του ναού, εκπονημένο με μολύβι σε χαρτί, παραμένει πολύτιμη επειδή αποτυπώνει τα νεωτερικά στοιχεία που είτε αφαιρέθηκαν ή καλύφθηκαν από την κατακρήμνιση βράχων (όπως για παράδειγμα στην πλατεία Κ). Το αδημοσίευτο ιχνογράφημα καθώς και οι φωτογραφίες του ανασκαφέα κατέστησαν απαραίτητοι οδηγοί σε κάθε φάση της πανεπιστημιακής έρευνας. Αν και ο διαμήκης άξονας του ναού αποκλίνει 16 μοίρες από την ανατολή, ο Πλάτων στα ημερολόγιά του τοποθετεί, συμβατικά, την βόρεια περιοχή του ιερού στα ανατολικά του ναού και την δυτική περιοχή στα βόρεια. Μάλλον ο ίδιος, παρατηρώντας το τοπίο πριν την εκπόνηση του ιχνογραφήματος, προσδιόρισε χονδρικά το νότο στην θάλασσα στην οποία ανοίγεται ο ναός. Παρά τις πρόσφατες εργασίες αποτύπωσης με τον εξελιγμένο εξοπλισμό, το πρώτο υλικό τεκμηρίωσης παραμένει πολύτιμο για την παρουσίαση του χώρου. Οι φωτογραφίες του Πλάτωνος από τη δεκαετία του 1950 αποτελούν τεκμήρια για το τοπίο, το οποίο έως τότε δεν είχε την τύχη να προσελκύσει την προσοχή περιηγητών ή αρχαιολόγων. Αυτές δείχνουν ότι πριν τις ανασκαφές η μόνη ορατή κατασκευή στο Ασκληπιείο ήταν το μεγαλιθικό ανάλημμα RR’, στη βάση του οποίου χρησιμοποιούνταν η μικρή κρήνη. Ακόμα, οι φωτογραφίες των λιθοσωρών και της πρόχειρης μουσειακής ανασύνθεσης από το αρχείο του Νικολάου και Λευτέρη Πλάτωνος προτιμούνται για παρουσίαση των αρχιτεκτονικών μελών στους λιθοσωρούς. Και αυτό επειδή το 1960 οι λίθοι ήταν εκτεθειμένοι στο ηλιακό φώς. Σήμερα, οι χαρουπιές που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια των τελευταίων 60 ετών καλύπτουν με τη σκιά τους τα μέλη, έχοντας ως αποτέλεσμα πενιχρές σε φωτοσκίαση φωτογραφίες. Για αντίστοιχους λόγους είναι χρήσιμη η φωτογραφία του Πλάτωνος με τη λεκάνη στο δάπεδο του Οικοδομήματος Α, που το 1959 βρισκόταν σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης.

Από τον χώρο του Ασκληπιείου παραμένει άσκαφη η περιοχή ανατολικά του ναού, στην θέση που σύμφωνα με τα γνωστά θα έστεκε ο βωμός. Η ανασκαφή δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς την προηγούμενη χρήση εκσκαφικών οχημάτων για την αφαίρεση των βράχων. Η πρόσβαση τέτοιου είδους εξοπλισμού είναι απαγορευτική στη Λισό καθώς η κίνηση στην κοιλάδα γίνεται μόνον σε μονοπάτια. Η σύνθεση βασίζεται στις κατασκευές που έχουν αποκαλυφθεί κατά τις ανασκαφές του Νικολάου Πλάτωνος μεταξύ των ετών 1957 και 1960. Διερευνητικές τομές στην καρδιά του ιερού για αποσαφήνιση της χρονολόγησης αποφεύχθηκαν εξαιτίας των επάλληλων ή πλησίον ευρισκομένων τάφρων θεμελίωσης που κατά τα φαινόμενα δεν θα απέδιδαν καρπούς.

Ο μικρός ναός του Ασκληπιού, αν και άστυλος, προσφέρει πληθώρα στοιχείων: άδυτο χώρο, βάθρο για το λατρευτικό άγαλμα ή αγάλματα, θύρωμα με ενεπίγραφες παραστάδες και μεταλλική κιγκλίδα, «θησαυράριο», φράγμα, θρανία και μωσαϊκό δάπεδο. Από τα κατακείμενα στο ιερό μέλη κατεγράφησαν λεπτομερώς 91 λίθοι. Από αυτούς, 15 μέλη και θραύσματα προέρχονται από το επίτοιχο επιστύλιο του ναού, 18 μέλη από το δωρικό διάζωμα, 14 μέλη από τα γείσα, 7 λίθοι των τυμπάνων, 15 διάσπαρτοι λιθόπλινθοι του τοίχου, 6 μέλη από το περίθυρο του ναού (περίπου το 60% της αρχικής σύνθεσης) καθώς και βάσεις, σπόνδυλοι και κιονόκρανα από δύο διαφορετικές ομάδες κιόνων (κατά πάσα πιθανότητα από το εσωτερικό του Οικοδομήματος Α και από τη μικρή στοά). Όλες οι στρώσεις του ναού εκπροσωπούνται από μέλη και θραύσματα. Η σίμη παραμένει η μόνη άγνωστη στρώση. Από τους λίθους που δεν ανήκουν στο ναό, μόνον το Υπέρθυρο Ε275 δεν είναι δυνατό να αποδοθεί σε γνωστή αρχιτεκτονική σύνθεση του Ασκληπιείου. Οι εργασμένοι λίθοι του ιερού είχαν συγκεντρωθεί από το συνεργείο του Πλάτωνα στην περιοχή νότια του ναού. Όπου αυτό ήταν δυνατό, έγινε επιτόπου ανασύνθεση μέρους του θριγκού του ναού από μέλη που συνέχονταν στην αρχική κατασκευή. Καθώς από το 1960 δεν έχει απασχοληθεί πολυμελές συνεργείο στον χώρο, οι λιθοσωροί του Πλάτωνα δεν έχουν μετακινηθεί.

Η τελευταία εικοσαετία γίνεται κομβική για την μελέτη των ιερών της Κρήτης. Σημαντική είναι η συμβολή της μελέτης των Shaw και Shaw (2000). Μέρος της μελέτης καλύπτει την τυπολογία ναών Κρήτης και αποτελεί έργο σταθμό με εξαντλητική τεκμηρίωση και τις απαραίτητες συγκρίσεις. Καθώς οι ναοί στον Κομμό είναι αρρυθμικοί, οι Shaw και Shaw δεν ασχολήθηκαν με ζητήματα ύφους, ούτε με τα φαινόμενα στη ναοδομία του νησιού κατά την ελληνιστική περίοδο. Στις αρχές της ίδιας δεκαετίας εμφανίζεται η διδακτορική διατριβή της Sporn (2002) για τα ιερά και τις λατρείες της Κρήτης. Πιό πρόσφατα οι εργασίες της Melfi (1998-2000, 2002, 2007), του Riethmüller (2005), του Renberg (2017) και των ομάδων του Lippolis (2012) και του Bonetto (υπό έκδοση) στη Γόρτυνα θέτουν νέες βάσεις για την κατανόηση της ναοδομίας στην Κρήτη και τη λειτουργία των Ασκληπιείων γενικότερα.

Τα δεδομένα στα οποία βασίζεται ο σχολιασμός της αρχιτεκτονικής συχνά είναι ελλιπή και το αποτέλεσμα είναι παρανοήσεις σε πολλά επίπεδα. Η ανάγκη τεκμηριωμένης παρουσίασης του Ασκληπιείου στη Λισό κρίνεται επιβεβλημένη. Το πλέον σημαντικό χαρακτηριστικό στα κείμενα του Νικόλαου Πλάτωνος είναι ότι αυτός δεν αστοχεί. Καθώς ο ίδιος δεν ασχολείται με μεταέρευνα, δεν προβαίνει σε ερμηνείες και, όπου αυτό συμβαίνει, γίνεται με επιφυλάξεις οι οποίες δεν μεταφέρονται πάντοτε από τους μεταγενέστερους ερευνητές. Η μέθοδος προσέγγισης του Χώρου G όπισθεν του ναού είναι παραδειγματική για την εξερεύνηση των Ασκληπιείων, καθώς εκεί «ηλπίζετο ότι θα ευρίσκετο το άδυτον...». Το ίδιο ισχύει για την ερμηνεία του λίθινου στομίου και της υπόγειας κοιλότητας στο «άδυτο» του ναού, η οποία αναγνωρίστηκε από την Kaminski (1991) ως «θησαυράριο»[i] . Αναμένεται με εξαιρετικό ενδιαφέρον η δημοσίευση και ο σχολιασμός, από τον καθηγητή Λευτέρη Πλάτωνα, των ημερολογίων της ανασκαφής και των πρωτότυπων φωτογραφιών, μικρός αριθμός των οποίων παραχωρήθηκε γενναιόδωρα για την εικονογράφηση της παρούσης μελέτης.

Στην παρούσα εργασία τεκμηριώνεται η οικοδομική των κατασκευών και η χωροταξία του Ασκληπιείου, ενώ γίνεται προσπάθεια χρονολόγησης με βάση το ύφος των αρχιτεκτονικών μορφών. Με την προσθήκη δύο παραρτημάτων γίνεται εμβάθυνση στις παρατηρήσεις του Νικολάου Πλάτωνος ο οποίος αναγνώρισε αμέσως τις ομοιότητες ανάμεσα στα υπέρθυρα από

[i] Ας σημειωθεί ότι ο Νικόλαος Πλάτων, εκτός από την ανασκαφή στο στενότερο ιερό, δραστηριοποιήθηκε στην Λισό, με την ιδιότητά του ως έφορος αρχαιοτήτων, με αγορά αρχαίων νομισμάτων από τους ξωμάχους, ακόμα και με την καταγραφή των graffiti στο ναό του Αγ. Κήρυκου. Τον ανασκαφέα απασχόλησε έντονα το ζήτημα της πρωταρχικής πηγής του νερού, της διαχείρισής του και της παροχέτευσής του σε νέους αγωγούς.

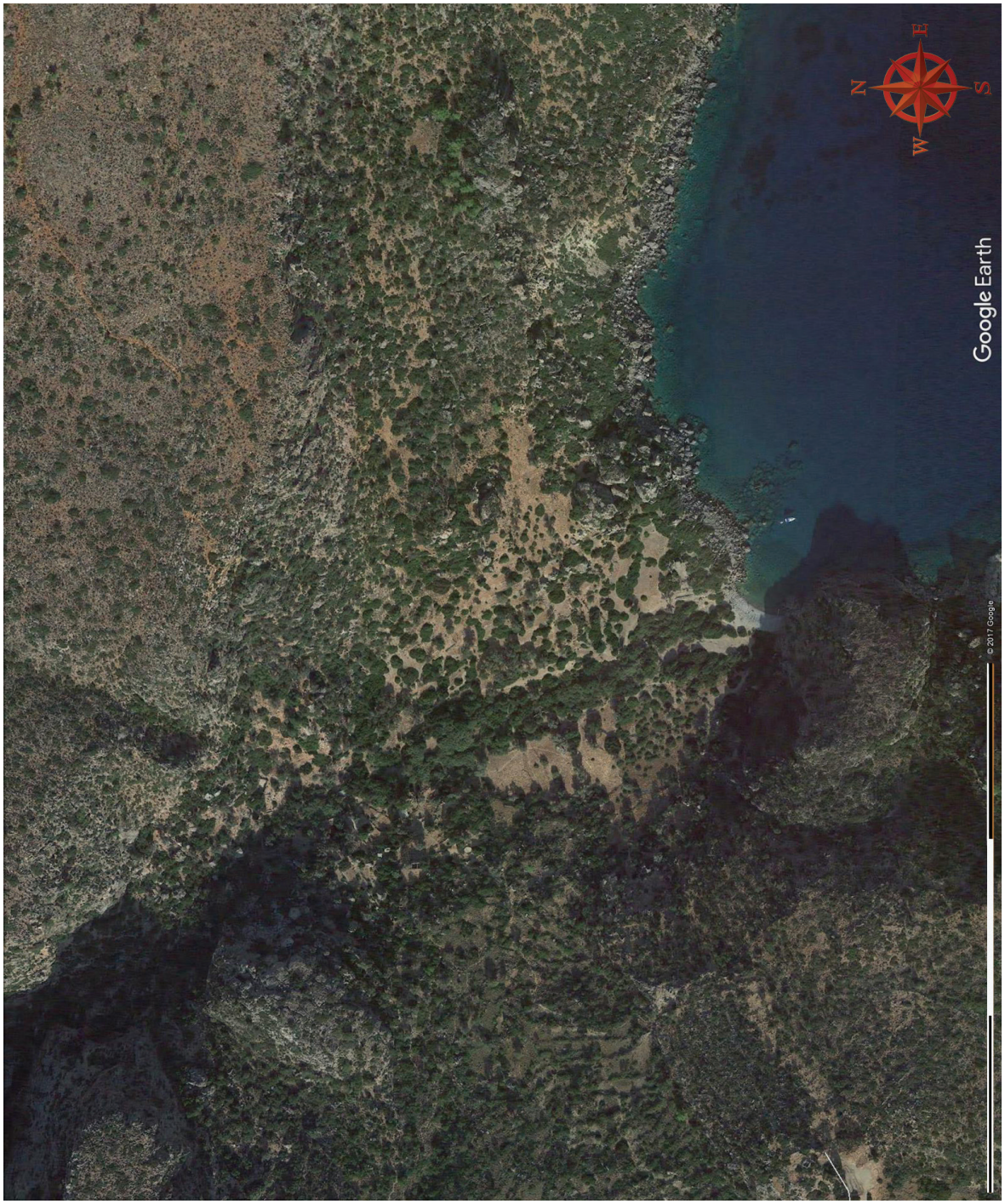
την Κνωσό και τη Λισό. Ο Πλάτων είχε ανασκάψει και τους δύο αρχαιολογικούς χώρους. Ελπίζουμε ότι η δημοσίευση των δύο υπερθύρων ικανοποιεί τις πρωτοποριακές για την δεκαετία του 1950 διαπιστώσεις του ανασκαφέα, που περιορίζονται σε μία αδημοσίευτη πρόταση στο ημερολόγιο των ανασκαφών, χωρίς παραπομπές και χωρίς να αστοχούν στη βασική σύγκριση. Η συσχέτιση αυτή έχει ιδιαίτερη αξία καθώς είχε διατυπωθεί σε εποχή που δεν είχε αναγνωριστεί με σαφήνεια το ύφος στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά μνημεία της Αλεξάνδρειας και της Κρήτης. Αυτό έγινε πιό συγκεκριμένο μετά τις εργασίες του Pensabene (1993) και της McKenzie (1990 και 2007). Οι επισημάνσεις στο ημερολόγιο της ανασκαφής του Πλάτωνος αποτέλεσαν το έναυσμα για την εξερεύνηση των υπερθύρων Γ355 και Γ356, σήμερα στο Μουσείο Ηρακλείου, που αποκτούν πλέον ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ειδική θέση στο αλεξανδρινό αρχιτεκτονικό ρεπερτόριο. Ευχαριστίες οφείλονται στον συνάδελφο Κλεάνθη Σιδηρόπουλο για την συνδρομή του κατά τις εργασίες τεκμηρίωσης των δύο μνημείων. Η ομοιότητα των ναών της Κρήτης με τον πήλινο, άστυλο και αρρυθμικό, ναΐσκο των κλασικών χρόνων από τη Φαλάσαρνα, σήμερα στο μουσείο Κισάμου, κάνει πιό σαφή την εικόνα της ναοδομίας στο νησί. Αναμένουμε ότι η δημοσίευση του μνημείου από τον Μιχάλη Μιλιδάκη θα συμπληρώσει το κενό όσον αφορά τη μορφολογία των ναών της Κρήτης.

Η εργασία του Gismondi για το θησαυρό των Στρατηγών στην Κυρήνη και εκείνη του Bousquet για τον θησαυρό των Κυρηναίων στους Δελφούς δημοσιεύτηκαν σχεδόν ταυτόχρονα τα έτη 1951 και 1952, χωρίς οι συγγραφείς να γνωρίζουν τις εργασίες αλλήλων. Στην παρούσα εργασία ο ναός στη Λισό συνδέει και εξηγεί τα δύο μνημεία της κυρηναϊκής σχολής.

Ευχαριστώ από καρδιάς τον συνάδελφο Λευτέρη Πλάτωνα και τη Σταυρούλα Μαρκουλάκη για την εμπιστοσύνη που έδειξαν στα πρώτα στάδια καθέλκυσης του ερευνητικού έργου. Στην αμέριστη αρωγή του Λευτέρη οφείλεται η παραχώρηση των αδημοσίευτων, ως τώρα, φωτογραφιών από το αρχείο του ανασκαφέως του Ασκληπιείου, Νικολάου Πλάτωνος. Αναμένεται η δημοσίευση από τον ίδιο, περισσότερων φωτογραφιών από το πολύτιμο αυτό αρχείο. Ευχαριστίες επίσης οφείλονται σε όλα τα μέλη της ομάδας μελέτης του Ασκληπιείου, την Βασιλική Μαχαίρα, την Martha Bowsky και την Κατερίνα Τζανακάκη για τις γόνιμες συζητήσεις στα ζητήματα του Ασκληπιείου. Οι επισημάνσεις τους με προστάτευσαν από ολισθήματα. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στον φίλο και συνάδελφο Στυλιανό Κατάκη, για την μύηση στον χώρο, για τη στήριξη στις πρώτες αναγνωριστικές εξορμήσεις στη Λισό και για τις βελτιώσεις του χειρογράφου μου. Η πανεπιστημιακή έρευνα υποστηρίχθηκε στον χώρο από τον φιλόξενο Γιάννη Γιακουμάκη, φύλακα του αρχαιολογικού χώρου της Λισού. Στην ολοκλήρωση της παρούσας έκδοσης συνέβαλαν ουσιαστικά η Χριστίνα Φραγκονικολάκη, η Εύα Λαβράνου, ο Νίκος Ζακυνθινάκης, ο Κωνσταντίνος Μπολέτης, ο Νίκος Τσάκος, ο Μιχάλης Μιλιδάκης, η Ειρήνη Σπυροπούλου, η Λίνα Τσατσαρώνη και η Μαρία Αναστασάκη.

Σημαντικότατη, σε κάθε επίπεδο, υπήρξε η βοήθεια των μεταπτυχιακών φοιτητριών και φοιτητών Πέννυς Κλεισούρα, Μιχάλη Μπαρλαμπά, Μανόλη Πετράκη, Κωνσταντίνας Βενιέρη και Αγγελικής Παπαγεωργίου και των προπτυχιακών φοιτητριών του Τομέα Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ Κυβέλης Μαλαμίτση και Φαίδρας Ρούκη. Το έργο έρευνας της αρχιτεκτονικής στο Ασκληπιείο της Λισού δεν θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την οικονομική ενίσχυση του Ιδρύματος Ι.Φ. Κωστοπούλου, της Blue Star Ferries, της ANEK LINES και του Ειδικού Λογαριασμού Κονδυλίων Έρευνας του ΕΚΠΑ. Τους ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή για την εμπιστοσύνη τους. Η παρούσα έκδοση οφείλεται στην καλωσύνη του κοινωφελούς ιδρύματος ΑΙΓΕΑΣ ΑΜΚΕ Θανάση & Μαρίνας Μαρτίνου. Στις εικόνες που δεν έχουν εκπονηθεί από εμέ δηλώνεται ο δημιουργός.

Χρύσανθος Κανελλόπουλος (Δεκέμβριος 2018)

Εικ. 2. Δορυφορική αεροφωτογραφία του κόλπου του Άη Κήρκου. Google Earth 2016,

Α. Η ΑΡΧΑΙΑ ΛΙΣΟΣ ΚΑΙ Η ΧΩΡΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟΥ

Η Λισός (Λισσός), αρχικά επίνειο της Υρτακίνας, αποτελούσε την έδρα του Κοινού των Ορείων, έναν πολιτικοοικονομικό συνασπισμό αυτόνομων πόλεων, αποτελούμενο από τις πόλεις της ορεινής ενδοχώρας Υρτακίνα, Έλυρο και Τάρρα. Η ύπαρξη πεδιάδων και ποταμών στις πτυχώσεις του εδαφικού αναγλύφου στο ορεινό τοπίο της νοτιοδυτικής Κρήτης υποστήριζε την αυτάρκεια σε αγαθά. Η οικονομία φαίνεται ότι χαρακτηριζόταν κυριότερα από την ελαιοκαλλιέργεια, την μελισσοκομία και την κτηνοτροφία. Η σημαντικότερη από τις πιό πάνω πόλεις ήταν η Έλυρος, με παρουσία από τον 6ο αιώνα π.Χ. και συνεχή ακμή, από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι την ύστερη Αρχαιότητα. Η αρχική εγκατάσταση στην Υρτακίνα χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του

Εικ. 3. Άποψη του κόλπου του Άη Κήρκου (ή Κυρκού) από βόρεια. (Φωτ. Μ. Μπαρλαμάς).

Σιδήρου ωστόσο παρακολουθεί τον δυναμισμό της Ελύρου στον 4ο αιώνα π.Χ. Η κοπή ειδικού χρυσού νομίσματος του Κοινού στη Λισό στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. πιστοποιεί την θέση της στο συνασπισμό. Αν και η παραθαλάσσια πόλη υπήρξε μικρή σε έκταση, υπήρξε ταυτόχρονα πολιτικό κέντρο, λιμάνι και ο σημαντικότερος θρησκευτικός πόλος στην περιοχή. Μαζί με τα πολίσματα-λιμάνια Συία (Σούγια) και Ποικιλάσιο αποτελούσε την έξοδο της ορεινής ενδοχώρας στο Λιβυκό πέλαγος και θέση άμεσης επικοινωνίας με την βόρεια Αφρική. Οι παράλιοι αυτοί χώροι είναι φυσικοί λιμένες περίκλειστοι από βουνοκορφές. Υπολογίζεται ότι με τις παραδοσιακές τεχνικές ιστιοπλοΐας, το ταξίδι από την νότια ακτή της Κρήτης έως τα παράλια της βόρειας Αφρικής θα διαρκούσε δύο ημέρες.

Το Κοινό των Ορείων συνήψε συμμαχίες και συνθήκες με άλλες πόλεις της Κρήτης, όπως με την Πολυρρήνια και τον Μακεδόνα ηγεμόνα της Κυρήνης, Μάγα (276-250 π.Χ.). Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι η –απολεσθείσα σήμερα-επιγραφή με τη συνθήκη μεταξύ του Κοινού των Ορείων και του Μάγα ήταν ιδρυμένη σε τέμενος της θεάς Δίκτυννας στην πόλη της Λισού. Η σημαντική θέση της Λισού προδίδεται από τη συνθήκη που συνήψε η αυτόνομη πόλη το 183 π.Χ. με τον Ευμένη Β΄ της Περγάμου[1]. Μετα τη ρωμαϊκή κατάκτηση, το 63 π.Χ. η Κρήτη και η Κυρηναϊκή ενοποιήθηκαν σε μία επαρχία με πρωτεύουσα την Γόρτυνα, ενοποίηση που διήρκεσε έως το έτος 298 μ.Χ. Το άνοιγμα της Λισού στην Βόρεια Αφρική διαπιστώνεται σε όλες τις μορφές του πολιτισμού και, όπως θα δειχθεί στην παρούσα μελέτη, προσδιορίζει σημαντικά την αρχιτεκτονική στο Ασκληπιείο.

Σήμερα στον ερειπιώνα της Λισού είναι ορατά τα λείψανα του αρχαίου προβλήτα, λιμενικές

[1] Βλ. πρόχειρα Κ. Τζανακάκη στο http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=15822, http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=15828 και Β. Νινιού-Κινδελή και Α. Τσίγκου, http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=15802, επίσκεψη 26/2/2019.

κατασκευές, η υποδομή θεατρικής κατασκευής της ρωμαϊκής περιόδου, καθώς και οι 118 μικροί θολωτοί τάφοι στη δυτική κλιτύ της κοιλάδας. Ο χαρακτήρας της ανατολικής κλιτύος δεν είναι σαφής, αλλά θα μπορούσε να αποτελεί την οικιστική ζώνη, με τα δημόσια κτήρια και το διοικητικό κέντρο στο μέσον της κοιλάδας. Από τα τρία μονοπάτια που ενώνουν τη Λισό με το περιβάλλον τοπίο, το ένα μπορεί να ταυτιστεί με την αρτηρία που συνέδεε την αρχαία παραθαλάσσια πόλη με την Υρτακίνα. Εκτός από τον πλουσιότατο σε ευρήματα ερειπιώνα του Ακληπιείου, στην πόλη υπήρχε το τέμενος της Δίκτυννας και των άλλων θεών, η θέση του όμως παραμένει άγνωστη[2]. Στην ευρύτερη περιοχή έχουν ανευρεθεί δύο ακόμα σημαντικά, υπαίθρια, ιερά, αυτό του Ποσειδώνα στη θέση «Τσισκιανά», στην ευρύτερη επκράτεια της Ελύρου και εκείνο του Πανός στην πόλη της Υρτακίνας[3].

Το Ασκληπιείο της Λισού απλώνεται σε σειρά ανδήρων στην ανατολική όχθη του απότομου εποχιακού χειμάρρου στην κοιλάδα του Άγιου Κήρυκου (ή Κήρκου ή Κυρκού, **εικ. 1-3**)[4]. Η ωφέλιμη έκταση στην κλιτύ, μεταξύ του χειμάρρου και του κατακόρυφου μετώπου της βραχόμαζας, έχει μήκος 36 μ. ενώ το ολικό Α-Δ μήκος είναι 40 μ.. Στην περιοχή αυτή, με επιφάνεια ενός περίπου στρέμματος, αναπτύχθηκε το ιερό του Ασκληπιού. Το έντονο εδαφικό ανάγλυφο έχει διαμορφωθεί με αφαίρεση φυσικών στοιχείων (εκβραχισμοί) και σε μεγαλύτερο βαθμό με προσθετικό τρόπο (αναλημματικοί τοίχοι και πλήρωση ανδήρων). Κατά τον τρόπο αυτό έχουν δημιουργηθεί διαδοχικά επίπεδα για την ίδρυση των βασικών κατασκευών (Οικοδόμημα Α και Περιοχή Β, Πλατεία Κ, Ναός U και Στοά J και Άνδηρο Μ). Το ιερό αποτελεί σύνολο τριών οικοδομικών μονάδων που συνδέονται μεταξύ τους. Οι διαστάσεις εκάστης μονάδας είναι 13,75 μ. x 9,40 μ. και έκταση 130 τετραγωνικά μέτρα (**εικ. 5**). Οι διαστάσεις αυτές προσεγγίζονται χονδρικά, χωρίς αντιστοίχιση με ακέραιες αρχαίες μονάδες μέτρησης. Θα ήταν δυνατό να διατυπωθεί ότι το πλάτος του τυπικού ορθογωνίου αντιστοιχεί σε 30 δωρικούς πόδες (με μήκος εκάστου ποδός ίσο με 0,327 μ.) ενώ το μήκος είναι ίσο με το μήκος του Οικοδομήματος Α, ή περίπου 40-42 ίδιους πόδες. Η κλίση του εδαφικού αναγλύφου (1:2,5 έως 1:3,5) είναι σχεδόν η διπλάσια από την κλίση άνετης κλίμακας που συνήθως κυμαίνεται μεταξύ 1,85:1 και 1,70:1[5]. Στην περιοχή της κλιτύος αμέσως δυτικά του ιερού αναδύονται βραχόμαζες, γεγονός που προδίδει ότι στην περιοχή αυτή δεν έχουν γίνει εκβραχισμοί ούτε διευθετήσεις. Η αρχαία στάθμη του εδάφους δυτικά–νοτιοδυτικά του χειμάρρου γίνεται γνωστή μόνον από το μωσαϊκό δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής που κείται σε απόσταση 42 μέτρων από το Ασκληπιείο. Το απόλυτο υψόμετρο του τελευταίου είναι 22,31 μ., δηλαδή 2 μέτρα χαμηλότερα από το χαμηλότερο στοιχείο στο αρχαίο ιερό (**πίν. 1**, Είσοδος Ν).

Το Ασκληπιείο έχει ιδρυθεί παρά την φυσική πηγή νερού ακριβώς βόρεια του Ιερού (Τ στον **πίν. 1**)[6]. Πρόκειται για συγκέντρωση νερού που οφείλεται στα γνωστά καρστικά φαινόμενα του ασβεστολιθικού περιβάλλοντος[7]. Η επιθυμία για εγγύτητα των κατασκευών στο, απαραίτητο για τη λειτουργία του Ασκληπιείου, πηγαίο νερό και επομένως η εγγύτητα σε καρστικές κοιλότητες πρόκάλεσε τις μικρές ή δραματικότερες κλίσεις και καθιζήσεις στο μεγάλο ανάλημμα Ρ και στην κρηπίδα του ναού. Η πρωταρχική βραχόμαζα ανευρίσκεται στο έξαρμα Q και κατά

---

[2] Μαρκουλάκη 1994· Μαρκουλάκη 1994-6.

[3] Νινιού-Κινδελή 1988· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1997, 59, 61-2.

[4] Αεροφωτογραφία του χώρου στο Platon 1992, 169, εικ.22.2.

[5] Η υψομετρική διαφορά είναι 9,47 μ. : 4 μ. = 2,5:1 από τη βάση της κλίμακας έως την πλατεία του ιερού (περιοχές Η και Κ αντίστοιχα). Η υψομετρική διαφορά από τη βάση της κλίμακας έως την κορυφή του ανδήρου Ρ είναι 23 μ. : 6,5 μ. = 3,6:1.

[6] Με τον ίδιο τρόπο έχουν ιδρυθεί κοντά σε φυσικές πηγές νερού οι ναοί στη Λεβήνα και την Κάτω Σύμη της Κρήτης, κάτι που δεν ισχύει για το ιερό στον Κομμό (Shaw και Shaw 2000, 708, 727· Sporn 2002, 190).

[7] Κορρές 1994, 90-1.

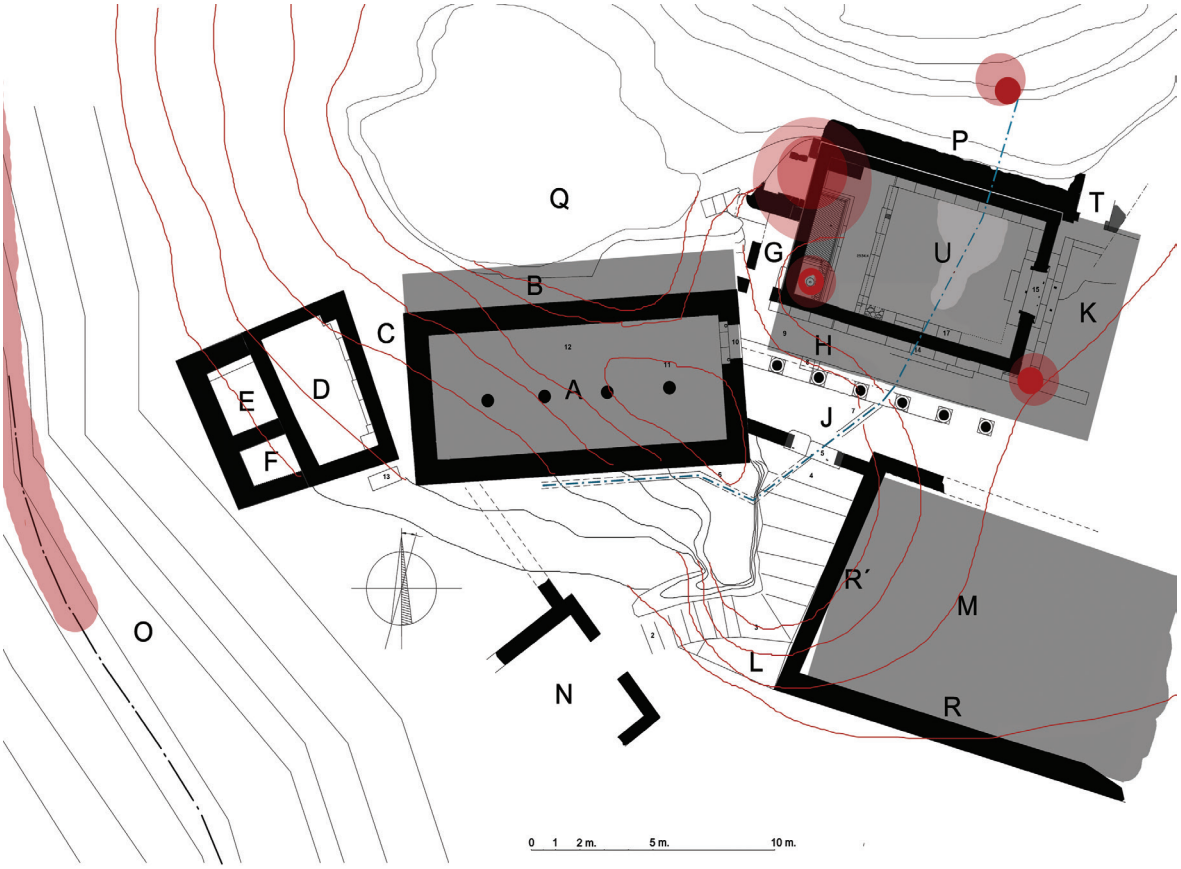

Εικ. 4. Αεροφωτογραφία του Ασκληπιείου. Άποψη από νότια τον Ιούνιο 2018.
(Φωτ. Νίκος Ζακυνθινάκης και Εύα Λαβράνου).

πάσα πιθανότητα εκτεινόταν ως την Κλίμακα (L), η οποία είναι εξ ολοκλήρου λαξευμένη στον φυσικό βράχο. Άλλες αναδύσεις βράχων δεν υπάρχουν στο ιερό. Μία πτύχωση από διάβρωση της βραχόμαζας θα πρέπει να υπήρχε στον «σχεδόν τριγωνικό χώρο» βόρεια του Χώρου G. Ένα κοίλωμα του τύπου («κούφωμα» στο ημερολόγιο ανασκαφής του Πλάτωνος) που απορρόφησε το έδαφος θα πρέπει να βρίσκεται κάτω από τη νοτιανατολική γωνία του ναού που έχει καθιζάνει κατά τρόπο δραματικό (**εικ. 6**). Ακόμα και ο χείμαρρος – ήπιος καταρράκτης Ο, ακριβώς δυτικά του ιερού, μπορεί να ενταχθεί στο ίδιο καρστικό περιβάλλον. Πολύ πιθανά η λίθινη χοάνη στο «άδυτο» του ναού («θησαυράριο» ή στόμιο για χοές) βρισκόταν στο άνοιγμα μιας τέτοιας καρστικής κοιλότητας κάτω από τη νοτιοδυτική γωνία του ναού, γνωστή πριν την ανέγερση του ελληνιστικού ναού. Άλλα τέτοια έγκοιλα βόρεια του ναού θα συνδέονταν με το καρστικό, πηγαίο, νερό. Μετά τα έργα του Πλάτωνος το 1959 και, πιο πρόσφατα, της Εφορείας Χανίων[8], το νερό παροχετεύεται με ελαστικούς σωλήνες από την περιοχή αμέσως εμπρός από το ναό, χαμηλότερα και έξω από τον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο. Σήμερα η ροή έχει διάμετρο περίπου 10 χιλιοστών[9]. Το ίδιο καρστικό περιβάλλον συνέβαλε στη διατήρηση του ναού. Η διάβρωση των σπηλαιωμάτων και των δολινών με τον κοινό τρόπο θα είχε αποσταθεροποιήσει τις οροφές (**εικ. 13**), οι οποίες κατακρημνίστηκαν και κάλυψαν το ναό, προστατεύοντας αυτόν και τα ευρήματα από λεηλασία.

[8] Στην Περιοχή Κ, «διενοίχθη τάφρος έξωθεν του ναού δια την τοποθέτησιν υδραγωγού σωλήνος» Ημερολόγιο ανασκαφών Ν. Πλάτωνος, 3-10 Ιουλίου 1959˙ Μαρκουλάκη 1993.

[9] Σύμφωνα με τον Αριστείδη Αίλιο (*Or*. 39.6), το νερό που πηγάζει από τα θεμέλια («βάθρα») ναού του Ασκληπιού είναι το *ιερότερον* και οι πιστοί το εμπιστεύονται ως το πλέον υγιεινό και καθαρό. Η Wickkiser (υπό έκδοση) διαπιστώνει ότι η πίστη των αρχαίων επιβεβαιώνεται από την θέση των πηγών σε πρώιμα Ασκληπιεία, στην Επίδαυρο, την Κω, τους Δελφούς και την Κόρινθο (Roebuck 1951, εικ. 2.). Επίσης, Οικονομίδου 2015, 70-72.

Εικ. 5. Οι οικοδομικές μονάδες του Ασκληπιείου. Με κόκκινο οι αποκατεστημένες φυσικές ισοϋψείς του τοπίου, πιθανές θέσεις καρστικών εγκοίλων και με κυανό χρώμα η πορεία του αγωγού.

Τα υλικά δομής στον πρωταρχικό πυρήνα και στα τεχνικά έργα της αρχικής φάσης είναι ο ντόπιος φαιός ασβεστόλιθος σε τραπεζοειδείς και πολυγωνικές τοιχοδομίες (**εικ. 7**, μαύρη φάση στον **πίν. 1**). Το υλικό θα προερχόταν από εκβραχισμούς και λατομικές επιχειρήσεις στην άμεση περιοχή του Ασκληπιείου. Στην Κρήτη, όπως και αλλού, διαπιστώνεται ότι μεγαλιθικές πολυγωνικές, αρχαιοπρεπείς, τοιχοδομίες χρονολογούνται έως το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. (βλ. πιό κάτω, 14. Ανάλημμα R-R΄).

Φαίνεται ότι σε μεταγενέστερη φάση ή φάσεις ανάπτυξης του ιερού προστέθηκαν κατασκευές με πελεκητούς λίθους από εισηγμένο ωχρό πωρόλιθο. Πρόκειται για το Πρόπυλο Ν, τη Στοά J και το Ναό U με τα οποία εξωραΐστηκε το Ασκληπιείο της Λισού (κόκκινη φάση στον **πίν. 1**). Στην φάση αυτή έγινε επένδυση σε σχεδιασμό και πόρους για εισαγωγή και λάξευση των πελεκητών λίθων. Οι αρχιτεκτονικές μορφές στο ναό και τη στοά χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή. Χυτοί τοίχοι και τοίχοι με οπτοπλίνθους απαντούν σε δευτερεύοντες τοίχους στο E, F, στην Περιοχή G και στην αντηρίδα στο εσωτερικό του Ναού U (πράσινη φάση στον **πίν. 1**). Η μαύρη, η κόκκινη και η πράσινη φάση της εικόνας 3 εκπροσωπούν χονδρικά την κλασική, την ελληνιστική-πρώιμη ρωμαϊκή και τη ρωμαϊκή περίοδο αντίστοιχα. Η ιώδης φάση αφορά μικρές κατασκευές των νεότερων χρόνων.

Ολοκληρωμένος περίβολος τεμένους είναι απών[10]. Η οριοθέτηση γίνεται κατά βάση από φυσικά στοιχεία στον μυχό της κοιλάδας. Η πρόσβαση είναι απαγορευτική από βόρεια εξαιτίας της κατακόρυφης βραχόμαζας, ενώ από δυτικά και νότια αυτή εμποδίζεται από την έντονη καρστική πτύχωση του εδαφικού αναγλύφου που σήμερα έχει την μορφή απότομου εποχιακού

[10] Shaw και Shaw 2000, 728.

Εικ. 6, Άποψη της πλατείας Κ. της νοτιοανατολικής γωνίας του ναού και του ανοίγματος Τ μετά το πέρας των ανασκαφών, το 1960. (Φωτ. Ν. Πλάτων).

χειμάρρου. Γύρω από το ιερό έχουν γίνει μόνον οι απαραίτητες διευθετήσεις. Ο τοίχος που εκτείνεται από την Είσοδο Ν προς την ανυψωμένη βραχόμαζα βορειοδυτικά θα μπορούσε να αποτελεί τοίχο τεμένους στην ελληνιστική φάση ανάπτυξης του ιερού.

Όπως συμβαίνει στη μελέτη κάθε Ασκληπιείου, βασικό ζητούμενο είναι η αναγνώριση, στις κατασκευές, εγκαταστάσεων που σχετίζονται με τη λειτουργία του ιερού. Είναι αδύνατο να διατυπωθούν υποθέσεις για την κατάσταση στην πλατεία ανατολικά του Οικοδομήματος Α πριν την οικοδόμηση του ελληνιστικού ναού U. Η ισόδομη τραπεζιόσχημη τοιχοδομία του Αναλήμματος Ρ προδίδει ότι η περιοχή αυτή είχε διαμορφωθεί από την κλασική εποχή. Ο ναός του Ασκληπιού (**πίν. 1**, U) έχει επισκιάσει κάθε προηγούμενη φάση και το μωσαϊκό δάπεδο στο εσωτερικό του ναού κάνει απαγορευτική την ανασκαφική έρευνα. Η ύπαρξη ενός αρχαιότερου σηκού, πιθανά του ίδιου τύπου, στην θέση του ελληνιστικού ναού παραμένει μόνον ελκυστική υπόθεση. Ο Bultrighini έχει υποθέσει ότι ενδεχομένως ο ναός του Ασκληπιού είχε ιδρυθεί εντός τεμένους της Δίκτυννας, γνωστού από επιγραφή της Λισού[11]. Η υπόθεση απασχόλησε την ομάδα μελέτης του Ασκληπιείου και εξερευνήθηκε, καθώς η ανέγερση πολλών, μικρών, σηκών σε Ασκληπιεία δεν είναι άγνωστη (Πέργαμος, Βαλάγραι[12]). Θα ήταν από τα πιο πάνω ελκυστική η αναγνώριση του αρχαιότερου Οικοδομήματος Α ως ναού της Δίκτυννας. Ο επιμήκης άξονας του οικοδομήματος, αποκλίνει 5 μοίρες τον άξονα ανατολής–δύσης (85° από τον μαγνητικό βορρά). Όμως, οι επιμήκεις αναλογίες της κατασκευής καθώς και οι πολλαπλοί εσωτερικοί

[11] Bultrighini 1993, 109, 113. Η Μαρκουλάκη (1994), καθώς και η Μαχαίρα (2011, 448) έχουν ήδη επισημάνει ότι το ιερό της θεάς δεν έχει εντοπιστεί στη Λισό.

[12] Δεν γίνεται γνωστό κατά πόσον η ρωμαϊκή (Αδριάνεια) φάση με τους τρεις ναούς στο Ασκληπιείο των Βαλαγρών, επαναλαμβάνει την ελληνική οργάνωση. Ο ένας από τους τρεις ναούς είναι αφιερωμένους στον Σέραπι (Renberg 2017, 563

κίονες είναι στοιχεία άγνωστα σε ναούς της Κρήτης, ενώ η έκκεντρη θέση της θύρας και το στενό άνοιγμα της τελευταίας δεν βρίσκουν παράλληλο στην ελληνική ναοδομία γενικότερα.

Η σχέση του ιερού με το κατακόρυφο μέτωπο του βράχου, η θέση της πηγής βορειοανατολικά του ναού, της εισόδου νοτιοδυτικά του τελευταίου και του οικήματος Α δυτικά του ναού δείχνουν ομοιότητες με την οργάνωση και τη θέση των αντίστοιχων στοιχείων στο Ασκληπιείο της Αθήνας. Δεδομένων των ομοιοτήτων θα ήταν ελκυστική η υπόθεση ότι το Ασκληπιείο της Αθήνας απετέλεσε το πρότυπο κατά την ανάπτυξη του ιερού στη Λισό[13]. Αν ίσχυε αυτό, τότε το Οικοδόμημα Α, δυτικά του ναού του θεού, θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως εστιατόριο. Στην εργασία θα δειχτεί ότι το Οικοδόμημα Α αποτελεί μέρος του πρώιμου πυρήνα του ιερού. Όπως συμβαίνει στα πρώιμα Ασκληπιεία, η οργάνωση δεν έχει τυποποιηθεί και δεν υπάρχει ναός ούτε αναγνωρίσιμοι τύποι κτηρίων, όπως είναι για παράδειγμα το απαραίτητο άβατον στα ιερά του θεού[14]. Πολύ πιθανά το Οικοδόμημα Α αποτελούσε ένα από τα βασικά οικήματα (εστιατόριον, οίκος, ή καταγώγειον), ενώ μεγαλύτερο, πολυλειτουργικό σύνολο, θα στεγάζονταν στην Περιοχή Μ του ιερού. Η Στοά J είχε αναγνωριστεί από τον Πλάτωνα ως το εγκοιμητήριον του Ασκληπιείου, υπόθεση που έχει αναπαραχθεί από άλλους ερευνητές, αλλά στην οποία δεν εμμένει ο ίδιος ο Πλάτων[15]. Μεταγενέστεροι μελετητές εσφαλμένα υποστηρίζουν ότι η Στοά J συνέχεται με κρήνη[16]. Προφανώς δεν είχε προηγηθεί αυτοψία στον αρχαιολογικό χώρο της Λισού ούτε έλεγχος της κάτοψης. Η χρονολόγηση των ιδιότυπων κιονοκράνων της στοάς στον 2ο αιώνα π.Χ., δυσχεραίνει την ταύτιση της τελευταίας με εγκοιμητήριον. Τότε θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι είτε δεν υπήρχε εγκοιμητήριον σε προηγούμενη φάση, είτε ότι η λειτουργία του μεταφέρθηκε στη θέση της μικρής Στοάς J. Η τοπογράφησή μας αποδεικνύει ότι η στοά τρέχει παράλληλα με τον ναό και κατά τον τρόπο αυτό φαίνεται ότι αυτή είτε είναι σύγχρονη με τον τελευταίο είτε προστέθηκε στο Ασκληπιείο σε μεταγενέστερη φάση. Η μικρή Στοά J είναι εξίσου σημαντική με το ναό, καθώς συγκαταλέγεται στις τρεις γνωστές ελληνικές στοές της Κρήτης (οι άλλες δύο εντοπίζονται στη Γόρτυνα και τη Λατώ). Σε αυτές τις κατασκευές οι Κρήτες επιδόθηκαν στην κιονοδομία, καθώς στους άστυλους ναούς τους επιδείκνυαν αδιαφορία για την πανελλήνια έκφραση των ρυθμικών στωικών συνθέσεων[17].

Το ιερό θα εκτεινόταν ανατολικά της πλατείας Κ και του ναού, στην περιοχή που έχουν

Riethmüller 2005 I, 326, εικ. 42).

[13] Εντυπωσιακές ομοιότητες ανάμεσα στη χωροταξία του Ασκληπιείου στον Βουθρωτό και σε εκείνο της Αθήνας αναγνωρίζονται από τη Melfi (2007, 24). Για πτυχές του ζητήματος των προτύπων κατά την ανάπτυξη του Ασκληπιείου της Αθήνας, Mylonopoulos 2008, 60-3. Οι ομοιότητες τις οποίες εντοπίζει ο Bultrighini (1993, 117) ανάμεσα στη Λισό και τη Λεβήνα είναι σχέσεις γεωγραφικής θέσης. Και τα δύο Ασκληπιεία, φωλιασμένα σε ήσυχους, απόμακρους, φυσικούς, μυχούς του τοπίου και προστατευμένα από υψώματα, αλλά σε άμεση σχέση με την ακτή υπογραμμίζουν την προνομιακή σχέση με τη θάλασσα και την προσβασιμότητα σε αυτούς.

[14] Στο μικρό Ασκληπιείο της Δήλου, για παράδειγμα, γίνεται γνωστή από επιγραφή η ύπαρξη ενός πολύθυρου εστιατορίου με κλίνες και τράπεζες, δύο προπύλων, οικήματος ή οίκου του νεωκόρου, οίκου, θησαυρού και περιβόλου με πολλές εισόδους (Robert 1952, 52).

[15] Πλάτων 1962, 15· Sporn 2002, 310· Riethmüller 2005 I, 60· Renberg 2017, 149, 159-60. Πρβλ. με Platon 1992, 170.

[16] «And at Lissos, the Asclepieion's stoa had an attached fountain …» (Renberg 2017, 149, 159-60). Η στοά του αβάτου της Λεβήνας, πράγματι, συνέχεται με κρήνη (Pernier και Banti 1947, εικ. 78, ανατυπωμένο στο Renberg 2017, 152, Plan 4).

[17] Σπόνδυλοι κιόνων από ψαμμόλιθο, που χρονολογούνται στην αρχαϊκή ή πρώιμη κλασική περίοδο, έχουν ανευρεθεί στα Χανιά (Μαρκουλάκη 1997). Με δεδομένη την απουσία κιόνων στη ναοδομία της Κρήτης, θα ήταν ελκυστική η απόδοσή των σπονδύλων από τα Χανιά σε κατασκευή ή κατασκευές της παροικίας των Αιγινητών. Η μεγάλη διάμετρος (0.90 μ.) κάνει πιθανότερη την απόδοση των σπονδύλων σε ναό, καθώς οι στοές έχουν μικρού ή μεσαίου μεγέθους ρυθμούς, ώστε να μην εισέρχεται η πλαγιοβροχή και ο ήλιος στον στεγασμένο, στωικό, χώρο. Μεγάλοι κίονες απαντούν, κατ' εξαίρεση, στη Νότια Στοά στην Κόρινθο (μέσα 4ου αι. π.Χ., κάτω διάμετρος 0,96 μ., Broneer 1954, 32) και στη Νότια Στοά στην Ολυμπία (350 π.Χ., κάτω διάμετρος 1,04 μ., Coulton 1976, 268).

καταπέσει μεγάλοι όγκοι βράχων. Με βάση την τυπική οργάνωση του ελληνικού ιερού, ο βωμός του ιερού θα πρέπει να έστεκε στην άσκαφη περιοχή ανατολικά της Πλατείας Κ. Σε κάθε περίπτωση, η θέση των δύο Εισόδων Ν και J και η Κλίμακα L που μεσολαβεί ανάμεσά τους στη νότια περιοχή του ιερού καθιστούν σαφές ότι η πρόσβαση σε αυτό δεν πραγματοποιούνταν από την κλιτύ βόρεια του χειμάρρου και ανατολικά του ναού[18].

Το Ασκληπιείο της Λισού θα ήταν προσβάσιμο από γέφυρα δυτικά της Εισόδου Ν και μέσω της κλίμακας στην περιοχή αμέσως ανατολικά του Οικοδομήματος Α. Κατά τον τρόπο αυτό στην αρχική φάση η είσοδος θα ήταν τοποθετημένη εμπρός από το Οικοδόμημα Α, καθώς ο Ναός U έχει προστεθεί σε μεταγενέστερη φάση στο ιερό. Σε κάθε περίπτωση, η θέση της εισόδου και του προπύλου νοτιοδυτικά του ελληνιστικού Ναού U δεν είναι χωρίς παράλληλα. Στο Ασκληπιείο της Αθήνας η είσοδος στο στενότερο ιερό βρίσκεται σε αντίστοιχη θέση, νοτιοδυτικά του ναού και έτσι θα ήταν δυνατό να διατυπωθεί ότι αυτό απετέλεσε το πρότυπο για την οργάνωση του Ασκληπιείου στη Λισό. Μάλιστα, αν το Άνοιγμα Τ οδηγούσε σε κρηναία κατασκευή, η θέση της τελευταίας θα βρισκόταν σε αντίστοιχη θέση με την ιερή κρήνη στο Ασκληπιείο της Αθήνας[19]. Στο συγκρότημα της Αθήνας η πρόσβαση από νότια-νοτιοδυτικά έχει επιβληθεί από τη θέση του Περιπάτου στο εδαφικό ανάγλυφο και από τις ιδιοκτησίες γύρω από το φρέαρ που ήταν απαραίτητο για τα ιάματα και τη λατρεία του θεού. Εκεί ο χωροταξικός και ρυμοτομικός συμβιβασμός είναι προφανής. Αντίθετα, στο Ασκληπιείο της Λισού η είσοδος από ανατολικά – νοτιοανατολικά θα ήταν δυνατή και επιθυμητή, καθώς θα προσέφερε στον εισερχόμενο απόψεις του ιερού. Αντίθετα, η πρόσβαση από νότια δεν επιτρέπει θέαση της πλατείας που αποκρύπτεται πίσω από τους τοίχους του Οικοδομήματος Α και, κυριότερα, πίσω από τους τοίχους των κατασκευών στο Άνδηρο Μ. Η πλατεία θα ήταν εντελώς αποκρυμμένη από τη νότια όχθη του χειμάρρου, τον οποίο θα έπρεπε να διέλθει ο εισερχόμενος στο ιερό. Κατά τον τρόπο αυτό ο εποχιακός, σήμερα, χείμαρρος καθίσταται χωροταξικό αλλά και ψυχολογικό όριο του ιερού. Παρόμοια σχήματα εισόδου, συχνά μετά από διέλευση ποταμού, έχουν συνδυαστεί με τη λεγόμενη αρχιτεκτονική του απορρήτου, καθώς με τέτοιου είδους διατάξεις αποκρύπτεται η αρχιτεκτονική και κυριότερα, τα τεκταινόμενα στο ιερό[20].

Ο παρατηρητής στην Περιοχή Κ, κατά πάσα πιθανότητα κοντά στο βωμό, θα προσλάμβανε δύο πανομοιότυπες, σε πλάτος, προσόψεις: αυτήν του ναού και εκείνην του Οικοδομήματος Α. Η πρόσβαση στην ψηλότερη περιοχή της κλιτύος βόρεια του ιερού θα πραγματοποιούνταν από την είσοδο του βοηθητικού Χώρου G και την κλιμακίδα που άγει από τον χώρο αυτό στην υπερυψωμένη Βραχόμαζα Q.

Φαίνεται ότι το μέγεθος του ναού στη Λισό βρίσκεται στην γενική τάξη μεγέθους των ναών της Κρήτης αλλά και στην παράδοση των ναών του Ασκληπιού. Στη συνέχεια της εργασίας αποδεικνύεται ότι ο δωρικός ναός του Ασκληπιού στη Λισό αποτελεί τον πρώτο γνωστό ρυθμικό

---

[18] Η παράπλευρη είσοδος, ουσιαστικά στη θυσιαστική περιοχή μεταξύ του ναού και του βωμού, είναι η πλέον κοινή στα ελληνικά ιερά (Bergquist 1967· Lavas 1974).

[19] Σήμερα, η συλλογή του νερού της πηγής στη Λισό γίνεται με ελαστικούς σωλήνες από την περιοχή αμέσως βόρεια του ανοίγματος Τ (Μαρκουλάκη 1993). Η ακριβής θέση της πηγής στην αρχαιότητα παραμένει άγνωστη, καθώς είναι δυνατό να έχει μετατοπιστεί η φλέβα.

[20] Η είσοδος στο ιερό της Ελευσίνας γίνεται με ίδιο τρόπο από γέφυρα στον ποταμό Κηφισό. Ο ναός του Ασκληπιού στη Γόρτυνα της Αρκαδίας έχει ιδρυθεί 60 μέτρα δυτικά του ποταμού Λούσιου (Martin-Metzger 1940/41· 1942/43, πίν. 26). Στη Βραυρώνα, η είσοδος στο ιερό της Αρτέμιδος γίνεται από γέφυρα του ποταμού Ερασινού που τρέχει δυτικά του ιερού (Bougia 1996, 145-8). Αντίθετα, ο ποταμός Ιμβρασός στο Ηραίο της Σάμου, αν και σχετίζεται με τον ιδρυτικό μύθο του ιερού, έχει αδιάφορη θέση ως προς τη χωροθεσία και την πρόσβαση στο τελευταίο. Το πρόπυλο στη Σαμοθράκη είναι οικοδομημένο επάνω σε γέφυρα του ποταμού που αποτελεί το φυσικό όριο του ιερού των Μεγάλων Θεών (Burkert 1993, 178-91· Burkert 2002, 43· Wescoat, B. 2012, 79· Schachter 1992. Clinton 1993).

ναό στην Κρήτη. Αυτός αποτελεί επίσημη κατασκευή με στοιχεία της κυρηναϊκής και αλεξανδρινής αρχιτεκτονικής που εγκαινιάζει νέα εποχή στη ναοδομία της Κρήτης, με την εισαγωγή ολοκληρωμένης ρυθμικής σύνθεσης. Θα ήταν δελεαστικό να υποθέσουμε ότι ο ναός της Λισού προκάλεσε την προσθήκη της δωρικής ψευδοπρόστασης στον αρχαϊκό περίβολο-σηκό του Απόλλωνα στη Γόρτυνα, η οποία χρονολογείται μεταξύ του β'-μισού του 3ου και τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Το στοιχείο αυτό είναι κρίσιμο για τη χρονολόγηση του ναού στη Λισό που παρουσιάζει δυσκολίες. Τα πιό πάνω ζητήματα, όπως και οι διαπιστωμένες σχέσεις του ναού της Λισού με την αρχιτεκτονική της Βόρειας Αφρικής, αναλύονται πιό κάτω. Είναι ενδιαφέρον ότι η κίνηση των καλλιτεχνών παρακολουθεί την κίνηση της λατρείας του θεού που ήρθε στην Κρήτη (στη Λεβήνα) από την Κυρήνη[21].

Κατά τρόπο ενδιαφέροντα, διαπιστώνεται ότι ο ναός έχει επισυναφθεί στο ανάλημμα Ρ, αφότου αυτό έχει αποκτήσει κλίση από τις πιέσεις των γαιών της κλιτύος. Από την άποψη αυτή ο δωρικός ελληνιστικός ναός, εκτός από τον πρώτο ρυθμικό ναό στην Κρήτη, αποτελεί τεχνικό αντερεισματικό έργο προς ενίσχυση του μεγαλιθικού αναλημματικού τοίχου. Φαίνεται έτσι ότι ο προσανατολισμός του ναού, 16° νότια από τον άξονα ανατολής-δύσης, είναι τυχαίος και οφείλεται στην παρακολούθηση της γραμμής του αναλήμματος Ρ στο οποίο επισυνάφθηκε ο πρώτος. Από την άλλη μεριά, ο προσανατολισμός των 106° από τον μαγνητικό βορρά εμπίπτει στην γωνία στην οποία ανοίγονται οι ελληνικοί ναοί, 40% των οποίων στρέφονται μεταξύ 70° και 110° από τον μαγνητικό βορρά και 73% μεταξύ 60° και 120° από το ίδιο σημείο του ορίζοντα. Σε κάθε περίπτωση, οι 8 ναοί της Κρήτης που δεν είναι στραμμένοι είτε στον βορρά (ναοί στη Δρήρο, Πολυρρήνια, στην ακρόπολη της Γόρτυνας και «ιερό» στη Λατώ) ή το νότο (ναοί στο Καβούσι και στην Αξό), ανοίγονται νοτιανατολικά, όπως και ο ναός στη Λισό[22]. Έτσι, ενώ ο νοτιοανατολικός προσανατολισμός του ναού δεν αποτελεί έκπληξη, αυτός μπορεί να εξηγηθεί περαιτέρω από την θέση του Ασκληπιείου που φωλιάζει στον μυχό της κοιλάδας, μέσα στις εντονότερες πτυχές του εδαφικού αναγλύφου. Αμέσως ανατολικά του ναού ορθώνεται η ανατολική κλιτύς της Λισού, η οποία δεν επιτρέπει τον ηλιασμό του ναού κατά τις πρώτες πρωινές ώρες (**εικ. 2**)[23]. Η στροφή του διαμήκους άξονα του ναού κατά 16° νότια της πραγματικής ανατολής ευθυγραμμίζει καλύτερα το ναό με την τοπική ανατολή ουρανίων σωμάτων επάνω από την κλιτύ[24]. Πολύ πιθανά αρχαιότερος, άγνωστος σήμερα, σηκός από ευτελή υλικά στην ίδια θέση είχε τον ίδιο προσανατολισμό και το ανάλημμα Ρ έτρεχε παράλληλα σε αυτόν, παρακολουθώντας τις βασικές οικοδομικές γραμμές. Σύμφωνα με αυτήν την υπόθεση, ο ελληνιστικός ναός θα εγέρθηκε νότια του προϋπάρχοντος αναλημματικού τοίχου στο στενότερο ιερό, διατηρώντας τον αρχικό προσανατολισμό και τη σχέση με τον τοπικό ορίζοντα. Το ζήτημα εξετάζεται πιο

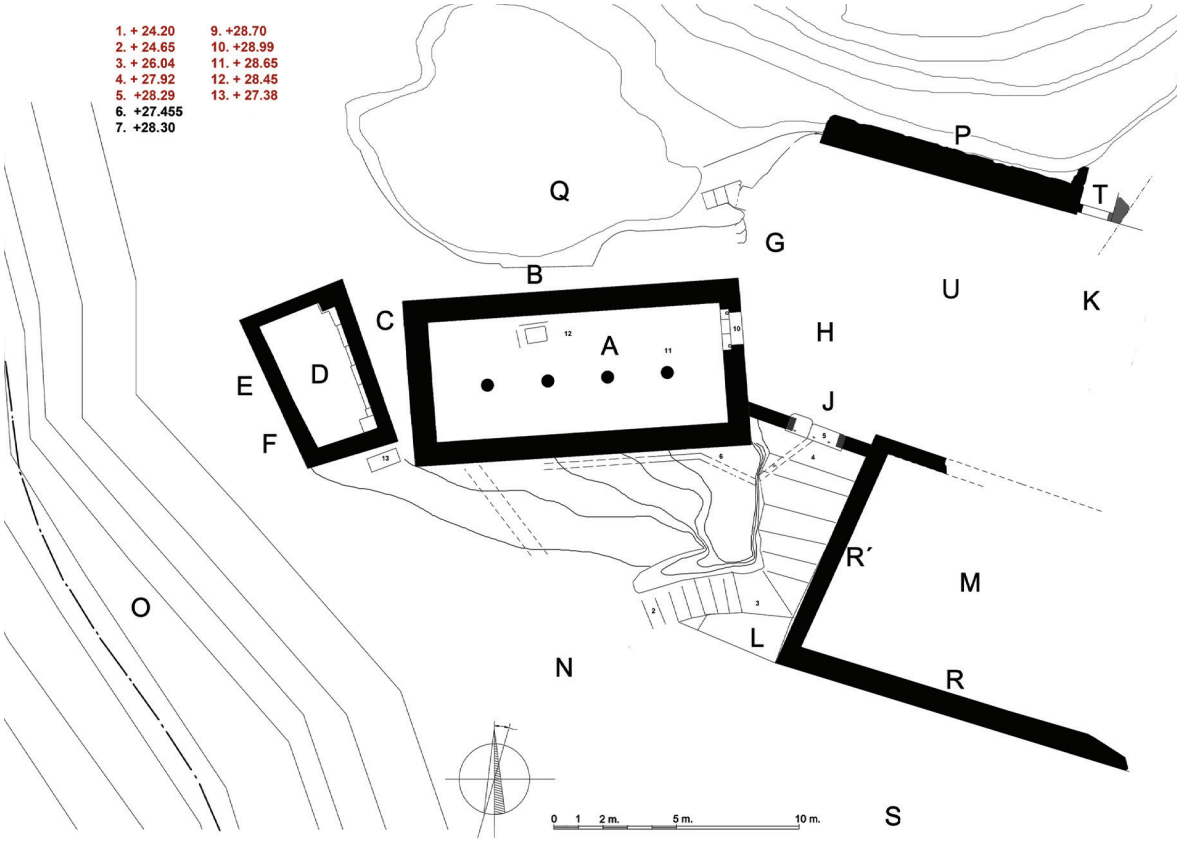
---

[21] Παυσανίας 2.26,9.

[22] Shaw και Shaw 2000, 704-5.

[23] Κατά τον μήνα Ιούλιο, κοντά στο εαρινό ηλιοστάσιο, ο ναός δεν ηλιάζεται πριν τις 9 π.μ.

[24] Η στροφή 106° από το μαγνητικό βορρά ευθυγραμμίζει το ναό με την ανατολή του Ηλίου την 15η Φεβρουαρίου, ημερομηνία για την οποία δεν μπορεί να γίνει σχολιασμός εδώ (βλ: http://andrewmarsh.com/app/staging/sunpath3d.html. Ο διαμήκης άξονας του ναού του Ασκληπιού στη Μεσσήνη αποκλίνει 115° ανατολικά του μαγνητικού βορρά, ο δίστυλος ναός του θεού στην Κω 114°, ο ναός του Απόλλωνα Ασκληπιού στο Άργος 111° και ο ναός στη Γόρτυνα 109° αντίστοιχα. Ο σχεδόν κοινός προσανατολισμός μπορεί να είναι συμπτωματικός, καθώς τα φυσικά στοιχεία εμπρός από τους άξονες των ναών έχουν ως αποτέλεσμα τοπικό ορίζοντα και επομένως τοπική ανατολή στις 11°, 2°, 1° και 20° από το οριζόντιο επίπεδο, αντίστοιχα. Αν ληφθεί υπόψη το γεωγραφικό πλάτος των πιό πάνω ιερών, η συνολική απόκλιση των τεσσάρων ναών είναι -12,11, -18,3, -16 και -1,12 αντίστοιχα (Boutsikas 2007-8, 7). Εξίσου αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι οι ναοί στα αρχαιότερα Ασκληπιεία, εκείνα της Επιδαύρου και της Αθήνας, που μοιράζονται κοινό μοντέλο οργάνωσης, στρέφονται βορειότερα της ανατολής με προσανατολισμό 79° και 83° από τον μαγνητικό βορρά αντίστοιχα. Παρεμπιπτόντως, ο ναός του Ασκληπιού στη Λεβήνα έχει προσανατολισμό 96° από τον μαγνητικό βορρά, γωνιακό ύψος τοπικού ορίζοντα 2° και απόκλιση -3 (Μπουσουλέγκα 2017, 105-6).

Εικ. 7. Η αρχαιότερη φάση του ιερού με τις πολυγωνικές τοιχοδομίες από ντόπιο ασβεστόλιθο και το Οικοδόμημα Α.

κάτω στο κεφάλαιο Ύφος και χρονολόγηση του ναού.

Ο Ασκληπιός της Λισού θεραπεύει την γονιμότητα των γυναικών και κατ' επέκταση γίνεται προστάτης των βρεφών και νηπίων. Αυτό που χαρακτηρίζει το Ασκληπιείο της Λισού είναι η πληθώρα αγαλματίων παιδιών μικρής ηλικίας[25]. Ο Harrison έχει δείξει ότι καθώς η Κρήτη δεν επλήγη από επιδημίες, στο ιερό της Λισού, τουλάχιστον, ο Ασκληπιός εξυπηρετούσε πολιτική ιδεολογία. Ο ναός συνδέεται με κίνηση πολιτών και ιδεών, με θεσμούς, διατάγματα και συνθήκες, ενώ δεν υπάρχει επιγραφική αναφορά στον θεό ως ιατρό[26]. Η ανάπτυξη των μικρών Ασκληπιείων κατά τον 2ο και 3ο αιώνα μ.Χ. είναι κοινό φαινόμενο[27]. Είναι αξιοσημείωτο ότι το ιερό της Λισού δεν παρακολούθησε την εξέλιξη άλλων μικρών Ασκληπιείων, στα οποία η ρωμαϊκή φάση επισκίασε εντελώς τις ελληνικές κατασκευές, με προσθήκες ή ακόμα και με ίδρυση νέων ναών στην θέση των προηγουμένων (Λεβήνα, Πέργαμος, Βουθρωτός, Βαλάγραι). Αν και η ενίσχυση

[25] Μαχαίρα 2011, 443.

[26] Harrison 2016, 5˙ Baldwin Bowsky 2016, Με αντίστοιχο τρόπο, η λατρεία του Ασκληπιού στη Μεσσήνη και ίσως στον Βουθρωτό, επικεντρωνόταν κυρίως στον πολιτικό ρόλο του θεού ως ιδρυτή και προστάτη της πόλης (Melfi 2007, 26 με σχετική βιβλιογραφία).

[27] Αυτό διαπιστώνεται από την Πέργαμο, την Κόρινθο, την Πάρο, τη Λεβήνα, τις Βαλάγρες και τον Βουθρωτό (Melfi 2002˙ 2007˙ 2013 με σχετική βιβλιογραφία˙ επίσης, Renberg 2017, 563). Η απήχηση του Ασκληπιού στην Κρήτη κατά τη ρωμαϊκή περίοδο τεκμηριώνεται από την εκ βάθρων ανακατασκευή του Ασκληπιείου στη Λεβήνα και ίσως στην Άπτερα (Baldwin Bowsky 2009, 320). Πολύ πιθανά η λατρεία του θεού ιατρού και της Υγείας σε δεκατρία γνωστά ιερά του νησιού (Riethmüller 2005 II, 242-5) συνδυαζόταν με την ενασχόληση των Κρητών με την υγεία και με την πρακτική χρήση των ιαματικών ιδιοτήτων των βοτάνων του νησιού από την αρχαϊκή περίοδο. Κατά τη ρωμαϊκή εποχή τα Κρητικά βότανα, γνωστά στους Ιπποκρατικούς και στις συνταγές του Ασκληπιείου της Λεβήνας, εξήγοντο από την Κρήτη, εξαγωγή εν μέρει ελεγχόμενη από τον ίδιο τον αυτοκράτορα (Chaniotis 1999, 210).

του ανδήρου P με ουσιαστικό τεχνικό έργο και η εξυγίανση του εδαφολογικού ζητήματος που προκαλούσε την καθίζηση στην νοτιοανατολική γωνία του ναού θα ήταν επιθυμητή, η ρωμαϊκή φάση ανάπτυξης περιορίζεται σε μικροκατασκευές, επουσιώδεις προσθήκες, διευθετήσεις και μικροεπισκευές στο ιερό (οι Χώροι E και F ουσιαστικά αντερείζουν τον Χώρο D που στέκει στην όχθη του χειμάρρου). Στην ίδια περίοδο χρονολογείται το μωσαϊκό δάπεδο στο εσωτερικό του ναού, η αντηρίδα στη βορειοδυτική γωνία του σηκού και, πολύ πιθανά, η πλακόστρωση στην Περιοχή K εμπρός από το ναό. Οι απαραίτητες, για τη λειτουργία του Ασκληπιείου, λουτρικές εγκαταστάσεις δεν έχουν εντοπιστεί στην περιοχή του ιερού που έχει εξερευνηθεί ανασκαφικά. Η μεγάλη κατασκευή με οπτοπλίνθους που βρίσκεται περίπου 50 μέτρα νότια του Ασκληπιείου, στην ίδια κλιτύ με το ιερό, πολύ πιθανά εξυπηρετούσε τα ιάματα, αποτελώντας μέρος της ρωμαϊκής επέκτασης του συνόλου.

Β. ΟΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

1. ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ Α

Πρόκειται, για την κατασκευή δυτικά του ναού με εξωτερικές διαστάσεις κάτοψης 6,73 μ. και 13,74 μ., η οποία περιγράφεται στα ημερολόγια των ανασκαφών ως «το ΒΔ οίκημα», ως «βορειοδυτικό χώρο στηριζόμενο υπό ισχυρού αναλημματικού τοίχου» και την οποία ο Πλάτων ταυτίζει με «hostel or priests' house ... approached by steps» (**εικ. 8**, **πίν. 1**, Κλίμακα L)[28]. Για την δημιουργία ορθογώνιας κάτοψης έχει γίνει εκβραχισμός στην Περιοχή Q και κατασκευή αναλημματικού τοίχου στο νότιο τμήμα. Από τον εκβραχισμό βόρεια του κτηρίου έχει προκύψει ο στενός Χώρος B. Ο νότιος τοίχος του οικοδομήματος αποτελεί στο χαμηλότερο τμήμα του αναλημματική κατασκευή. Η βραχόμαζα που θα υπήρχε στο ανατολικό μέρος του εσωτερικού θα απολαξεύτηκε μέχρι τη στάθμη του δαπέδου ώστε η πρώτη να ενσωματωθεί στον χώρο και να αποτελέσει την έδραση του πρώτου από ανατολικά εσωτερικού κίονα. Το πάχος των τοίχων είναι 0,90 μ. – 0,95 μ. Το εσωτερικό πλάτος του χώρου είναι 4,88 μ. Σπάραγμα του ανατολικού τοίχου διατηρεί πολυγωνική τοιχοδομία από ντόπιο, φαιό, ασβεστόλιθο (**εικ. 9**). Η δομή προδίδει ότι η κατασκευή ανήκει στις αρχαιότερες φάσεις του ιερού που εξοικονομούν οικοδομικό υλικό από εκβραχισμούς και λατομίες στην κοιλάδα της Λισού. Όπως δείχθηκε πιό πάνω, χρήση εισηγμένων, πελεκητών, ορθογώνιων λιθοπλίνθων από ωχρό πωρόλιθο γίνεται στις επόμενες φάσεις ανάπτυξης του ιερού (στο ναό, το πρόπυλο N και τη στοά). Τα στοιχεία του κατωφλιού βρίσκονται σε στάθμη + 29,86 μ. και + 29,99 μ., δηλαδή 0,20 μ. ψηλότερα από το δάπεδο στο ανατολικό μέρος του χώρου. Η έκκεντρη θέση της θύρας οφείλεται σε εσωτερική αξονική κιονοστοιχία που θα πρέπει να έφερε βαριά, επίπεδη, στέγη από συμπιεσμένο χώμα (**πίν. 5**-**7**)[29]. Η τελευταία προδίδεται από τη διαίρεση του μικρού σχετικά εσωτερικού πλάτους σε δύο μέρη και σε υποστήλωση των δοκών της στέγης σε άνοιγμα 4,88 μ[30]. Κατά τον τρόπο

---

[28] Ημερολόγιο ανασκαφής Λισού, Ν. Πλάτωνος, 3 Ιουλίου 1959· Πλάτων 1959, 377· 1992, 170.

[29] Ο Βασιλειάδης (1955, 51-2) υπολόγισε ότι το βάρος μιας παραδοσιακής Αιγαιακής επίπεδης στέγης από συμπιεσμένο χώμα είναι 2-2,5 φορές μεγαλύτερο από εκείνο μιας αμφικλινούς στέγης με κεραμίδια που έχει την ίδια επιφάνεια. Βλ. και Coulton 2018.

[30] Αξονικές εσωτερικές κιονοστοιχίες διαιρούν το εύρος του Οικοδομήματος Δ στη Δήλο (εσωτερικό πλάτος 6,93 μέτρα, πρώιμος 6ος αιώνας, McDonald 1943, 183-4· Vallois 1953, πίν. 6), του υστεροαρχαϊκού ναού στον «Σωρό» Μαγνησίας (εσωτερικό πλάτος περίπου 7 μέτρα, Μαζαράκης-Αινιάν 2011, 146 εικ. 4, 148-9 εικ. 8-9) και του βουλευτηρίου στον Ορχομενό (εσωτερικό πλάτος 6,20 μ., μέσα 5ου αιώνα, McDonald 1943, 238). Η μεγάλη υπόστυλη αίθουσα στο ιερό της Αθηνάς στον Αλίαρτο (ολικό μήκος 21 μ., εξωτερικό πλάτος 8,90 μ.) ανοίγεται ανατολικά με δύο θύρες στην μακρά πλευρά, όπως το Οικοδόμημα Δ στη Δήλο. Στο εσωτερικό υπάρχουν τέσσερις κίονες, διευθετημένοι ανά 3,90 μ. - 4,05 μ. (Coulton 1976, 240, με σχετική βιβλιογραφία). Στις ευρύτερες αυτές κατασκευές υπάρχουν στοιχεία κάλυψης από αμφικλινή στέγη με κεραμίδες.

Εικ. 8. Άποψη του Οικοδομήματος Α αό ανατολικά. Α : η έδραση του εσωτερικού κίονα στη βραχόμαζα. Β: Η θέση της λεκάνης. (Φωτ. Μ. Μπαρλαμπάς).

αυτό οι οριζόντιες δοκοί θα υποστηλώνονταν από την κιονοστοιχία και θα προστατεύονταν από την κάμψη που θα προκαλούσε το φορτίο της επίπεδης, χωμάτινης στέγης. Στην βαρύτατη επίπεδη στέγη πρέπει να οφείλεται και το μεγάλο πάχος των τοίχων της κατασκευής (0,95 μ.)[31]. Στο νότιο μέρος της ανατολικής πλευράς του κτηρίου το δάπεδο αποτελεί ο φυσικός βράχος (**πίν. 6**). Οριζόντια, σχεδόν τετράγωνη επιφάνεια, λαξευμένη στην βραχόμαζα, αναγνωρίζεται ως η έδραση του πρώτου από ανατολικά εσωτερικού κίονα. Αυτή αντιστοιχεί στη στάθμη του δαπέδου, έχει έκταση ενός περίπου τετραγωνικού μέτρου (**εικ. 8, 11, πίν. 2**) και βρίσκεται περίπου στον άξονα του εσωτερικού χώρου. Το μέσον αυτής της επιφάνειας θα βρισκόταν περίπου 0,40 μ. νότια του άξονα του κτηρίου. Κατά τον τρόπο αυτό, η εσωτερική κιονοστοιχία δεν θα αντιστοιχούσε ακριβώς με τον άξονα της κατασκευής.

Η πρώτη θα διαιρούσε τον εσωτερικό χώρο κατά μήκος σε δύο άνισα μέρη, από τα οποία το νότιο θα είχε καθαρό πλάτος 1,90 μ. και το βόρειο, που αντιστοιχεί στην είσοδο, πλάτος 2,40 μ.[32]

Δυστυχώς, το νότιο και το κεντρικό μέρος της κατασκευής έχουν κατακρημνισθεί στην κλιτύ νότια του οικοδομήματος. Οι περιοχές αυτές σώζονται έως 1 μ. χαμηλότερα από τη στάθμη του δαπέδου. Κατά τον τρόπο αυτό έχει απολεσθεί το δάπεδο και, μαζί με το τελευταίο, τα αυτοτελή στοιχεία έδρασης των άλλων κιόνων της εσωτερικής κιονοστοιχίας, κατά μήκος του άξονα του κτηρίου Α. Πολύ πιθανά αυτά στερούνταν ουσιαστικής θεμελίωσης[33]. Έτσι, μόνον

[31] Στο ναό C και στην Αίθουσα Α στον Κομμό, στους οποίους το εσωτερικό πλάτος των 8 μ. διαιρείται με αξονικές κιονοστοιχίες που στηρίζουν αμφικλινή κεραμοσκεπή, το πάχος των τοίχων είναι 0,70 μ. (Shaw και Shaw 2000, 47 πίν. 1.83, 1.119).

[32] Είναι ενδιαφέρον οτι στο Οικοδόμημα Δ της Δήλου η αξονική κιονοστοιχία είναι επίσης μετατεθειμένη κατά 0,60 μ. από τον άξονα του κτηρίου κατά τρόπο ώστε το κλίτος στην περιοχή της εισόδου να είναι ευρύτερο (McDonald 1943, 183 σημ. 205).

[33] Στο ναό του Απόλλωνα Ζωστήρα οι λίθινοι κίονες της περίστασης εδράζονται με όμοιο τρόπο σε απλές πλά-

Εικ. 9. Η πρόσοψη του Οικοδομήματος Α από ανατολικά. (Φωτ. Μ. Μπαρλαμπάς).

υποθέσεις είναι δυνατό να διατυπωθούν για τον ρυθμό της κιονοστοιχίας. Η θέση έδρασης του πρώτου από ανατολικά κίονα προδίδει αξονική απόσταση περίπου 2,40 μ. ανάμεσα σε τέσσερις κίονες (**πίν. 2**, **7**). Σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι η ασύμφορη, από άποψη συντήρησης, επίπεδη χωμάτινη στέγη αντικαταστάθηκε σε μεταγενέστερη φάση με ελαφρύτερη αμφικλινή κεραμοσκεπή. Αυτό θα εξηγούσε την πληθώρα των τύπων κεράμων στο Ασκληπιείο (βλ. πιό κάτω).

Τα πτωχά λείψανα στρώσης, που τρέχει Β-Ν σε απόσταση 4,30 μ. από τον ανατολικό τοίχο, φαίνεται ότι αποτελούσαν την υποδομή αναβαθμού που θα συγκρατούσε το δάπεδο στο υπερυψωμένο, ανατολικό, μέρος του εσωτερικού (**εικ. 11**, **πίν. 2, 7**). Το τελευταίο είναι 0,37 μ. -0,42 μ. ψηλότερα από το δάπεδο στο μέσον και το δυτικό τμήμα του Χώρου Α.

Αμέσως δυτικά της περιοχής αυτής, σώζεται δάπεδο από ροδόχρωμο χονδρόκοκκο κονίαμα σε στάθμη +28,45 μ. έως +28,47 μ. Στην ίδια περιοχή και σε απόσταση 0,47 μ. από τον βόρειο τοίχο το δάπεδο είναι βυθισμένο κατά τρόπο ώστε να σχηματίζονται δύο ρηχές λεκάνες. Οι διαστάσεις της μεγαλύτερης είναι 0,60 μ. και 0,83 μ. (**εικ. 10**-**1**). Οι λεκάνες αυτές, με βάθος περίπου 20 εκ., καθώς και τα ελαφρά ανυψωμένα χείλη τους, είναι επενδεδυμένες με το κονίαμα του δαπέδου[34].

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι το πλάτος της πρόσοψης (6,73 μ.) είναι σχεδόν ίσο με εκείνο του ναού (6,58 μ.). Ακόμα, ο διαμήκης άξονας του κτηρίου αποκλίνει 5 μοίρες από την ευθεία ανατολή – δύση. Από τα πιο πάνω στοιχεία θα ήταν δυνατό να αναγνωριστεί το Οικοδόμημα Α ως πρωιμότερος ναός στο ιερό. Όμως, το μικρό άνοιγμα της θύρας (1,30 μ.) καθώς και η έκκεντρη

κες που στερούνται θεμελίωσης (Κουρουνιώτης 1927–8, 30).

[34] Πρόκειται για τις κατασκευές που περιγράφονται στο ημερολόγιο του Πλάτωνος ως «λουτήρες» (Ημερολόγιον ανασκαφής, 28 Ιουλίου 1960) και ως «λουτήρες κτιστοί εντός του εδάφους» (Πλάτων 1959, 377).

Εικ. 10. Η λεκάνη στο εσωτερικό του Οικοδομήματος Α κατά τη διάρκεια των ανασκαφών τον Ιούλιο του 1960. Άποψη από βόρεια. (Φωτ. Ν. Πλάτων).

θέση της είναι άγνωστα σε ελληνικό ναό[35]. Οι επιμήκεις αναλογίες της κάτοψης (μήκος : πλάτος = 2,04:1) είναι χαρακτηριστικά μεγαλύτερες από εκείνες στους γνωστούς ναούς της Κρήτης. Στους τελευταίους (Πολυρρήνια, Κομμός, Λισός) η αντίστοιχη αναλογία πλησιάζει τον λόγο 4:3 ή 1,333:1, ενώ δεν υπερβαίνει το 1,55:1 (Δρήρος, ναός Α στον Πρινιά και Λατώ)[36].

Ακόμα, η πολύστυλη εσωτερική κιονοστοιχία είναι άγνωστη στην ναοδομία της Κρήτης, που περιορίζεται σε δύο κίονες εκατέρωθεν του βωμού (Δρήρος, ναός Α στον Πρινιά και ναός C στον Κομμό). Κατά πάσα πιθανότητα το Οικοδόμημα Α εξυπηρετούσε, ως βοηθητικό κτήριο, το ιερό δυτικά της πλατείας στην οποία κατά την ελληνιστική εποχή ιδρύθηκε ο ναός του Ασκληπιού. Για τους πιό πάνω λόγους και εξαιτίας της λεκάνης στο δάπεδο, η κατασκευή αναγνωρίζεται από τον Πλάτωνα ως καταγώγειον ή ιερατική οικία και από τον Shaw ως «hostel for pilgrims»[37]. Ο τύπος της κάτοψης με την αξονική κιονοστοιχία απαντά εξίσου σε ναούς, θησαυρούς και βουλευτήρια ή εκκλησιαστήρια[38].

Τα μέλη A53, A60+A61 και A62 από το ντόπιο φαιό ασβεστόλιθο με κροκάλες αναγνωρίζονται

---

[35] Στο ναό του Ερμή στην Κυρήνη, οι αποκατεστημένοι σταθμοί της θύρας μειώνουν το καθαρό άνοιγμα σε 1,20 μ.-1,30 μ. (Stucchi 1975, εικ. 90).

[36] Η αναλογία μήκος : πλάτος του ναού είναι στη Δρήρο 10,90:7,20=1,51:1, στον Πρινιά (ναός Α) 9,70:6,35 =1,52:1, στη Φαιστό 17,40:9,20=1,89:1, στον Κομμό (ναός C) 11,50:9,00=1,28:1, στην Πολυρρήνια 9,2:6,4=1,43:1 και στη Λατώ 10,10:6,50=1,55:1, στο ναό της «Ρέας» στη Φαιστό 17,10:9.10=1,88:1, στο ναό στον Άγιο Γεώργιο 7,30:6,50=1,12 και στον δίχωρο ναό στην Άπτερα 6,32:3,96=1,60:1. Διαστάσεις στους Shaw και Shaw 2000, πίν. 8,12-14 και Sporn 2002, 202, 204, 266, 288).

[37] Platon 1992, 170˙ Shaw και Shaw 2000, πίν. 8.13.

[38] Βλ. αρχαϊκό θησαυρό 5 στη Δήλο (Benchimol και Sagnier 2005, 55–60, 76, εικ. 15). Η χρήση του Οικοδομήματος Δ στη Δήλο, με την αξονική εσωτερική κιονοστοιχία, παραμένει άγνωστη. Η διστακτική αναγνώριση βουλευτηρίου οφείλεται κυρίως στην ανάθεση κίονα στην Αθηνά Πολιάδα και στη σχέση του Οικοδομήματος Δ με το παρακείμενο πρυτανείο (Bruneau και Ducat 2005, 189 με σχετική βιβλιογραφία).

Εικ. 11. Άποψη του εσωτερικού Οικοδομήματος Α από Βόρεια. (Φωτ. Μ. Μπαρλαμπάς).

ως βάση και σπόνδυλοι αρράβδωτου κίονα ή κιόνων της εσωτερικής κιονοστοιχίας του Οικοδομήματος Α (**πίν. 3-4**). Η απόδοση των πιό πάνω μελών στην ίδια κιονοστοιχία γίνεται με βάση διαστασιολογικά κριτήρια (διάμετροι που συνέχονται), το υλικό και την εργασία στις επιφάνειες.

Η τετράγωνη πλίνθος της βάσης Α53 έχει διαστάσεις κάτοψης 0,828 μ. και 0,83 μ., το ύψος της πλίνθου είναι 0,292 μ., ενώ η διάμετρος της σπείρας 0,68 μ. Η κάτω διάμετρος του κορμού του κίονα, που είναι λαξευμένος συμφυώς στην βάση, είναι 0,52 μ. Ο σπόνδυλος που συντίθεται από τα θραύσματα Α60 και Α61 έχει ύψος 1,532 μ., η κάτω διάμετρός του είναι 0,496 μ., ενώ η άνω διάμετρος 0,476 μ. Διατηρεί αγκώνα ανάρτησης 0,42 μ. από την εφέδρα του σπονδύλου Α61. Ο σπόνδυλος Α62 έχει ύψος 1,295 μ. και διάμετρο στην εφέδρα 0,40 μ. Το μέλος Α62 αναγνωρίζεται ως ο ψηλότερος σπόνδυλος του κορμού. Η κάτω διάμετρος δεν γίνεται γνωστή με ακρίβεια, εξαιτίας της καταστροφής της επιφάνειας. Σε στάθμη 0,27 μ. ψηλότερα από την έδρα του σπονδύλου μετρήθηκε διάμετρος κορμού 0,45 μ.

Είναι πιθανό ότι οι κορμοί της κιονοστοιχίας δεν ήταν πανομοιότυποι. Τα υπάρχοντα μέλη θα μπορούσαν να ανήκουν σε διαφορετικούς κίονες. Εξαιτίας των ανοχών στην εκτέλεση και της πτωχής διατήρησης των στοιχείων δεν μπορεί να βεβαιωθεί η ένταξη των σπονδύλων και της βάσης στον ίδιο κίονα. Σε κάθε περίπτωση, η γεωμετρία του κορμού μπορεί να προσεγγιστεί ως εξής: το ελάχιστο σωζόμενο ύψος του κορμού και της βάσης (χωρίς την πλίνθο) είναι 3,092 μ. Το αποκατεστημένο ύψος του κορμού θα ήταν περίπου 3,28 μ. Το ολικό ύψος του κίονα, μαζί με την σπείρα (0,06 μ.) και το κιονόκρανο (~ 0,25 μ.), θα έφτανε τα ±3,50 μ. ή τα 6,9 μ. ως τις κάτω διαμέτρους. Αν οι σπόνδυλοι ανήκαν στον ίδιο κίονα η μείωση θα ήταν ίση με 4,3:1[39].

[39] Η μείωση υπολογίζεται ως κάτω διάμετρος: (κάτω διάμετρος – άνω διάμετρος) ή 52 : (52-40). Αυτή είναι 7,47:1 στο Ερεχθείο (Dinsmoor και Dinsmoor 2004, 232), 8,6:1 στο Νότιο πρόπυλο στα Λάβρανδα (Jeppesen 1955, 15), 6,24:1 στο νεότερο Αρτεμίσιο της Εφέσου, 10,6:1 στο Μαυσωλείο, ~ 6,1 στον ναό της Αρτέμιδος Λευκοφρυηνής (Bammer 1972, 20-1), 6,52:1 στον ναό του Διός στα Λάβρανδα, 6,78:1 στον ναό της Αθηνάς στην Πριήνη, 6,31:1

Η τελευταία προκύπτει ασυνήθιστα έντονη, καθώς είναι 1,5 έως 2 φορές μεγαλύτερη από τη γνωστή μείωση ιωνικών κορμών κιόνων. Ακόμα φαίνεται ότι η ψηλή και αδροδουλεμένη πλίνθος έδρασης ήταν εν μέρει βυθισμένη στο δάπεδο.

Η απλή σπείρα απευθείας σε τετράγωνη πλίνθο έχει Περσική καταγωγή[40]. Τέτοιου τύπου βάση απαντά στον αρχαϊκό Αιολικό Ναό Β στην Κλοπεδή της Λέσβου, στην Αλυκή της Θάσου και στη Σάμο[41]. Αυτή εισάγεται στην Αττική κατά την υστεροαρχαϊκή εποχή (κρήνη παρά το Δίπυλο στον Κεραμεικό[42] και πιθανά στο Τρόπαιον στον Μαραθώνα[43]), πρίν την σχεδίαση της τριμερούς Αττικής βάσης και την πρόταση των Αθηναίων για τον ιωνικό ρυθμό. Ενώ οι απλές σπείρες φαίνεται ότι ανήκουν στην αρχαϊκή εποχή, αυτές εμφανίζονται σποραδικά σε βάσεις της ελληνιστικής εποχής, στη διακοσμητική σύνθεση στο ιερό των Συρίων Θεών και στη στοά του Ποσειδώνος στη Δήλο (204 π.Χ.), στο γυμνάσιο της Στρατονίκειας (175-150 π.Χ.) και στο εφηβείο του Κάτω Γυμνασίου της Πριήνης (περίπου 130-110 π.Χ.), συνδυασμένες με ιωνικά, καλυκόσχημα, και, πιθανότατα, κορινθιακά κιονόκρανα[44]. Καθώς δεν μπορεί να βεβαιωθεί κατά πόσον η Κρήτη παρακολουθούσε την εξέλιξη σε άλλα κέντρα του Αιγαίου, η χρονολόγηση του κίονα με βάση την μορφή της βάσης είναι επισφαλής. Πολύ πιθανά η ασυνήθιστη μείωση του κορμού και η απλή σπείρα στη βάση Α53 συνδυάζονταν με ιδιότυπης σχεδίασης κιονόκρανο, όπως συμβαίνει στο Κάτω Γυμνάσιο της Πριήνης.

2. ΠΕΡΙΟΧΗ Β

Η στενή ζώνη Β έχει προκύψει από εκβραχισμό στην Βραχόμαζα Q για χάρη της ίδρυσης του Οικοδομήματος Α (**πίν. 1,** Β). Πρόκειται για χώρο πλάτους ενός μέτρου που ξεχωρίζει την κατασκευή από την γη, απομακρύνει τον τοίχο της από την υγρασία της βραχόμαζας και εξασφαλίζει ελεύθερο αερισμό. Το πλάτος του Χώρου Β στο στενότερο σημείο είναι 0,90 μ. Ο φυσικός βράχος Q αμέσως βόρεια του Χώρου Β είναι 1,70 μ. ψηλότερος από το δάπεδο του Οικοδομήματος Α.

3. ΧΩΡΟΣ C

Το ακανόνιστο, σχεδόν τριγωνικό, σχήμα του χώρου προκύπτει από το διαφορετικό προσανατολισμό του Οικοδομήματος Α και του Χώρου D (**πίν. 1**, C). Στην κάτοψη του Ν. Πλάτωνος φαίνεται τοίχος στον Χώρο C, ο οποίος συνδέεται με τη γωνία του Οικοδομήματος Α και είναι λοξός ως προς το τελευταίο. Σήμερα εντοπίζεται σπάραγμα του τοίχου αυτού που τρέχει παράλληλα με τον Χώρο D. Ο τοίχος αυτός, σημειωμένος με ιώδες χρώμα στον **πίν. 1**, είναι θεμελιωμένος σε χώμα, περίπου μισό μέτρο ψηλότερα από το δάπεδο και τον ερειπιώνα του Οικοδομήματος Α και φαίνεται ότι έχει κατασκευαστεί σε νεότερη περίοδο, μετά την ολική ερείπωση του Οικοδομήματος.

4. ΧΩΡΟΣ D

Η κατασκευή έχει τραπεζοειδή κάτοψη με εξωτερικό μήκος 6,61 μ. και πλάτος 4,50 μ. και 3,80

στο Διδυμαίον της Μιλήτου (Hellström και Thieme 1982, πίν. 4), 8,56:1 στη Στοά του Ποσειδώνος στη Δήλο (Leroux 1909, 25, 27, 29-30) και 7,37:1 στη Στοά του Αττάλου στην Αθήνα (Travlos 1971, 513, εικ. 645).

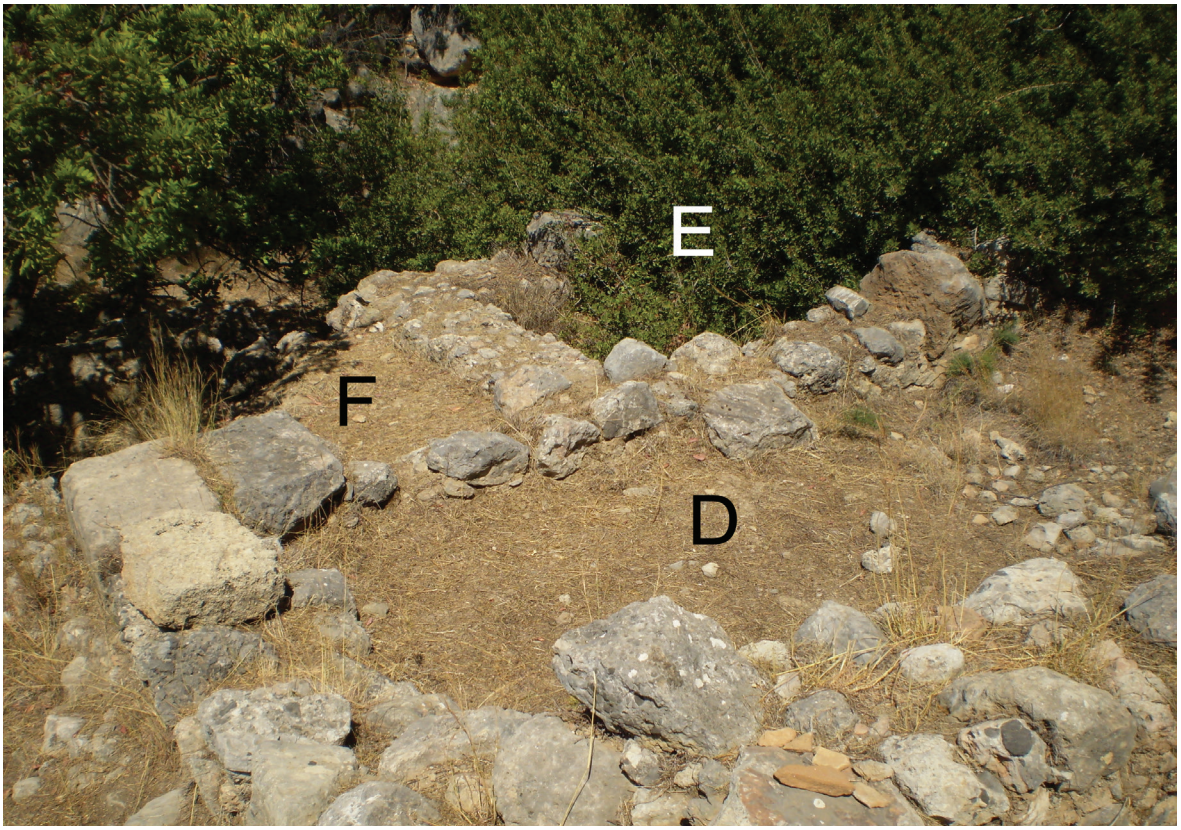
[40] Παραδείγματα στη Βύβλο, στο Ανάκτορο Ρ τους Πασαργάδες, στον κίονα παρά τον τάφο του Κύρου τους Πασαργάδες, στον Θησαυρό (επί Δαρείου, μετά το 522 π.Χ.) και στην Απαντάνα στην Περσέπολη (Wesenberg 1971, εικ. 214–27).

[41] Wesenberg 1971, 233-4· Ρούγου και Δουλουμπέκης 2014, 53-6· Daux 1962, 954 εικ. 21· Dirschedl 2013, πίν. 43.1.2-3.

[42] Dirschedl 2013, 258.

[43] Petrakos 1996, εικ. 8.

[44] Will 1985, 90-3· Fraisse και Llinas 1995, 83, εικ. 279· Dirschedl 2013, πίν. 46,2.3.

Εικ. 12. Οι χώροι D, E και F από ανατολικά. (Φωτ. Μ. Μπαρλαμπάς).

μ. Ο βόρειος, ανατολικός και δυτικός τοίχος έχουν ο καθένας πάχος 0,60 μ.-0,65 μ. ενώ ο νότιος τοίχος πάχος 0,75 μ. Οι εσωτερικές διαστάσεις του χώρου είναι 5,40 μ. x 2,90 μ. (**εικ. 12**, **πίν. 1,** D). Ο Πλάτων δημοσίευσε σύντομη περιγραφή του συγκροτήματος D, E και F με το θρανίο, τους οποίους αναγνωρίζει ως ξενώνα ή ιερατική οικία των ύστερων ελληνορωμαϊκών χρόνων. Η ανασκαφή στον Χώρο D («νότιον διαμέρισμα» του συγκροτήματος D, E και F) απέδωσε πληθώρα κεράμων[45].

Ο Χώρος D φαίνεται ότι ανήκει στην ελληνιστική εποχή. Κριτήριο για τη χρονολόγηση αποτελεί μόνον η τοιχοδομία. Ενισχυμένη στις γωνίες στρώση από ορθογώνιους λίθους σε στάθμη +27,38 μ., βρίσκεται 1,08 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο του παρακείμενου Οικοδομήματος Α και κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί την κατασκευή που ο Πλάτων αναγνώρισε ως «θρανίον» και ως «γωνιακά βάθρα»[46].

Πολύ πιθανά η στρώση αυτή, από ορθογώνιους πωρόλιθους, μαρτυρεί λείψανα αρχαιότερης κατασκευής. Το δάπεδο «εκ πατητού χώματος» στα ημερολόγια του Ν. Πλάτωνος (1 Ιουλίου 1959) φαίνεται ότι ήταν αρκετά βαθύτερα, κοντά στην στάθμη της ενισχυμένης στρώσης στο ανατολικό μέρος του Χώρου D. Για τον λόγο αυτό και χάρη της αναζήτησης των δαπέδων η ανασκαφή του Πλάτωνος προχώρησε σε βάθος μεγαλύτερο των 2,5 μέτρων. Ίσως η διαφορά της στάθμης (1,08 μ.) ανάμεσα στα δάπεδα του Οικοδομήματος Α και του Χώρου D αφενός και ο στενός Χώρος Β αφετέρου προδίδουν ότι δεν θα υπήρχε επικοινωνία της Κατασκευής D με την περιοχή ανατολικά. Έτσι θα εξηγούνταν και το ακανόνιστο σχήμα του Χώρου C. Αυτός βρίσκεται

[45] Πλάτων 1959, 378.

[46] Ημερολόγιον ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, 31 Ιουνίου 1959. «*Σημαντικώς προχώρησεν η έρευνα εις τα δύο δωμάτια του ΒΔ χώρου παρά τον χείμαρρον τα οποία απεδείχθησαν βαθύτατα (το πρόσθιον εις την γωνίαν ανεσκάφη εις βάθος άνω των 2,5 μέτρων). Αποκαλύφθησαν 2 γωνιακά βάθρα εις τας γωνίας του νοτίου* (σσ. ανατολικού) *τοίχου και έν εις το μέσον της βορείας πλευράς του αυτού νοτίου δωματίου...* »..

μεταξύ ασύνδετων κατασκευών εντός και εκτός του στενότερου ιερού και μεταξύ κατασκευών σε διαφορετική στάθμη. Την υπόθεση αυτή στηρίζουν και άλλα τοπογραφικά στοιχεία. Ο βόρειος τοίχος της κατασκευής Ν, προεκτεινόμενος 2 μέτρα βορειότερα, θα συναντούσε την ανυψωμένη βραχόμαζα στην οποία είναι ιδρυμένο το Οικοδόμημα Α.

Φαίνεται από τα πιο πάνω είτε ότι ο Χώρος D είχε οικοδομηθεί έξω από το στενότερο ιερό και δεν επικοινωνούσε με το τελευταίο είτε ότι η μόνη πρόσβαση στο Χώρο D θα γινόταν από τη στενή Ζώνη Β. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Χώρος D, όπως και οι Κατασκευές Ε, F, στερείται εισόδου. Αυτό επιβεβαιώνεται από την απουσία ανοίγματος ή ανοιγμάτων στο ιχνογράφημα του Νικολάου Πλάτωνος[47].

5. ΧΩΡΟΙ Ε, F

Οι Κατασκευές Ε και F είναι επισυνημμένες δυτικά του Χώρου D (**εικ. 12**, **πίν. 1,** Ε, F). Στην πραγματικότητα αυτές στέκουν στην ανατολική όχθη του χειμάρρου[48]. Συνολικά έχουν εξωτερικό μήκος 6,60 μ. και πλάτος 3,05 μ. Οι εσωτερικές διαστάσεις είναι 2,30 μ. x 2,00 μ. και 1,45 μ. x 2,00 μ. για τον Χώρο Ε και τον Χώρο F αντίστοιχα. Οι τοίχοι τους είναι χυτές κατασκευές της ρωμαϊκής περιόδου με πάχος 1,00 μ. και 1,30 μ. και φαίνονται ως ενισχυτικές δομές που αντερείζουν την Κατασκευή D και τις ωθήσεις των γαιών στην πλέον απόκρημνη περιοχή του ιερού.

6. ΠΕΡΙΟΧΗ G

Η Περιοχή G, μεταξύ ναού και βραχόμαζας Q, στην οποία ο Πλάτων βρήκε σπαράγματα πεσσών και οικοδομικών τόξων από οπτοπλίνθους, αναγνωρίζεται ως βοηθητικός χώρος με «διαρρύθμιση» της ρωμαϊκής περιόδου (**πίν. 1**, G). Πρόκειται για την περιοχή αμέσως δυτικά του ναού που εν μέρει έχει προκύψει από εκβραχισμό και περιγράφεται στο ημερολόγιο του Πλάτωνος ως «τριγωνικός χώρος βορείως του ναού»[49]. Όπως αποκαλύπτει η σχετική φωτογραφία, η περιοχή αποτελεί τον μόνον χώρο εκτός του ναού που είχε ερευνηθεί τις πρώτες ημέρες της ανασκαφής του Πλάτωνος το 1958. Έτσι ταυτίζεται με ασφάλεια η Περιοχή G με τον τραπεζοειδή ή τριγωνικόν χώρον βόρεια του ναού. Αυτός ορίζεται δυτικά – βορειοδυτικά από την βραχόμαζα Q,

---

[47] Αντίστοιχα, μικρός υπόγειος κτιστός θάλαμος με εξωτερικές διαστάσεις 2,20 μ. x 2,20 μ. και προσιτός μόνον έξω από τον περίβολο του Ασκληπιείου στην Τροιζήνα έχει ερμηνευτεί ως ο «τάφος» του ήρωα Ιππόλυτου, που σύμφωνα με τον Παυσανία (2.32.1) κρατούσαν κρυφό οι Τροιζήνιοι. Η Οικονομίδου (2015, 29-33) συγκρίνει την κατασκευή στην Τροιζήνα με τον υπόγειο θάλαμο στην Ποσειδωνία και με το ιερό για τον Γλαύκο στην Κνωσό (διαστάσεις 3,80 μ. x 2,80 μ., Calllaghan 1978, εικ. 2, 3). Στον μύθο εμπλέκεται ο Ασκληπιός, ο οποίος διαφύλαξε το μυστικό του βοτανιού που ανέστησε τον Γλαύκο και τον Ιππόλυτο (Παυσανίας 2.27.4).

[48] Ημερολόγιο ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, 9 Ιουν. 1959. «*Η εκσκαφή του ΒΔ ανακαλυφθέντος οικήματος απεκάλυψε τον κλείοντα το δωμάτιον ανατολικόν τοίχον. Διαχωριστικός τοίχος απέδειξε ότι πρόκειται περί δύο δωματίων των οποίων το βορειότερον έχει θύραν εις τον ανατολικόν τοίχον*». Ημερολόγιο ανασκαφής Ν. Πλάτωνος,, 1 Ιουλίου 1959. «*Τα δωμάτια του ΒΔ κτηρίου παρά τον χείμαρρον ανεσκάφησαν μέχρι του δαπέδου των, το οποίον είναι απλώς εκ πατητού χώματος*».

[49] «*Καθαρίζεται επίσης ο βορείως του ναού εξωτερικός χώρος και αναφαίνονται εις πυκνάς σχεδόν παραλλήλους γραμμάς οι καταπεσόντες πελεκητοί λίθοι του βορείου τοίχου. Ο χώρος ούτος είχε δημιουργηθή δια τομής του βράχου και είχε περιτοιχισθεί δια δύο τοίχων λοξώς ως προν τον ναόν, βαινόντων ούτως ώστε ο δημιουργηθείς χώρος έχη τραπεζοειδές σχήμα*.» Πρόκειται για τους *καταπεσόντες* λίθους του δυτικού τοίχου του ναού που αναστηλώθηκαν επί τόπου (21 Μαΐου 1958). «*Ο τριγωνικός χώρος Β του ναού καθαρίζεται επιμελέστερον. Ανεφάνησαν πλακόστρωτα βαίνονται κατά βαθμίδας*» (27 Ιουν 1959). «*Εις τον τριγωνικόν χώρον ερευνήθη ο χώρος προς τον μυχόν….*» (29 Ιουν. 1959). «*Εις τον τριγωνικόν χώρον βορείως του ναού εκκαθαρίσθησαν αμφότεραι αι παραστάδες προς την κλιμακωτώς ανερχομένην πλακόστρωτον δι'ακανονίστων λίθων διάβασιν. Ανευρέθη κατώφλιον εις χαμηλότερον επίπεδον της γειτονικής πρώτης βαθμίδος της κρηπίδος του ναού. Υπήρχε όμως στρώσις ακανονίστων λίθων εις το ύψος της βαθμίδος, ίσως προστεθείσα κατά την διαρρύθμισιν του χώρου κατά την ελληνορωμαϊκήν περίοδον. Διεσαφηνίσθη ότι οι τετράγωνοι με σταυρωτάς εντομάς πλίνθοι απετέλουν τόξα (ανευρέθησαν συμπαγή μετ'ασβέστου τεμάχια) πλευρικώς βορείως της πλακοστρώτου ανόδου. Πεσσός εις το μέσον ίσως εβάσταζεν δύο τοιούτα πλευρικά τόξα καταπεσόντα νύν. Η διάβασις πιθανώς έφερε προς κλιμακίδα διερχομένην εις λάξευμα του βορείου βράχου προς άνοδον εις το υπεράνω του ναού υψηλότερον επίπεδον*» (30 Ιουνίου 1959).

Εικ. 13. Άποψη του Ασκληπιείου από την βάση της κλίμακας. (Φωτ. Κ. Μαλαμίτση).

από ανατολικά από τον δυτικό τοίχο του ναού και βόρεια από τοίχο και το άνδηρο Ρ. Άνοιγμα με στοιχεία θύρας θα υπήρχε στη νότια πλευρά.

Η κάτοψη μπορεί να αποκατασταθεί σχεδόν ορθογωνική εντός του εξωτερικού ακανόνιστου τραπεζοειδούς ή σχεδόν «τριγωνικού» σχήματος. Οι εσωτερικές διαστάσεις του χώρου θα ήταν περίπου 2,75 μ. και 1,30 μ. Φαίνεται ότι στη νότια πλευρά, μεταξύ του ναού και του Οικοδομήματος Α, ανοιγόταν θύρα που θα επέτρεπε επικοινωνία του Χώρου G με την Περιοχή Η και την πλατεία του ιερού. Η ανατολική παραστάδα του ανοίγματος είναι επισυνημμένη στην νοτιοδυτική γωνία του ναού και είναι οικοδομημένη από οπτοπλίνθους. Στοιχεία θυρώματος τα οποία αναφέρει ο Πλάτων (κατώφλιον) δεν εντοπίζονται σήμερα. Τα τόξα από οπτοπλίνθους θα συνέθεταν τη στέγαση του στενού χώρου.

Από την αναλυτική περιγραφή στα ημερολόγια των ανασκαφών φαίνεται ότι ο Χώρος G απασχόλησε ιδιαίτερα τον Πλάτωνα. Αυτό δεν οφείλεται στον ζήλο των πρώτων ημερών της ανασκαφής[50]. Η θύρα θα επέτρεπε την δελεαστική αναγνώριση βοηθητικού χώρου σε άμεση σχέση με το ναό, όμως η ύπαρξη κλιμακίδας στο εσωτερικό προδίδει δημόσια χρήση[51]. Η κατασκευή

[50] Στον σηκό του Ασκληπιού στον Βουθρωτό υπάρχει κρύπτη σε αντίστοιχη θέση, η οποία όμως είναι προσβάσιμη μέσω μικρού ανοίγματος από το εσωτερικό του σηκού. Να είχε άραγε ο Πλάτων υπόψη του την δημοσίευση του χώρου από τον Ugolini που εκδόθηκε το 1937; (Melfi 2007, 17-18, εικ. 2.2 με σχετική βιβλιογραφία). Αντίστοιχα, μικρός χώρος του 3ου αιώνα π.Χ., με μωσαϊκό δάπεδο, τράπεζες προσφορών και υπόγειο, κτιστό, φρεατοειδές «θησαυράριο» υπάρχει βόρεια του ναού του Ασκληπιού στη Λεβήνα. Ο βοηθητικός χώρος στη Λεβήνα είχε αποκαλυφθεί από το 1900 και θεωρείται βέβαιο ότι θα ήταν γνωστός στον Νικόλαο Πλάτωνα, καθώς ήταν δημοσιευμένο από τον Savignoni το 1908 και από τον Martin το 1946 (Roux 1961, 118˙ Melfi 1998–2000 με σχετική βιβλιογραφία).

[51] Ίσως απογοητευμένος από την μη ανεύρεση αδύτου χώρου στην Περιοχή G, αλλά μάρτυρας των ευρημάτων, ο Πλάτων καταθέτει συνοπτικά, μεταξύ άλλων, στο ημερολόγιο ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, της 6ης Ιουλίου 1959 ότι «Εκαθαρίσθη η κλιμακίς του Β του ναού τριγωνικού χώρου και εβεβαιώθη απολύτως η ύπαρξίς της» και «ηλπίζετο οτι θα ευρίσκετο το άδυτον...» (Πλάτων 1959, 376). Όπως δείχθηκε πιό πάνω ο Πλάτων γνώριζε για την ύπαρξη αδύτων χώρων και θησαυρών όπισθεν ναών του Ασκληπιού. Στο σημείο αυτό το ημερολόγιο των ανασκαφών δεν αφήνει νήμα πρόσφορο για ερμηνείες. Θεωρούμε τη στιγμή αυτή από τις πλέον συναισθημα-

φαίνεται ότι αποτελούσε το κέλυφος ρωμαϊκού κλιμακοστασίου που θα οδηγούσε, μέσω της λαξευμένης στον βράχο, κλιμακίδας στο ψηλότερο επίπεδο Q της κλιτύος. Ο λοξός τοίχος θα συγκρατούσε τις γαίες της υπερκείμενης κλιτύος.

7. ΔΡΟΜΟΣ Η

Πλακόστρωτη στενή ζώνη με πλάτος 1,37 μ., νότια του ναού U και μεταξύ του τελευταίου και του στυλοβάτη της στοάς (**πίν. 1**, Η, 28Η). Πρόκειται για το «κράσπεδον της πλατείας» το οποίο αναφέρει ο Πλάτων στο ημερολόγιο ανασκαφής της 6ης Ιουλίου 1959. Η στάθμη του βρίσκεται σε απόλυτο υψόμετρο + 28,68 μ. έως + 28,70 μ., περίπου 0,40 μ. ψηλότερα από το κατώφλι της εισόδου στο ιερό. Η ύπαιθρη αυτή ζώνη του ιερού είναι στρωμένη με σκληρό δάπεδο. Η κάλυψη γίνεται με μεγάλες πλάκες ακανόνιστου σχήματος, κάθε μια από τις οποίες καταλαμβάνει το πλήρες πλάτος του δρόμου.

8. ΣΤΟΑ J

Η θεμελίωση της κιονοστοιχίας, που τρέχει παράλληλα με το ναό και νότια από τον τελευταίο, αποκαλύφθηκε από τον Πλάτωνα τον Ιούλιο του 1959 (**εικ. 13**, **πίν. 1**.J). Στην ίδια Περιοχή (Η, «κράσπεδον») αποκαλύφθηκαν βάσεις, κορμοί κιόνων και κιονόκρανα, κατά πάσα πιθανότητα από την ίδια την κιονοστοιχία[52]. Η «ελαφρά στοά με μικρόν βάθος[53]» του Ασκληπιείου διέλαθε της προσοχής των πλέον αξιόλογων μελετητών της ελληνικής αρχιτεκτονικής[54] ενώ προσέλκυσε μόλις πρόσφατα το ενδιαφέρον των ερευνητών της λειτουργίας των Ασκληπιείων. Η στοά J έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί την μια από τις τρεις γνωστές ελληνικές στοές της Κρήτης. Οι Κρήτες, αν και υιοθέτησαν το σχήμα αυτό από την αρχαϊκή περίοδο (Γόρτυνα), δεν εξέλιξαν αυτό το είδος κτηρίου σε μνημειακές κατασκευές για συστηματικότερη διευθέτηση των χώρων και για οριοθέτηση των ιερών[55]. Σε αντίθεση με τη δωρική στοά στη Λατώ, που είναι ολοκληρωμένη, αυτοτελής, στωική κατασκευή εν παραστάσι με μήκος 19,25 μ., η κιονοστοιχία J στη Λισό εκτείνεται από το προϋπάρχον Οικοδόμημα Α προς τα ανατολικά, παρέχοντας στενό στεγασμένο χώρο νότια του ναού και με τρόπο συμβιβασμένο ως προς την κανονικότητα των σχημάτων.

Το μήκος της στοάς του Ασκληπιείου είναι τουλάχιστον 10 μέτρα. Αξιοσημείωτο είναι το μικρό πλάτος του στωικού χώρου. Αυτό μετρά 2,40 μ. (δυτικά) και 2,70 μ. (ανατολικά), από την εξωτερική ακμή του στυλοβάτη της στοάς ως τον τοίχο. Ο ωφέλιμος στωικός χώρος πίσω από τη στρώση του στυλοβάτη, θα ήταν ακόμα μικρότερος, με πλάτος περίπου 2,00 μ. – 2,30 μ. Φαίνεται ότι η στοά είχε σχεδιαστεί να τρέχει παράλληλα με το ναό και όχι με τον τοίχο ο οποίος, μαζί με την κιονοστοιχία, σχημάτιζε τον στεγασμένο, στωικό, χώρο. Η θεμελίωση

τικές και κομβικές όσον αφορά την εξερεύνηση και τις μεθόδους προσέγγισης του Ασκληπιείου.

[52] *«Η τάφρος έκοψε θεμέλιον κτηρίου βαίνοντος παραλλήλως με τον Ναόν και εις απόστασιν μικροτέραν των 2 μέτρων. Το θεμέλιον τούτον παρεκολουθήθη και εις άλλα μέρη. Επί τούτου αποκαλύφθησαν δύο μικραί σχετικώς τετραγωνικαί βάσεις. Κατά την πλησίον του διανοίγοντος αγωγού ανευρέθησαν κείμενοι δύο κορμοί αρραβδώτου κίονος. Ακριβώς κατά την βάσιν της τετραγώνου πλίνθου ... ανευρέθη βάσις τις με σπείραν-τροχίλον, όχι ολόκληρος, διαβρωμένη. Και πέραν τούτων των δυό κορμών άβαξ κιονοκράνου δωρικού ως φαίνεται... Ελήφθη φωτογραφία τούτων κατά χώραν και του παρακειμένου τριγλύφου*». Από το ημερολόγιο ανασκαφής του Ν. Πλάτωνος, 6 Ιουλίου 1959.

[53] Πλάτων 1959, 377.

[54] Η στοά J δεν περιλαμβάνεται στον πληρέστατο, κατά τα άλλα, κατάλογο ελληνικών στοών του Coulton (1976, 212-94).

[55] Η στοά στην Αγία Τριάδα ιδρύθηκε στην ΥΜ ΙΙΙ εποχή (Pernier και Banti 1947, 37-38, πίν. 40˙ Coulton 1976, 212˙ Privitera 2015, 10). Οι λεπτομέρειες της αρχαϊκής στοάς στη Γόρτυνα δεν γίνονται γνωστές. Το μήκος της κατασκευής είναι τουλάχιστον 25 μ. (Coulton 1976, 240 με σχετική βιβλιογραφία). Η μικρή στοά στη Λατώ που χρονολογείται στο τέλος του 4ου αιώνα έχει 11 δωρικούς αρράβδωτους κίονες εν παραστάσι με κάτω διάμετρο 0,40 μ. και διατεταγμένους σε μεταξόνιο διάστημα 1,40 μ. (Demargne 1903, 212˙ Coulton 1976, 251).

διατηρείται σε στάθμη ± 28,41 μ., ενώ μιά τουλάχιστον πλάκα *κατά χώραν* και σε στάθμη ± 28,77 μ. αναγνωρίζεται ως ο πρώτος αναβαθμός/ευθυντηρία της κιονοστοιχίας (στάθμη 8 στον **πίν. 1**). Εκεί θα εδράζονταν οι πλάκες του στυλοβάτη, μέλη του οποίου δεν εντοπίζονται στον χώρο. Αν η στρώση αυτή είχε ύψος περίπου 0,25 μ., η στάθμη της θα έφτανε το απόλυτο υψόμετρο του κατωφλιού του Οικοδομήματος Α (στάθμη 10 στον **πίν. 1**, ± 28,99 μ.). Τα μετακιόνια διαστήματα της στοάς θα πρέπει να ήταν τουλάχιστον ίσα με το άνοιγμα της Εισόδου J. Κατά τον τρόπο αυτό τα διερχόμενα, φορτωμένα και στις δύο πλευρές τους, υποζύγια που θα εισέρχονταν για εργασίες στο ιερό, θα μπορούσαν να διέλθουν και από τη στοά. Το άνοιγμα της θύρας της εισόδου και επομένως το μετακιόνιο άνοιγμα της κιονοστοιχίας υπολογίζεται τουλάχιστον ίσο με 1,80 μ. Το ελάχιστο μεταξόνιο διάστημα μεταξύ των κιόνων προκύπτει περίπου 1,80 μ. + 0,41 μ. = 2,20 μ.

Η θέση του κίονα δεν μπορεί να υπαγορεύεται από την θέση του κατακείμενου κιονοκράνου Α49 στη θεμελίωση της στοάς (εικ. 14). Το μέλος Α49 θεωρήθηκε, εκ παραδρομής, από τον Πλάτωνα ως *κατά χώραν* βάση της στοάς. Οι βάσεις κιόνων εδράζονται κατά κανόνα σε οριζόντιες, λείες επιφάνειες και όχι σε λιθολόγημα παρόμοιο με αυτό της θεμελίωσης του στυλοβάτη της στοάς. Το κιονόκρανο θα πρέπει να εγκαταλείφθηκε εκεί σε ύστερη περίοδο και αφού είχαν απαχθεί οι πλάκες του στυλοβάτη της κιονοστοιχίας. Προβληματικός είναι ο τρόπος συνάντησης της κιονοστοιχίας της στοάς με την πρόσοψη του Οικοδομήματος Α. Πιθανότατα δεν υπήρχε αρκετός χώρος μεταξύ του τοίχου της εισόδου και του ναού για ικανοποιητικό ή έστω, μνημειακό, εύρος στωικού χώρου. Ο στυλοβάτης της στοάς διαιρεί το διάστημα νότια του ναού σε δύο τμήματα με σχεδόν πανομοιότυπο πλάτος: τον πλακόστρωτο Χώρο Η και τον στεγασμένο, στωικό, χώρο. Το καθένα από αυτά τα μέρη έχει πλάτος 2,06 μ.

Στην στοά αποδίδονται με ασφάλεια αττικές βάσεις, σπόνδυλοι κιόνων καθώς και κιονόκρανα που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές του Πλάτωνος στον χώρο της στοάς και στο λιθόστρωτο «κράσπεδον» Η. Τα μέλη είναι κατασκευασμένα από τον εισηγμένο στη Λισό ωχρό πωρόλιθο και η τάξη μεγέθους των στοιχείων κοινή. Πρόκειται για τις βάσεις Α57 και Α58, τους σπονδύλους Α50, Α52, Α54, Α55 και Α56 και τα κιονόκρανα Α49 και Α66 (**πίν. 8-9**). Οι επιφάνειες των κορμών (Α54 και Α50) διατηρούν σπαράγματα χονδρόκοκκου κονιάματος με πάχος 0,02 μ. Αυτό αναγνωρίζεται ως το πρώτο, αδρό, στρώμα που θα καλύπτονταν από το απολεσθέν τελικό επίχρισμα της επιφάνειας. Σε μικρό σπάραγμα του κονιάματος επί του σπονδύλου Α50 διατηρούνται 2 ρηχές δωρικές ραβδώσεις με χορδή 0,045 μ. Στην περιφέρεια του κορμού χωρούν 24 ραβδώσεις[56]. Κονίαμα πάχους 0,01 μ. κάλυπτε το κιονόκρανο Α49.

Επισημαίνεται ότι οι γνωστοί ανώτεροι σπόνδυλοι Α50 και Α54 δεν ανήκουν στον ίδιο κορμό με τον κατώτατο σπόνδυλο Α52 (κάτω διάμετρος 0,407 μ., περίπου 0,44 μ. στην κονιαμένη επιφάνεια)[57]. Σε άλλο κίονα της ίδιας κιονοστοιχίας, που θα είχε ελαφρά διαφορετικές διαστάσεις, θα εδραζόταν το καλυκωτό κιονόκρανο Α49 που έχει διάμετρο υποτραχηλίου 0,396 μ. Η μείωση υπολογίζεται ως 5,12:1 στην επιφάνεια του λίθου και 6,28:1 στην κονιαμένη επιφάνεια. Όπως και στον κίονα Α53, Α60, Α61 και Α62 από φαιό ασβεστόλιθο, η μείωση φαίνεται ασυνήθιστα έντονη για κορμό ιωνικού κίονα (βλ. πιό πάνω).

Το κιονόκρανο Α49 βρέθηκε ανεστραμμένο στην θεμελίωση της στοάς. Ένα δεύτερο μεγάλο θραύσμα (Α66), καθώς και το γεγονός ότι στην πάνω επιφάνεια του άβακα δεν υπάρχει μεγάλος

---

[56] «....οι κίονες ήσαν κεκονιαμένοι προς απόδοσιν αβαθών δωρικών ραβδώσεων». Ημερολόγιο ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, 6 Ιουλίου 1959. Πλάτων 1959, 378. Η κατάσταση διατήρησης του κονιάματος αμέσως μετά την αποκάλυψή τους θα ήταν σαφώς καλύτερη. Πολύ πιθανά το 1959 θα σώζονταν περισσότερες ραβδώσεις σε αυτό.

[57] Η διάμετρος της κονιαμένης αποφυγής (διάμετρος της τελευταίας στην επιφάνεια του λίθου 0,474 μ.) θα έφτανε τα 0,50 μ., όσο δηλαδή η ωφέλιμη επιφάνεια έδρασης στην αττική βάση Α53.

Εικ. 14. Το κιονόκρανο Α49.

τόρμος αποδεικνύει ότι το μέλος Α49 δεν αποτελούσε στέψη αυτοτελούς αναθηματικού κίονα, αλλά ανήκε, όπως και το Α66, σε δομικό κίονα. Το πλάτος του άβακα είναι 0,692 μ., το ύψος του άβακα 0,075 μ. Το ολικό ύψος είναι 0,253 μ. και η διάμετρος 0,396 μ. Πρόκειται για καλυκωτό κιονόκρανο, παράλληλα του οποίου ανευρίσκονται σποραδικά, κυρίως στο Αιγαίο κατά τον 2ο αιώνα π.Χ.[58]. Ο τύπος αυτός, πολύ πιθανά όπως συμβαίνει και με το Περγαμηνό κιονόκρανο, αποτελεί εκδοχή του αντίστοιχου αιγυπτιακού κωδωνόσχημου κιονοκράνου παπύρου, μετά την «επανα-ανακάλυψη» της Αιγύπτου, συνδυασμένο με ελληνικό άβακα – αντί του κυβικού αιγυπτιακού. Θα ήταν ελκυστική η υπόθεση για γραπτή διακόσμηση με φύλλα στην κονιαμένη επιφάνεια του εχίνου-κώδωνα του μέλους Α49[59]. Το εξωτικό σχήμα θα συνδυαζόταν με τις, ασυνήθεις 24 ρηχές, δωρικές, ραβδώσεις στον σπόνδυλο Α50.

Από τα ευρήματα τεκμηριώνεται ο συνδυασμός κοινών αττικών βάσεων με τα καλυκωτά κιονόκρανα. Ο συνδυασμός είναι εύλογος. Ο κάλυκας αποτελεί εκδοχή του καλάθου, κοινού σχήματος στα κορινθιακά, περγαμηνά και υδροχαρή κιονόκρανα και τους συναφείς τύπους που διακοσμούνται με φύλλα καλάμου[60]. Σε κάθε περίπτωση τα γνωστά παράλληλα συμβάλλουν στη χρονολόγηση της στοάς του Ασκληπιείου κατά τον 3ο ή 2ο αιώνα π.Χ.

---

[58] Στην δωρική εκδοχή του τύπου τα κιονόκρανα στην Παλαίστρα της Λίμνης και στην Οικία του Ερμή στην Δήλο, με κοίλη κατατομή (cavetto) στον εχίνο, αναγνωρίζονται από τον Vasdaris (1987, 106, 99, εικ. 158-9) ως αιγυπτιάζοντα. Ίδιου τύπου ακόσμητα καλαθόσχημα και καλαθόσχημα με ανάγλυφα φύλλα, που πράγματι συνδέουν τα στοιχεία αυτά με τα περγαμηνά έχουν εντοπιστεί στο Γύθειο (Δουλφής 2018, 262 με παράλληλα, πίν. 1141). Υψηλότερων αναλογιών κιονόκρανα με σχήμα αδιάρθρωτου καλάθου εμφανίζονται στους ημικίονες του εφηβείου στο Κάτω Γυμνάσιο της Πριήνης που χρονολογείται μεταξύ των ετών 130 και 110 π.Χ. (Dirschedl 2013, πίν. 46,2).

[59] Σύμφωνα με τον Πλάτωνα (1959, 378), ο οποίος δεν μπορεί να εντάξει την κατατομή στα γνωστά σχήματα των δωρικών κιονοκράνων, «ο εχίνος τείνει προς το κωνικόν σχήμα».

[60] Εξωτικά κιονόκρανα, κοσμημένα με ανάγλυφα φύλλα φοίνικα, συνδυασμένα με Αττικές βάσεις, απαντούν στο Ρωμαϊκό πρόπυλο του ιερού του Απόλλωνα στην Κυρήνη (Oliverio 1930, 193-6, 207-8, εικ. 54˙ Stucchi 1975, 271, εικ. 269, πίν. Ι, αρ. 31).

Εικ. 15. Η περιοχή Κ και το άνοιγμα Τ, από νότια-νοτιοανατολικά, αμέσως μετά την ανασκαφή τον Ιούλιο του 1960. (Φωτ. Ν. Πλάτων).

Η στοά J είχε αναγνωριστεί από τον Πλάτωνα ως το εγκοιμητήριον του Ασκληπιείου, υπόθεση που έχει αναπαραχθεί από μεταγενέστερους ερευνητές, αλλά στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε από τον ίδιο τον Πλάτωνα. Αν η ταύτιση αυτή ισχύει και με δεδομένη τη χρονολόγηση των κιονοκράνων της μικρής στοάς, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι το εγκοιμητήριον προστέθηκε στο ιερό κατά τον 2ο αιώνα π.Χ., πράγμα απίθανο. Ο Πλάτων αναγνώρισε, εκ παραδρομής και με κάθε επιφύλαξη, ως επιστύλιο της στοάς J το ενεπίγραφο υπέρθυρο Ε275, το οποίο, πράγματι, κοσμείται με κυμάτια ιωνικού επιστυλίου (βλ. πιο κάτω, Ε275)[61].

9. ΠΛΑΤΕΙΑ Κ

Πρόκειται για την περιοχή ανατολικά του ναού, την οποία ο Ν. Πλάτων αρχικά περιγράφει ως «πρόναο» και ως «τον προ του ναού νότιον χώρον» αλλά στη συνέχεια ο ίδιος αναγνώρισε ως ελεύθερο από δόμηση χώρο (**εικ. 15**, **πίν. 1**, Κ). Φαίνεται ότι, πριν την έρευνα στην Πλατεία Κ, ο ανασκαφέας ανέμενε την ανεύρεση πρόστασης ανατολικά του θυραίου τοίχου του ναού. Ο ίδιος συμπέρανε στο τέλος της ανασκαφής ότι «ούτω τελικώς απεδείχθη ότι ουδέποτε υπήρξε πρόναος» (ημερολόγιο 19ης Ιουλίου 1960)[62]. Η φωτογραφία του Νικολάου Πλάτωνος είναι πολύτιμη για την κατάσταση στην Πλατεία Κ. Η βλάστηση έχει διαβρώσει τα στοιχεία στην βόρεια πλευρά της πλατείας ενώ μεγάλοι βράχοι έχουν καλύψει το ανατολικό τμήμα της, που δεν είναι πλέον ορατό. Η προέκταση του νότιου τοιχοβάτη του ναού ορίζει προς νότον την Περιοχή Κ. Φαίνεται οτι έτσι οριζόταν η πλακόστρωση του «προ του ναού χώρου», μέρος της οποίας αποκάλυψε ο Πλάτων στις 2 Ιουλίου 1959. Η περιοχή αυτή σήμερα είναι καλυμμένη από τους καταπεσόντες βράχους. Η πλακόστρωση θα κάλυπτε την βραχόμαζα που στην Περιοχή Κ έχει λαξευτεί αδρά.

Ο «νεωτερικός τοίχος», σε απόσταση περίπου 3,3 μ. ανατολικά του ναού δηλώνεται στον **πίν.**

[61] Πλάτων 1959, 377˙ 1962, 15˙ Sporn 2002, 310˙ Renberg 2017, 159-60˙ πρβλ. με Platon 1992, 170.

[62] «Απεδείχθη οτι ο ναός δεν είχε πρόδομον αλλ'ότι είχε προαύλιον» (Πλάτων 1959, 376).

Εικ. 16, Άποψη της Κλίμακας L από νότια. Στο βάθος ο νότιος τοίχος του ναού. Δεξιά, η γωνία του Αναλήμματος R-R΄.

1 με ιώδες χρώμα, όπως και οι άλλες ύστερες κατασκευές στο ιερό[63]. Πολύ πιθανά, πρόκειται για την κατασκευή την οποία εξέλαβε αρχικά ο Πλάτων ως την θεμελίωση πρόστασης. Σήμερα η περιοχή αυτή της Πλατείας Κ έχει καλυφθεί από την κατακρήμνιση μεγάλων βράχων. Στην βόρεια πλευρά της πλατείας υπάρχουν δύο αναβαθμοί σε συνέχεια με τους αναβαθμούς της κρηπίδας, κατά τρόπον ώστε να σχηματίζεται ορθή γωνία με την τελευταία και να παρέχεται πρόσβαση στο Άνοιγμα Τ (πίν. 45)[64].

10. ΚΛΙΜΑΚΑ L

Η κλίμακα συντίθεται από 15 αναβαθμούς και πλατύσκαλο που διαιρεί την κατασκευή σε δύο κλάδους (**εικ. 16**, **πίν. 1**, L). Οι αναβαθμοί είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος λαξευμένοι στη βραχόμαζα και συμπληρώνονται με μικρά κτιστά τμήματα. Η κατασκευή εξαγοράζει υψομετρική διαφορά 4 μέτρων σε απόσταση 9,47 μ., δηλαδή από τη βάση της κλίμακας έως την πλατεία του ιερού (Περιοχές Ν και Η, Κ αντίστοιχα). Όπως επισημάνθηκε πιο πάνω, η Β-Ν κλίση του εδαφικού αναγλύφου (1:2,5 έως 1:3,5) είναι σημαντικά μεγαλύτερη από την κλίση άνετης κλίμακας που προσδιορίζεται σε 0,29 μ. : 0,17 μ. ανά αναβαθμό ή 1,70:1[65]. Για το λόγο αυτό το ψηλότερο τμήμα της κλίμακας με μήκος 6,5 μ. έχει κλίση 2,53:1 και αναβαθμούς με ύψος 0,28 μ. – 0,30 μ.

11. ΠΕΡΙΟΧΗ Μ

Πρόκειται για την σχεδόν ορθογώνια πλατεία Μ με πλάτος (Β-Ν) ίσο με 10,40 μ. και μήκος (Α-Δ)

---

[63] «Ο πέρυσιν αναφανείς παράλληλος με την πρόσοψιν του ναού τοίχος εκ μεγάλων λίθων αλλά όχι κανονικώς ωκοδομημένος, φαίνεται μεταγενέστερον προστεθείς, ίσως μετά τινών λίθων, ως όριον του χώρου και προς συγκράτησιν των χωμάτων διότι ούτε βαθέως θεμελιωμένος είναι ούτε συνεχίζεται καθ'όλον το μήκος προς ανατολάς (σ.σ. νότια) όπου βαθμηδόν γίνεται μάλλον επιφανειακός». Ημερολόγιον ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, 19ης Ιουλίου 1960.

[64] «Βαθμίδες απεκαλύφθησαν οδηγούσαι προς το άνοιγμα και συνδεόμεναι με την βαθμιδωτή κρηπίδα του ναού κατ' ορθήν γωνία». Ημερολόγιον ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, 21 Ιουλίου 1960.

[65] Neufert 2012, 120-5.

Εικ. 17. Άποψη του αναλήμματος P και του εσωτερικού του ναού από νοτιοανατολικά. (Φωτ. Μ. Μπαρλαμπάς).

τουλάχιστον 14 μέτρα (**πίν. 1**, Μ). Ο χώρος που αρχικά θα ανυψωνόταν 3,80 μ. συγκρατείται από τον αναλημματικό τοίχο R. Στην βόρεια πλευρά τρέχει τοίχος με πλάτος 0,65 μ. Το σπάραγμα του τοίχου σώζεται σε μήκος 2,80 μ. Ο βόρειος τοίχος δεν αποτελεί ανάλημμα, καθώς διατηρείται σήμερα σε ύψος 0,80 μ. από το δάπεδο της Στοάς J[66].

Είναι αδύνατο να βεβαιωθεί κατά πόσον έστεκαν οι απαραίτητες, για τη λειτουργία του Ασκληπιείου, κατασκευές στην ανυψωμένη Περιοχή Μ. Σήμερα το έδαφος και το ανάλημμα R-Ŕ διατηρούνται σε ύψος 1,90 μ., περίπου ένα έως δύο μέτρα χαμηλότερα από την αρχαία στάθμη χρήσης και έτσι κάθε στοιχείο δαπέδου ή θεμελίωσης κατασκευής έχει απολεσθεί. Για τον λόγο αυτό ο Νικόλαος Πλάτων επέλεξε την Περιοχή Μ για την απόθεση των λίθων που απέδωσε η ανασκαφή. Το μικρό πάχος του βόρειου τοίχου προδίδει ότι ο Χώρος Μ ήταν κλειστός και κατά συνέπεια πάνω στα μεγαλιθικά αναλήμματα R-R ' των άλλων πλευρών θα υψώνονταν τοίχοι ανάλογου πάχους.

12. ΕΙΣΟΔΟΣ Ν

Κατασκευή στη νότια περιοχή του ιερού με εξωτερικό πλάτος 6,06 μ. και πάχος τοίχων 0,60 μ. (**πίν. 1**, Ν). Διατηρείται μόνον μία στρώση από ορθογώνιους λιθοπλίνθους σε στάθμη +24,20 μ., δηλαδή 0,45 μ. χαμηλότερα από τον χαμηλότερο αναβαθμό της κλίμακας που κείται 1,17 μ. βορειότερα. Στην ΒΑ πλευρά υπάρχει άνοιγμα με μήκος 1,80 μ. που πιθανόν να προέρχεται από απαχθέν κατώφλι.

Η Κατασκευή Ν αναγνωρίζεται ως είσοδος στο ιερό. Είναι αδύνατο να βεβαιωθεί κατά πόσον τα σημερινά λείψανα αποτελούσαν μέρος μικρού προπύλου με μνημειακή πρόσταση στη ΝΔ

[66] Από την περιγραφή του Ν. Πλάτωνος στο ημερολόγιο ανασκαφής σελ. 101, της 21ης Μαΐου 1958: «*Διεπιστώθη ότι κατά το δυτικό μέρος του ναού είχε διαμορφωθή επιμήκης πλατεία (Μ) ανίσου πλάτους απολήγουσα εις ισχυρόν αντερεισματικόν τοίχον του οποίου μέρος εκαλύφθη ή αντεκατεστάθη υπό νεωτερικών ξερολιθικών Τοίχων ...*

όψη. Αν και σχετικά στενή, η Είσοδος Ν της Λισού δεν είναι η μικρότερη του είδους[67]. Αυτή θα πρέπει να συσχετιστεί με γέφυρα η οποία στη ΝΔ πλευρά της Εισόδου Ν θα παρείχε πρόσβαση από τη δυτική στην ανατολική όχθη του χειμάρου και από εκεί στο ιερό του Ασκληπιού.

Από την άλλη, η θέση της Εισόδου Ν μπορεί να προδίδει ότι στην αρχαιότητα δεν υπήρχε χείμαρρος δυτικά του Ασκληπιείου, ούτε ανάγκη για γέφυρα. Είναι πιθανό ότι στην αρχαιότητα τα όμβρια τιθασεύονταν από επάλληλα φράγματα και άνδηρα στις υπερκείμενες κλιτύες και στη θέση του χειμάρρου υπήρχε μόνον βατή πτύχωση του εδαφικού αναγλύφου, η οποία γίνεται άλλωστε γνωστή από τη θέση των Κατασκευών D, E και F. Με την εγκατάλειψη των αρχαίων δομών η πτύχωση θα βαθύνθηκε και θα διευρύνθηκε από τη μηχανική δράση του νερού, το οποίο αλλοίωσε το τοπίο και παρέσυρε τη σύνδεση των κλιτύων ανατολικά και δυτικά του εποχιακού χειμάρρου.

13. ΑΝΑΛΗΜΜΑ Ρ

Το ανάλημμα Ρ έχει μήκος 10,30 μ. και σώζεται σε ύψος 2,80 μ. (**πίν. 1**, Ρ, 44). Ο αντερεισματικός τοίχος συντίθεται από ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα σε 4 στρώσεις (**εικ. 6**, **17**-**18**). Από αυτές η χαμηλότερη έχει τους ογκωδέστερους και ως εκ τούτου βαρύτερους λίθους στους οποίους θα ήταν δυνατό να γίνει χειρισμός χωρίς επένδυση σε έργο βάρους και ανάρτηση. Το ύψος των λίθων της πρώτης στρώσης ποικίλλει από 1,10 μ. έως 1,30 μ. Οι μικρότεροι λίθοι της πρώτης στρώσης με ανεστραμμένο τριγωνικό σχήμα, αναγνωρίζονται ως οι καταληκτήριοι λίθοι–καταφραγές. Η τρίτη στρώση, σε στάθμη 2,04 μ. από το δάπεδο του ναού, έχει ύψος 0,245 μ.-0,32 μ. και φαίνεται ότι αντιστοιχεί στον εσωτερικό καταληπτήρα του ναού (**εικ. 28**, **πίν. 44**). Από οδοντώσεις στην άνω επιφάνεια και άνισους δόμους στην τέταρτη στρώση (ύψος 0,59μ.–0,64 μ. και 0,68 μ.) φαίνεται ότι στην τελευταία θα εδράζονταν μία τουλάχιστον στρώση.

Το ανάλημμα Ρ φαίνεται ότι είναι μεγαλιθικό τεχνικό έργο στο οποίο επισυνάφθηκε σε μεταγενέστερη φάση ο ναός του Ασκληπιού. Για τον σκοπό αυτό έχουν απολαξευτεί με χονδροειδή τρόπο το ανατολικό άκρο του τοίχου του αναλήμματος, ώστε να εμβληθούν σε αυτό οι γωνιακοί δόμοι του ανατολικού τοίχου του ναού. Ο δυτικός τοίχος του ναού απλά εφάπτεται στο δυτικό άκρο του μεγαλιθικού τοίχου. Κατά τον τρόπο αυτό το ανάλημμα αποτελούσε, ως το ύψος των 3,5 μ., τον βόρειο τοίχο του ναού.

Λιγότερο ή περισσότερο επιμελημένες τραπεζιόσχημες, ακόμα και πολυγωνικές, τοιχοδομίες εμφανίζονται στην Κρήτη ακόμα και κατά το τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα, όπως προδίδει ο ναός στη Λατώ. Είναι ενδιαφέρον ότι ο ακραίος λίθος του δυτικού τοίχου του ναού που εφάπτεται στο ανάλημμα Ρ έχει λοξό τον προς την επαφή με το ανάλημμα αρμό ώσεως. Αυτός δεν είναι κατακόρυφος. Παρακολουθεί την κλίση του αναλήμματος. Ως αποτέλεσμα, ο ακραίος λίθος του τοίχου του ναού είναι τραπεζιόσχημος (**πίν. 31**). Κατά τον τρόπο αυτό προδίδεται ότι, όταν ανεγέρθηκε ο ναός, η μεγαλιθική τοιχοδομία είχε ήδη κλίνει από τις πιέσεις των γαιών, με αντίστοιχη καθίζηση. Έτσι μπορεί να κατανοηθεί ο ναός και ως τεχνικό έργο: μια αντερεισματική κατασκευή στα άκρα του αναλήμματος Ρ. Το τελευταίο, για πρακτικούς λόγους θα υπαγόρευσε και το μήκος του σηκού. Αν το άνδηρο χρονολογείται μεταξύ του τέλους του 5ου και του τέλους του 4ου αιώνα και ο ναός μεταξύ του τέλους του 3ου και των μέσων του 2ου αιώνα, φαίνεται λογικό ότι η μεγαλιθική αναλημματική τοιχοδομία θα είχε ήδη κλίνει στα 150 έως 250 χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στις δύο κατασκευές. Πολύ πιθανά, η σημερινή καθίζηση 0,13 μ. στο μέσον

---

[67] Για παράδειγμα, το αμφιδίστυλο εν παραστάσι πρόπυλο στο ιερό του Ηρακλέους στη Θάσο έχει πλάτος 6,63 μ. (Carpenter 1971, 112). Το πρόπυλο στην Καρθαία αναπτύσσει δύο πλήρεις δωρικές δίστυλες εν παραστάσι όψεις και δημόσια ανοίγματα σε πλάτος στυλοβάτη 5,29 μ. (Kanellopoulos 2003, 219), δηλαδή σε στενότερο χώρο από τον χαρακτηριστικά μικρό σηκό της Αθηνάς Νίκης (5,64 μ.), που όμως είναι ιωνικός, επιτρέποντας έτσι μεγαλύτερη αραιοστυλία. Στο Ασκληπιείο της Δήλου το μικρό, άστυλο, πρόπυλο κάτοψης Η είναι ακόμα στενότερο, με πλάτος 3,48 μ. (Robert 1952, 65).

Εικ. 18. Οι όψεις του αναλήμματος R (επάνω) και του αναλήμματος P (κάτω).

του μεγάλου τοίχου και η αντίστοιχη κλίση προς τα νότια είχε εμφανιστεί από την αρχαιότητα, εξαιτίας των καρστικών κοιλοτήτων στην περιοχή του ναού και απορρόφησης του εδάφους σε αυτές. Φαίνεται έτσι ότι η μικρή αντηρίδα στην βορειοδυτική γωνία του σηκού είχε ιδρυθεί στη ρωμαϊκή περίοδο ώστε να αντερείζει περαιτέρω την διαρκώς κλίνουσα μεγαλιθική Κατασκευή P.

14. ΑΝΑΛΗΜΜΑ R-R΄

Οι φωτογραφίες του Πλάτωνος από τη δεκαετία του 1950 αποκαλύπτουν ότι το ανάλημμα που συγκρατεί την Περιοχή Μ ήταν πάντοτε ορατό στο τοπίο της Λισού (**πίν. 49.1**). Το υλικό δομής είναι ο ντόπιος φαιός ασβεστόλιθος (**εικ. 16**, **18**, **πίν. 1**, R). Η πολυγωνική τοιχοδομία του αναλήμματος R σώζεται σε μήκος 14 μέτρων και στο δυτικό άκρο του σε ύψος 2,30 μέτρων. Το μέσο σωζόμενο ύψος είναι 1,90 μ. Το αρχικό ύψος του υπολογίζεται σε 3,80 μ. Η μεγαλιθική κατασκευή θα συγκρατούσε την πίεση της κλιτύος στην Περιοχή Μ και θα δημιουργούσε πλατεία στην περιοχή νότια του ναού. Το μέσο μήκος και ύψος των λίθων είναι 1 μ. – 1,3 μ. και 0,7 μ. – 0,8 μ. αντίστοιχα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι, όπως ισχύει κατά κανόνα, οι προσόψεις των λίθων είναι επιφάνειες λατομείου, ή με άλλα λόγια, η φυσική επιφάνεια της βραχόμαζας. Αν και φαίνεται ότι το ανάλημμα ανήκει στην αρχική φάση του Ασκληπιείου, πρέπει να σημειωθεί ότι πολυγωνικές, αδρές και επιμελημένες, τοιχοδομίες εμφανίζονται έως τα μέσα του 3ου αιώνα.[68] Το πρυτανείο και ο ναός στη Λατώ με τις πολυγωνικές τοιχοδομίες τους χρονολογούνται στα τέλη του 4ου ή στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ.[69]

15. ΔΕΞΑΜΕΝΗ S

Πρόκειται για ύστερη κατασκευή στην οποία παροχετευόταν το νερό της πηγής από την Περιοχή Τ (**πίν. 1**, S). Διακρίνεται για δύο φάσεις. Στο εξωτερικό, μεταγενέστερο, κέλυφος έχει γίνει χρήση λιθοπλίνθων από τον τοίχο του ναού. Από το ημερολόγιο των ανασκαφών του Ν. Πλάτωνος, της 21ης Μαΐου 1958: «Εις όχι μεγάλην απόστασιν δυτικώς [σσ. νότια] του αντερεισματικού τοίχου υπάρχει καλώς ωκοδομημένος δια πολυγωνικής τοιχοδομίας τοίχος (R) πρό του οποίου αναγνωρίζεται κτιστή κρήνη με δεξαμενήν (S) αλλά ταύτης μέρος είναι επιχωσμένον και δεν διακρίνεται κρουνός. Ύδωρ δεν τρέχει εκεί αλλ' εις απόστασιν ολίγων μέτρων όπου σώζεται εν «καβούσι»[70] παλαιοχριστιανικών χρόνων».

16. ΑΝΟΙΓΜΑ Τ

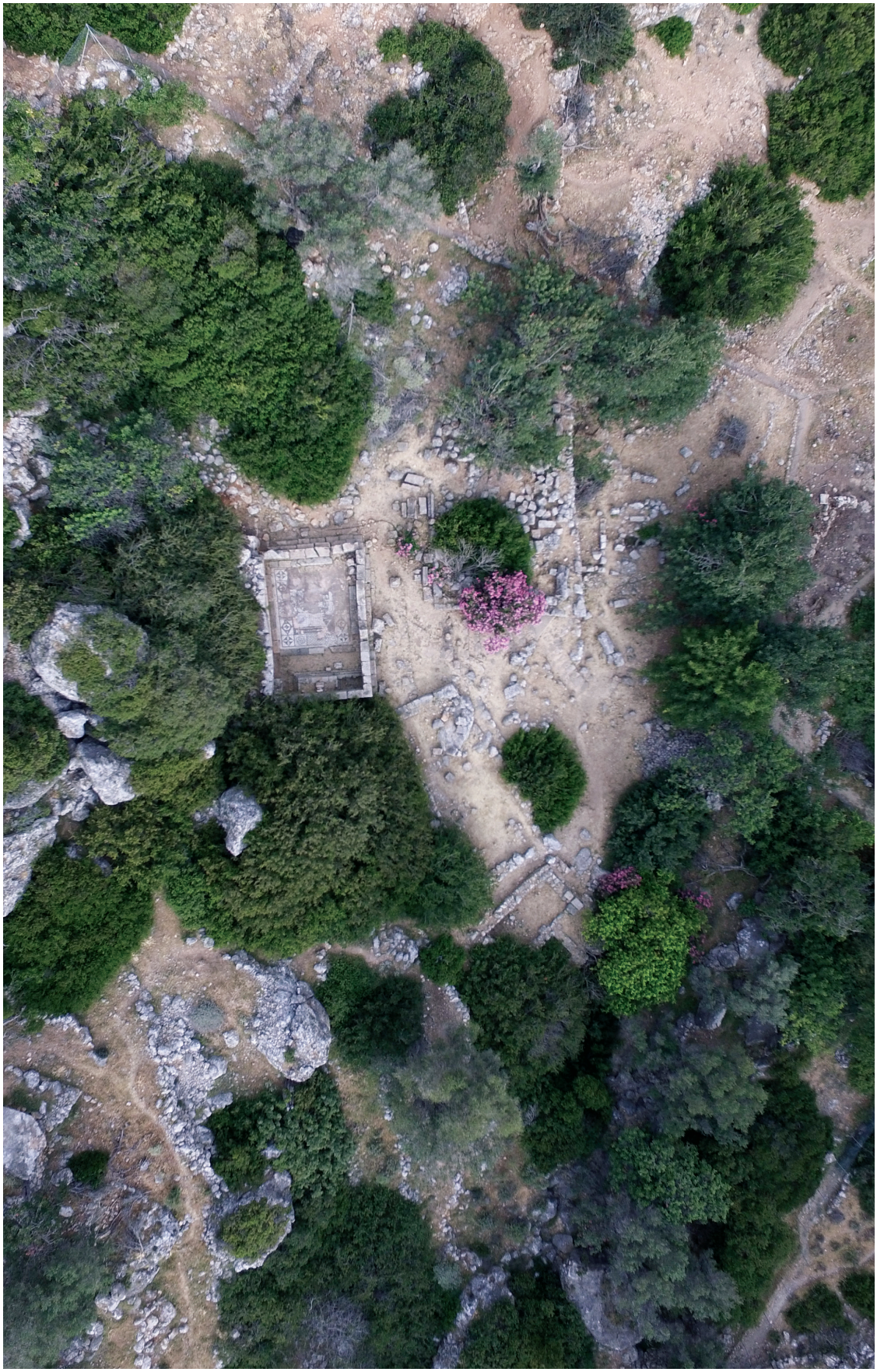
Στην βόρεια πλευρά της πλατείας Κ υπάρχει άνοιγμα με εύρος 1,38 μ. Στο ημερολόγιο ανασκαφών της 21 Ιουλίου 1960 το στοιχείο περιγράφεται από τον Πλάτωνα ως «δίοδος» και «άνοιγμα προς το εσωτερικό των βράχων». (**εικ. 15**, **πίν. 1**, Τ, **32**, **45**). Το κατώφλι, με μήκος 1,23 μ. και ύψος 0,31 μ., βρίσκεται στην ίδια στάθμη με το κατώφλι του ναού. Το δυτικό πέρας του ανοίγματος είναι το άκρο της μεγαλιθικής τοιχοδομίας Ρ. Στη δυτική παρειά σώζεται παραστάδα θύρας με διατομή 0,16 μ. και 0,34 μ. Το καθαρό άνοιγμα υπολογίζεται σε 1,07 μ. Όπως και στο άνοιγμα νότια του Χώρου G, το κατώφλι δεν διατηρεί στοιχεία στερέωσης θύρας. Θα ήταν ελκυστική η αναγνώριση του Ανοίγματος Τ ως πρόσοψη μικρής κρήνης, όπως άλλωστε υπέθεσε ο Πλάτων. Από την περιοχή αυτή πηγάζει σήμερα το νερό και στην περιοχή αυτή εκκινούν οι υπόγειοι αγωγοί που ανευρέθησαν κατά τις ανασκαφές το 1993 και 1994. Λιγότερο πιθανό φαίνεται ότι

---

[68] Suha 2007, 65, 70-3· Scranton 1941, 6-17· 45-7, 52-4· Randsborg 2002, 220-3. Ο τοίχος F-3 στον Βουθρωτό (τέλος του 4ου αιώνα -αρχές του 3ου αιώνα), προσφέρει ωραίο παράδειγμα μεγαλιθικής, αρχαιοπρεπούς, πολυγωνικής τοιχοδομίας χωρίς μανιεριστική απόδοση της επιφάνειας (Hernandez 2017, 247, εικ. 35).

[69] Miller 1978, 85-6· Sporn 2002, 64.

[70] Καβούσι, από το λατινικό cavus. Λάκκος που μέσα πέφτει το νερό βρύσης. Βλ. και Ημερολόγιο Ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, της 20ης και 21ης Ιουλίου 1960.

Εικ. 19. Εναέρια άποψη του Ασκληπιείου στη Λισό. (Φωτ. Ν. Ζακυνθινάκης, από Λαβράνου 2018).

από το άνοιγμα Τ παρεχόταν πρόσβαση στην ψηλότερη περιοχή της κλιτύος βόρεια του ιερού. Η ανασκαφή έχει σταματήσει βόρεια του ανοίγματος Τ και έτσι όποια στοιχεία υποθετικής κλιμακίδας δεν γίνονται γνωστά.

17. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ

17.1. Η ΚΑΤΟΨΗ

Ο ναός του Ασκληπιού (**πίν. 1**, U) είναι άστυλος σηκός χωρίς πρόδομο που έχει επισυναφθεί στο αρχαιότερο άνδηρο Ρ. Η κατασκευή έχει έντονες παραμορφώσεις εξαιτίας καθιζήσεων στη νοτιοανατολική γωνία. Μετά τις μετρήσεις και την εκτίμηση των παραμορφώσεων στη γεωμετρία της κάτοψης, είναι δυνατή η ανεύρεση των αρχικών διαστάσεων του ναού. Το εξωτερικό μήκος του σηκού είναι 10,21 μ. στη νότια πλευρά και 10,30 μ. στην βόρεια πλευρά. Το εξωτερικό πλάτος θα ήταν ίσο με 6,56 μ. Όπως θα δειχτεί πιο κάτω η διάσταση αυτή είναι ίση με 20 δωρικούς πόδες ή 18 αλεξανδρινούς πτολεμαϊκούς πόδες ακριβώς.

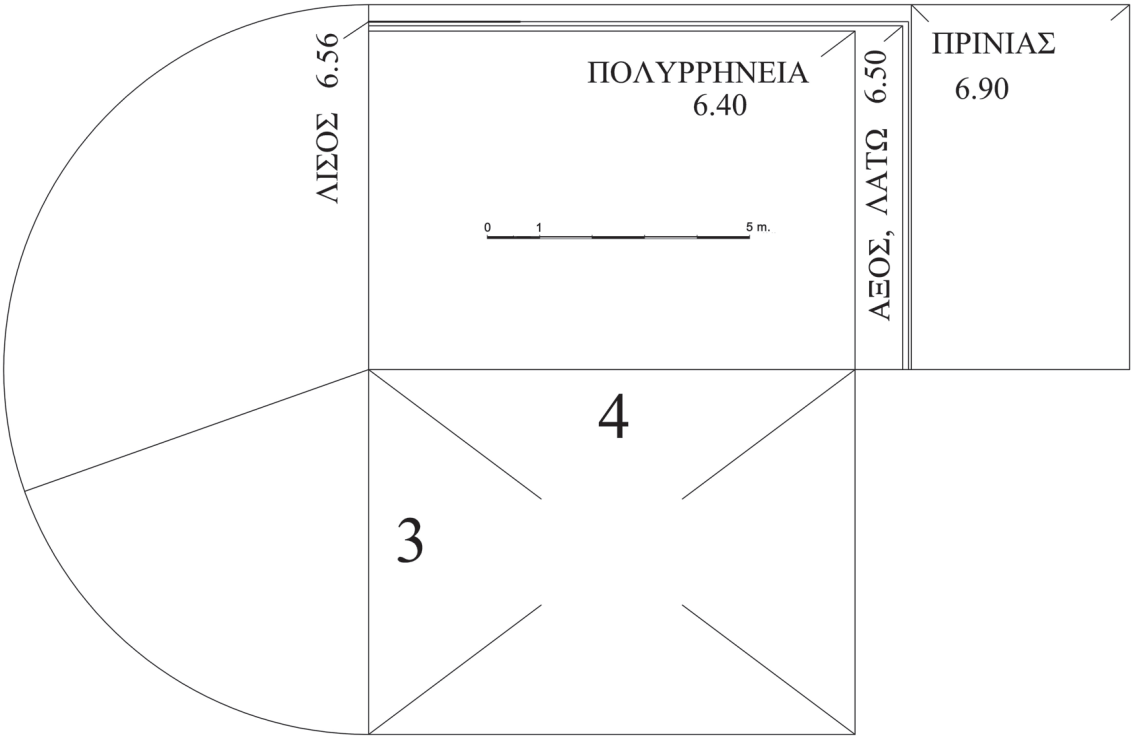
Με εξαίρεση την Επίδαυρο και την Μεσσήνη, οι ναοί του Ασκληπιού είναι κατά κανόνα μικροί, άστυλοι ή τετράστυλοι, καθώς η λατρεία περιστρέφεται στις εγκαταστάσεις που σχετίζονται με τα ιάματα[71]. Αυτό γίνεται προφανές στα Ασκληπιεία της Αθήνας, της Κορίνθου, του Φενεού, της Περγάμου, της Δήλου, της Λεβήνας, του Βουθρωτού και της Κω[72]. Έτσι, το μέγεθος του ναού στη Λισό εμπίπτει στην γενική τάξη μεγέθους των ναών του Ασκληπιού και ταυτόχρονα στο γενικό μέγεθος των μικρών ναών της Κρήτης. Στην τάξη αυτή μεγέθους ανήκουν ναοί όλων των τύπων που απαντούν στην Κρήτη. Στο ναό Α του Πρινιά (7ος αι.) το πλάτος της πρόσοψης είναι περίπου ίσο με 6,90 μ., στον αρχαϊκό ναό στην Αξό, στο ναό στον Αγιο Γεώργιο της Φαιστού και στο ναό στη Λατώ (4ος αι.) 6,50 μ., ενώ στο ναό της Δίκτυννας στην Πολυρρήνια (ύστερος 4ος – πρώιμος 3ος) 6,40 μ. και στο ναό της Δήμητρας στην Άπτερα 6,10 μ[73]. Πολύ πιθανά, με την προσπάθεια ενός ολοκληρωμένου ρυθμικού ναού στη Λισό τυποποιείται και αποκρυσταλλώνεται αυτή η

---

[71] Με εξαίρεση το ναό στη Μεσσήνη φαίνεται ότι οι περίπτεροι ναοί του Ασκληπιού αποτελούν επαναλήψεις του πρώτου περίπτερου ναού του θεού στην Επίδαυρο. Το φαινόμενο δεν μπορεί να παραγνωριστεί. Έτσι ο περίπτερος ναός του Ασκληπιού στη Γόρτυνα της Αρκαδίας αποτελεί ακριβή επανάληψη του διάσημου ναού της Επιδαύρου, στο 95% του μεγέθους του τελευταίου (Kanellopoulos και Petrakis 2018, 170 εικ. 1, 178), ενώ ο δεύτερος ναός στην Κώ, στα μέσα του 2ου αιώνα, γίνεται μεγεθυμένη εκδοχή του ναού στην Επίδαυρο (Gruben 2000, 453).

[72] Ο ναός του Ασκληπιού στην Αθήνα έχει πλάτος 5,93 μ. στην ευθυντηρία (Papaefthymiou και Christodoulopoulou 2014, 35). Το πλάτος του στυλοβάτη-τοιχοβάτη του ναού στην Κόρινθο είναι 6,99 μ. (Roebuck 1951, 31-2) ενώ στη Δήλο 5,435 μ. (Robert 1952, 71). Το εσωτερικό πλάτος του άστυλου σηκού στο Φενεό είναι 6,10 μ. (Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1961-2, 57). Ο νεότερος, τετράστυλος πρόστυλος ναός του Ασκληπιού Σωτήρος στην Πέργαμο πού χρονολογείται το έτος 201 π.Χ., πιθανότατα μετά την καταστροφή του ιερού από τον Φίλιππο É (Radt 2011, 220-42), έχει διαστάσεις 6,541 μ. x 13,082 μ. στη στρώση του τοιχοβάτη-στυλοβάτη (Ziegenaus 1975, πίν. 92˙ Rheidt 1996, εικ. 16˙ Melfi 2016, 90-4). Ο τετράστυλος ναός του θεού στον Βουθρωτό είχε διαστάσεις 6,50 x 8,60 μ. περίπου (Melfi 2007, 18, εικ. 2.2). Ο σηκός στη Λεβήνα, με πλάτος 12,40 μ. και μήκος περίπου 18 μ. (Pernier και Banti 1947, εικ. 78), καθίσταται ο πιό εντυπωσιακός σηκός του θεραπευτή θεού λόγω του μεγέθους, που υπερβαίνει κατά πολύ ακόμα και το πλάτος των σηκών των περίπτερων ναών. Το εύρος των τελευταίων κυμαίνεται μεταξύ 7,15 μ. (Γόρτυνα), 7,85 μ. (στην Επίδαυρο και τη Μεσσήνη) και 9 μ. (Κώς) .

[73] Θεοφανείδης 1948-49˙ Shaw και Shaw 2000, πίν. 8.14˙ Sporn 2002, 64, 204, 266, 288, πίν. 15.3, 19.2, 21.1. Ας σημειωθεί ότι οι επίσης άστυλοι μονόχωροι οίκοι της Λιβύης, στους οποίους το κύριο θέμα της πρόσοψης είναι το θύρωμα, έχουν παρόμοιο μέγεθος (περισσότερα για την σχέση με την αρχιτεκτονική της Κυρήνης πιο κάτω). Ο ναός του Ερμή στην Κυρήνη έχει διαστάσεις κάτοψης 6,20 μ. και 9,75 μ. (Stucchi 1975, εικ. 90) ενώ ο Θησαυρός των Στρατηγών στην Κυρήνη αντίστοιχες διαστάσεις 7,206 μ. και 11,855 μ. (Gismondi 1951, 20, εικ. 17). Ο αρχαϊκός ναός του Απόλλωνος Πύθιου στη Γόρτυνα, με πλάτος 18,15 μ., ιδρύεται ως τετράγωνος υπαίθριος περίβολος στον οποίο προστέθηκε κατά την ελληνιστική περίοδο κλειστός πρόναος με ψευδοεξάστυλη δωρική πρόσοψη. Ο περίβολος του έτους 600 π.Χ. βρίσκει παράλληλο στον περίβολο της Αρτέμιδος στην Κυρήνη (Stucchi 1975, 10 εικ. 4˙ Bonetto *κά* υπό έκδοση). Ο άστυλος ναός της Αφροδίτης στη Ναυκρατίδα έχει πλάτος 7,60 μ. (Gardner 1888, 33–59, πίν. 2).

Εικ. 20. Οι αναλογίες του ορθογωνίου της κάτοψης σε ναούς της Κρήτης.

τάξη μεγέθους σε 20 δωρικούς πόδες ακριβώς, ή 6,56 μ.[74] Η επόμενη κλίμακα έχει πλάτος 8,85 μ. και 9,10 μ. (ναός C στον Κομμό και ναός της «Ρέας» στη Φαιστό αντίστοιχα[75]). Στην ίδια γενική τάξη μεγέθους ανήκουν τετράστυλοι ναοί και θησαυροί.

Η αναλογία του ορθογωνίου της κάτοψης είναι ίση με 1,55:1 (10,21 μ. : 6,56 μ.). Πράγματι, στην πλέον διαδεδομένη τάξη μεγέθους ναών της Κρήτης η αντίστοιχη αναλογία κυμαίνεται μεταξύ 4:3 (1,333:1) και 3:2 (1,5:1) (**εικ. 20**). Η αναλογία στο ορθογώνιο του εσωτερικού είναι ίση με 9,208 μ.: 5,55 μ. ή 5:3 (1,666:1) με απόκλιση 0,048 μ. ή 0,52%. Φαίνεται οτι ο ναΐσκος από τη Φαλάσαρνα, σήμερα στο μουσείο Κισάμου, έχει ίδιες αναλογίες κάτοψης[76].

Άστυλοι ναοί εμφανίζονται στο Αιγαίο της ελληνιστικής εποχής, έχουν όμως κατά κανόνα πρόδομο, όπως ο ναός στη Λατώ[77]. Ο άστυλος σηκός χωρίς πρόναο βρίσκει παράλληλα στην Κρήτη και την Βόρεια Αφρική και, όπως θα δειχτεί πιο κάτω, ανήκει σε άλλη γραμμή καταγωγής.

17.2. Η ΚΡΗΠΙΔΑ

Ο ναός δεν εδράζεται σε τυπική κρηπίδα που περιτρέχει την κατασκευή. Στη νότια πλευρά η μοναδική στρώση της κρηπίδας είναι αυτή του τοιχοβάτη με ύψος 0,370 μ. και πλάτος επίσης

---

[74] Βλ. θησαυρούς των Σικυωνίων (τέλη 6ου αι. π.Χ., πλάτος στην στρώση του τοιχοβάτη-στυλοβάτη 6,34 μ.) και των Αθηναίων στους Δελφούς (περ. 501 π.Χ., πλάτος 6,62 μ.), θησαυρό των Σικυωνίων στη Ολυμπία (μετά το 480 π.Χ., πλάτος 6,73 μ.), ναό του Απόλλωνος στην Κεφαλληνία (500-450 π.Χ., 6,50 μ.), του Διός στην Πέργαμο (μέσα 2ου αι., πλάτος 6,21 μ.) και το Καβείριο στη Θήβα (2ος αι., πλάτος 6,21 μ.). Το πλάτος του ιωνικού ναού Λ στην Επίδαυρο είναι 6,33 μ.

[75] Sporn 2002, 201-2, πίν. 15.2.

[76] Προφορική πληροφορία Μιχάλη Μιλιδάκη. Εικόνα του ναΐσκου στο: http://www.kissamos.gr/history/arch-museum

[77] Ο ναός της Αφροδίτης στη Δήλο (Moretti 2015, 94, 96, εικ. 15), ο ναός του Απόλλωνος Αιγλήτη στην Παναγία Καλαμιώτισα στην Ανάφη, ο Μικρός Ναός στην Κάσταβο (Plommer 1963, 19, εικ. 5) και ο ναός στην Κυμισάλα της Ρόδου (Maiuri 1916, 285-98˙ 1928, 83-4˙ Στεφανάκης και Πατσιαδά 2011, 72-4) είναι τα πιό γνωστά παραδείγματα του άστυλου σηκού με πρόδομο.

0,370 μ. Η άνω επιφάνεια είναι διαβρωμένη από τη μηχανική δράση των καταρρεόντων ομβρίων από τη στέγη και ακριβώς κάτω από το χείλος της τελευταίας. Ο τοιχοβάτης της νότιας όψης εκτείνεται ανατολικά, πέραν του ναού, οριοθετώντας από νότια την πλατεία Κ. Στην στρώση αυτή, που είναι η χαμηλότερη και επομένως δεν απαιτείται επένδυση σε έργο βάρους, καταγράφεται το μεγαλύτερο μήκος δόμου. Ο βαρύτατος αυτός λίθος έχει μήκος 2,67 μ. Στην πρόσοψη υπάρχουν δύο αναβαθμοί που εφάπτονται στον τοίχο του σηκού. Αυτοί δεν πλέκονται με την τοιχοδομία της κατασκευής. Το ύψος του πρώτου αναβαθμού είναι 0,324 μ. και η υποχώρηση 0,385 μ. ενώ το ύψος του δεύτερου αναβαθμού είναι 0,297 μ. και η υποχώρηση 0,317 μ.

Η δραματική καθίζηση της κρηπίδας του ναού στη νοτιοανατολική γωνία οφείλεται σε απορρόφηση του εδάφους σε υπόγεια κοιλότητα[78]. Η καθίζηση, που φτάνει το 0,30 μ., φαίνεται ότι είναι ομόλογη με την αντίστοιχη καθίζηση και μικρή κλίση του ανδήρου Ρ στο οποίο έχει επισυναφθεί ο ναός. Γιά τις παραμορφώσεις αυτές και τις κινήσεις των εδαφών, υπεύθυνα είναι τα καρστικά φαινόμενα στην περιοχή του ναού, τα οποία παρείχαν το απαραίτητο για τη λειτουργία του Ασκληπείου πηγαίο νερό.

Η καθίζηση της νοτιοανατολικής γωνίας προκάλεσε τη θραύση του κατωφλιού. Αυτό, μετά την προοδευτικά αυξανόμενη παραμόρφωση της κρηπίδας, θα εδραζόταν σε δύο άνισες επιφάνειες και θα πιεζόταν στα άκρα από τις παραστάδες του θυρώματος και του φερόμενου σε αυτές φορτίου της υπερκατασκευής. Έτσι, η θραύση του κατωφλιού θα συνέβη ενώ ο ναός ήδη έστεκε, συμβάλοντας στην ετοιμορροπία της πρόσοψης.

17.3. ΟΙ ΤΟΙΧΟΙ

Ο ανατολικός, νότιος και δυτικός τοίχος του σηκού είναι οικοδομημένοι με το μονόπλινθο ισόδομο σύστημα. Καθώς ο ναός είναι επισυνημμένος στο άνδηρο Ρ, το χαμηλότερο μέρος της μεγαλιθικής κατασκευής του αποτελεί τον βόρειο τοίχο του σηκού (**πίν. 41**- **42**). Το πλάτος του ανατολικού τοίχου είναι ίσο με 0,515 μ. του νότιου τοίχου 0,51 μ. ενώ στον δυτικό τοίχο το πλάτος είναι 0,527 μ. Η αρμογή των λιθοπλίνθων γίνεται χωρίς συνδέσμους, εκτός από την στρώση στην οποία ανήκουν τα επίκρανα των παραστάδων. Το εξωτερικό μήκος της πρόσοψης, μαζί με τις παραστάδες, θα ήταν 6,598 μ. αν ο βόρειος τοίχος είχε ακριβώς το ίδιο πάχος με το νότιο τοίχο. Το εσωτερικό πλάτος σηκού μετρά 5,557 μ.

Διαπιστώνεται ότι το μέσο μήκος των *κατά χώραν* λιθοπλίνθων του νότιου τοίχου ποικίλλει μεταξύ 1,02 μ. και 1,03 μ. Τα μετρημένα μήκη ακέραιων δόμων είναι: (Α70) 1,071 μ., (Α80): 0,992 μ., (Α81) 1,02 μ., (Α82) 1,05 μ., (Α83) 1,019 μ., (Α85) 1,015 μ., (Α86) 1,003 μ., (Α87) 0,685 μ., (Α88) 1,020 μ., (Α89) 1,024 μ. και *κατά χώραν* λίθος της πρόσοψης: 1,02 μ. Τα επίτοιχα επιστύλια είναι χαμηλότεροι δόμοι του τοίχου, με το ίδιο μέσο μήκος, στους οποίους έχουν λαξευτεί ταινία, κανόνες και σταγόνες. Αυτό προδίδεται από το μήκος των επιστυλίων Α42 (1,029 μ.), Α20 (1,048 μ.) και Α13 (1,019 μ.). Η επιμέλεια της κατασκευής προδίδεται από την καταφραγή Α89 που θα είχε αναρτηθεί και εγκατασταθεί με καρκίνο στο μέσον περίπου της στρώσης στην οποία ανήκε το μέλος (**πίν. 32**).

Στο εξωτερικό μήκος του ναού (10,20 μ. στο νότιο και 10,30 μ. στον βόρειο τοίχο) χωρούν 10 λιθόπλινθοι με το γενικό τυπικό μήκος 1,000 μ. – 1,070 μ. Φαίνεται έτσι ότι το μήκος εκάστου μακρού τοίχου ισούται με 10 μονάδες-δόμους, με μήκος μονάδας ίσο 1,02 μ. και 1,03 μ. (**πίν.**

---

[78] Οι εργασίες του Νικολάου Πλάτωνος και της Εφορείας αρχαιοτήτων, πράγματι, αποκάλυψαν τις κοιλότητες αυτές στην περιοχή της νοτιανατολικής γωνίας του ναού. «.... κατά την νοτιοδυτικήν γωνίαν [σσ. εννοεί την νοτιοανατολική γωνία] ανεφάνη μεγάλον υπόγειον κούφωμα, το οποίο σημαίνει ίσως διέξοδον του αγωγού εκείθεν». (Ημερολόγιον ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, 6 Ιουλίου 1959. Βλ. και Μαρκουλάκη 1993).

32). Με τον τρόπο αυτό προσδιορίζεται το θεωρητικό μήκος των δόμων. Πράγματι, η διάσταση αυτή απαντά με μικρές αποκλίσεις στους περισσότερους δόμους του τοίχου και μπορεί να θεωρείται το μέσο μήκος των λιθοπλίνθων (**πίν. 10**-**11**).

Τα μοχλοβόθρια στο μέσον περίπου των εφεδρών προδίδουν αυστηρό μονόπλινθο ισόδομο σύστημα σε μεγάλα τμήματα των τοίχων. Οι κατακόρυφοι αρμοί στις δύο χαμηλότερες στρώσεις του νότιου τοίχου δεν συμμορφώνονται στον αυστηρό ισόδομο ρυθμό, αν και έχουν ενσωματωθεί σε αυτές λιθόπλινθοι με το τυπικό μήκος 1,02 μ. – 1,03 μ. Στην πρώτη στρώση μετρήθηκαν (από δυτικά προς ανατολικά) δόμοι με μήκη 1,02 μ., 1,035 μ., 1,313 μ., 0,922 μ., 1,024 μ., 0,842 μ. (καταφραγή;), 1,026 μ., 0,982 μ., 1,022 μ. και 1,024 μ. και στη δεύτερη στρώση δόμοι με μήκη 0,532 μ., 1,021 μ., 0,992 μ., 0,980 μ., 1,000 μ., 0,932 μ., 0,259 μ. (καταφραγή;), 1,014 μ., 0,904 μ., 1,017 μ., 1,013 μ. και 0,535 μ. Ο στενός λίθος με μήκος 0,259 μ. στο μέσον περίπου της δεύτερης στρώσης του νότιου τοίχου αναγνωρίζεται με βεβαιότητα ως καταφραγή. Αυτός είναι σημειωμένος με χιαστή γραμμή στον πίνακα 32. Οι καταληκτήριοι λίθοι είναι κατά τον κοινό τρόπο μικροί και επομένως ελαφριοί, έτσι ώστε να γίνεται εύκολος ο χειρισμός τους κατά τις δοκιμαστικές επιχειρήσεις εγκατάστασης.

Το μήκος των στενών πλευρών του ναού (6,56 μ. δυτικά και 6,58 μ. ανατολικά) είναι ίσο με 6,5 τυπικές λιθοπλίνθους. Στο μήκος αυτό ενσωματώνονται 6 λιθόπλινθοι με μέσο μήκος 1,0116 μ. και το σώμα της παραστάδας με το μισό του τυπικού μήκους (0,515 μ.).

Οι χαμηλότεροι λιθόπλινθοι του οπίσθιου, δυτικού, τοίχου δεν συμμορφώνονται στο αυστηρό ισόδομο σύστημα, εξαιτίας συμβιβασμών που θα προέκυψαν κατά την επισύναψη της κατασκευής στο ανάλημμα Ρ. Στην τρίτη στρώση του δυτικού τοίχου ο στενός λίθος προδίδει τη θέση του καταληκτήριου λίθου – καταφραγής. Φαίνεται ότι στην τέταρτη και πέμπτη στρώση η δόμηση άρχισε με την τοποθέτηση των λίθων τυπικού μήκους στη νοτιοδυτική γωνία και

Εικ. 21. Η καθίζηση της κρηπίδας και του τοίχου στη νοτιοανατολική γωνία του σηκού. Φαίνεται ο *κατά χώραν* δόμος με την προξενική επιγραφή, το μωσαϊκό δάπεδο και το βάθρο για το λατρευτικό άγαλμα στο δυτικό πέρας του σηκού.

προχώρησε έως το ανάλημμα. Για τον λόγο αυτό, οι λίθοι που θα τοποθετήθηκαν τελευταίοι, σε επαφή με το ανάλημμα, είναι βραχύτεροι. Οι τελευταίοι έχουν μήκη 0,585 μ. και 0,775 μ.

Στην πρόσοψη της κατασκευής η τοιχοδομία διακόπτεται από το θύρωμα. Στην όψη αυτή ο τοίχος συντίθεται από δύο τμήματα με μήκος 2,12 μ. – 2,15 μ. έκαστο εκατέρωθεν του περιθύρου. Μεταξύ του τελευταίου και της παραστάδας υπάρχει χώρος για λιθόπλινθο με το μέσο μήκος 1,02 μ. και συμπληρωματικό λίθο, στην ίδια στρώση, με μήκος 0,59 μ. (**πίν. 30**). Πράγματι, η διάταξη αυτή προδίδεται από την *κατά χώραν* στρώση του τοίχου νότια του θυρώματος, με λίθο παραστάδας (μήκος 0,51 μ.), λιθόπλινθο με το μέσο μήκος 1,02 μ.[79] και λίθο, στην ίδια στρώση, με μήκος μόνον 0,59 μ. Με τον τρόπο αυτό αποκαθίσταται παρά το περίθυρο ο λίθος Α87 που έχει μήκος 0,685 μ.

Ο ρυθμός του ισόδομου συστήματος αναστατώνεται στις γωνίες του επίτοιχου επιστυλίου. Αυτή, αφενός είναι στρώση του τοίχου που φέρει λαξευμένους την ταινία και τους κανόνες, αφετέρου δεν μπορεί να έχει γωνιακά στοιχεία με μήκος μόνον 0,51 μ. Έτσι, ενώ καταγράφηκαν τυπικά για τον τοίχο μήκη 1,019 μ., 1,048 μ. και 1,025 μ. (μέλη Α13, Α20, Α42), προκύπτουν βραχύτερα επίτοιχα επιστύλια με μήκος 0,91 μ. και 0,989 μ. (Α47 και Α18 αντίστοιχα) που αποκαθίστανται κοντά σε γωνίες εξ αιτίας της πλοκής των στοιχείων στην περιοχή αυτή (**πίν. 33**).

Το ολικό ύψος του τοίχου, από τον τοιχοβάτη έως τα επιστύλια υπολογίζεται σε 5,793 μ. Αυτό γίνεται γνωστό με ακρίβεια από την αποκατάσταση των γνωστών στοιχείων του περιθύρου και της στρώσης των επικράνων των παραστάδων επάνω στο υπέρθυρο. Οι εργασίες τεκμηρίωσης των ετών 2012 έως 2016 κατέγραψαν 40 λιθοπλίνθους των τοίχων. Κατά την επεξεργασία των στοιχείων διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος θα συντίθετο από 13 στρώσεις που ποικίλουν σε ύψος. Το ύψος αποτελεί την ταυτότητα εκάστης στρώσης. Ενώ όμως οι στρώσεις του τοίχου είναι 13, καταγράφηκαν 20 διαφορετικά ύψη λίθων. Θα πρέπει, από τα πιό πάνω, να προχωρήσουμε στην παραδοχή ότι η άνω επιφάνεια της κάθε στρώσης δεν ήταν πάντοτε οριζόντια, αλλά θα είχε ανεπαίσθητη κλίση 4 χιλιοστών σε μήκος 16 μέτρων από την οριζόντιο, ώστε να ενσωματώνονται σε αυτήν λίθοι με ελαφρά διαφορετικό ύψος.

Γίνεται έτσι δεκτό ότι στην ίδια στρώση θα ανήκαν δόμοι με ύψος 0,418 μ. (Α86 και Α88), 0,420 μ. (Α89) και 0,422 μ. (Α87). Εναλλακτικά, θα ήταν δυνατή η ένταξη στην ίδια στρώση λίθων με μεγαλύτερη διαφορά στο ύψος. Αυτό θα γινόταν δυνατό με τη βοήθεια λίγων και μικρών οδοντώσεων σε περιοχές του τοίχου, όπως συμβαίνει στην πρόσοψη του ελληνιστικού ναού του Απόλλωνος Αιγλήτη στην Ανάφη (**πίν. 31**). Επισημαίνεται ότι λίθοι του τοίχου με οδόντωση δεν έχουν εντοπιστεί στον ερειπιώνα. Το μόνο μέλος με άνιση επιφάνεια στην εφέδρα είναι το υπέρθυρο Α4+Α44. Έτσι προκύπτουν λίθοι στην αμέσως επόμενη στρώση με ύψη που διαφέρουν έως 0,011 μ.

Κατά τη σύνθεση λαμβάνεται επίσης υπόψη ότι το τμήμα της πρόσοψης μεταξύ του περιθύρου και του ανδήρου δεν συνέχεται με άλλη στρώση του σηκού και έτσι είναι δυνατή η απόδοση στο τμήμα αυτό δόμων οι οποίοι δεν έχουν κοινή διάσταση ύψους με άλλες λιθοπλίνθους.

Το ύψος των 6 χαμηλότερων στρώσεων γίνεται γνωστό από τα *κατά χώραν* στοιχεία. Τα ύψη των 2 ψηλότερων στρώσεων γίνονται γνωστά από τα ύψη του υπερθύρου και της στρώσης του επικράνου της παραστάδας (0,450 μ. έως 0,461 μ. και 0,447 μ. έως 0,458 μ., βλ. πιό κάτω). Δύο στρώσεις που θα αντιστοιχούσαν στον ψηλότερο λίθο Α45 του περιθύρου θα είχαν αθροισμένο ύψος ίσο με τον λίθο Α45 (1,01 μ.). Με τον τρόπο αυτό γίνεται γνωστό με ασφάλεια το ύψος των 4 ανώτερων δόμων του τοίχου (**πίν. 30**).

Απομένει η ένταξη λίθων σε 5 στρώσεις στο εναπομείναν ύψος 2,153 μ. Εκεί, πιθανά στο

[79] Πρόκειται για τον λίθο με την προξενική επιγραφή (εικ. 21 και Πλάτων 1959, 376).

μέσον περίπου του ύψους του τοίχου, θα πρέπει να αποκατασταθεί στρώση με ύψος 0,368 μ. (λίθος Α85) έως 0,383 μ. (λίθος Α81). Στην ίδια περιοχή αποκαθίσταται στρώση με ύψος 0,483 μ. – 0,485 μ. που αναγνωρίζεται στους γωνιακούς λιθόπλινθους Α90 και Α80 αντίστοιχα. Άλλοι λιθόπλινθοι με ύψη 0,412 μ. (αναστηλωμένος), 0,422 μ. (Α87), 0,425 μ. (αναστηλωμένος) και 0,450 μ. (Α83) εκπροσωπούν 3 στρώσεις, μεταξύ της 5ης και 8ης σειράς.

Ο ενεπίγραφος λιθόπλινθος στην τρίτη στρώση του ανατολικού τοίχου έχει ύψος 0,444 μ., ενώ οι *κατά χώραν* λίθοι της ίδιας στρώσης στον δυτικό τοίχο του ναού έχουν ύψος 0,495 μ. Από τη μεγάλη διαφορά ύψους συμπεραίνεται ότι θα υπήρχαν μικρές οδοντώσεις εξαγοράς ύψους στους οριζόντιους αρμούς.

Ο νότιος και ο δυτικός τοίχος έχουν αναστηλωθεί από τον Νικόλαο Πλάτωνα.[80] Πρόκειται για την μερική αναστήλωση του 3ου, 4ου και 5ου δόμου των τοίχων. Η επέμβαση αυτή είχε τον χαρακτήρα του κατεπείγοντος και σκοπό την προστασία του μωσαϊκού από την κίνηση των αιγών επάνω στο τελευταίο. Οι περισσότεροι λίθοι συμμορφώνονται στο ύψος της αναστηλωμένης στρώσης ή εγκαταστάθηκαν ακόμα και σε αυθεντικές θέσεις, κατά τρόπο ώστε να συνέχονται με τα *κατά χώραν* τμήματα των τοίχων. Καταγράφονται επίσης περιπτώσεις λίθων που αρχικά δεν ανήκαν στην αναστηλωμένη στρώση στην οποία έχουν ενταχθεί. Στον πίνακα 31 σημειώνονται με χιαστή γραμμή λίθοι του δυτικού τοίχου που έχουν αναστηλωθεί στην στρώση στην οποία ανήκαν και συμπληρώνουν την αυθεντική πλοκή. Ο λίθος Α89 με τις εντορμίες για ανάρτηση από καρκίνο προέρχεται από καταφραγή και έτσι θα πρέπει να αποκατασταθεί στο μέσον περίπου του τοίχου (**πίν. 27**.1, **32**). Αυτός είναι σήμερα παρατοποθετημένος κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του νότιου τοίχου. Ο λίθος Α84 (πίν. 27.2) που ανήκει στο τύμπανο και ο γωνιακός Α90 με συμφυή παραστάδα (πίν. 30) έχουν επίσης ενταχθεί εκ παραδρομής στην αναστηλωμένη τρίτη στρώση του νότιου τοίχου.

Οι παραστάδες

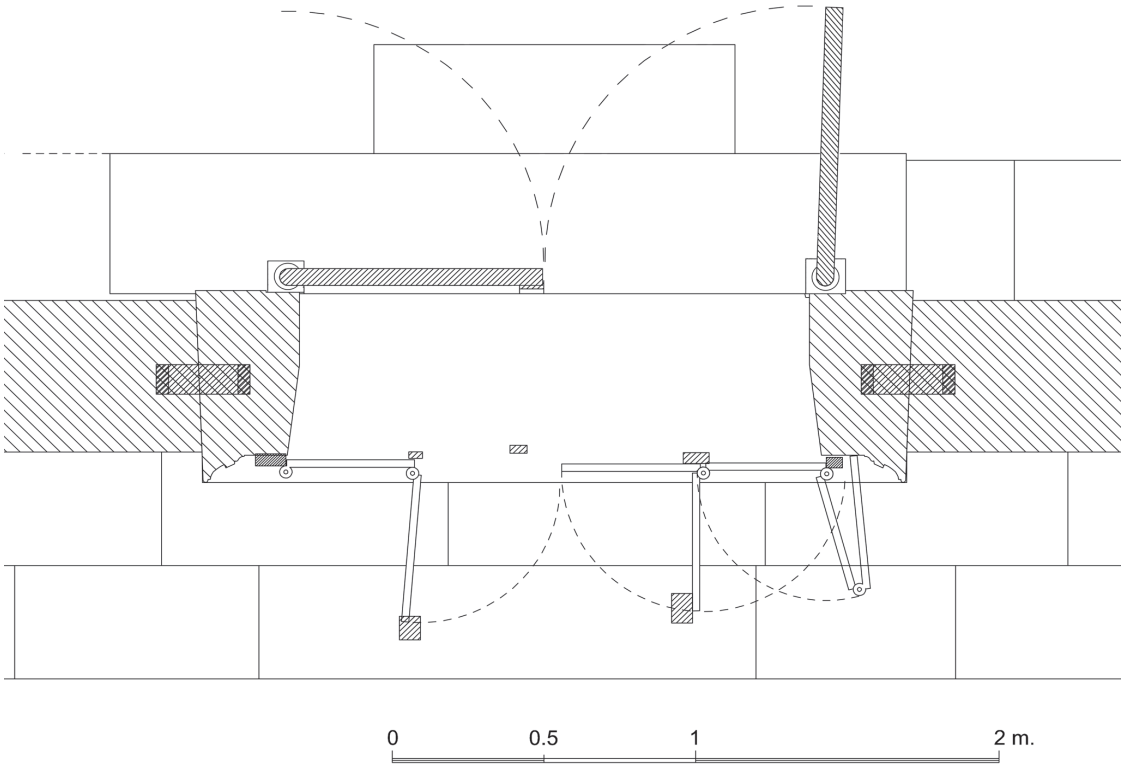
Στη νοτιοανατολική γωνία του σηκού υπάρχει παραστάδα με πλάτος μηρού 0,51 μ. στην πρόσοψη και 0,54 μ. στην παράπλευρη, νότια, όψη. Η προεξοχή του μηρού είναι 0,015 μ. Στην βάση της παράπλευρης όψης της παραστάδας υπάρχει σύνθετο κυμάτιο με ύψος 0,148 μ. (**πίν. 39**, **46.2**)[81]. Αντίστοιχη παραστάδα, που θα ορθωνόταν πάνω από το άνδηρο Ρ, θα άρθρωνε τη βορειοανατολική γωνία της κατασκευής. Ο δυτικός τοίχος ήταν αρθρωμένος με παραστάδες πλάτους 0,50 μ.

Οι μηροί των παραστάδων είναι λαξευμένοι σε λιθοπλίνθους με το τυπικό μήκος, ύψος και πλάτος της εκάστοτε στρώσης. Αντιπροσωπευτικοί του συστήματος πλοκής είναι οι λίθοι Α67, Α80 και Α83 που διατηρούνται σε πλήρες μήκος. Το τελευταίο είναι ίσο με το τυπικό μήκος των αγελαίων λιθοπλίθων. Τα μέλη Α70 και Α83 είναι γωνιακοί λιθόπλινθοι με μασχαλιαία εγκοπή για την αρμογή του συνεχόμενου κατά τη γωνία μέλους (**πίν. 10**-**11**). Ο Α69 προδίδει ιδιότυπο σύστημα πλοκής με αρμό κατά μήκος του μηρού. Ο Α90 αναστηλώθηκε, εκ παραδρομής, στο μέσον του νότιου τοίχου.

Ο λίθος Α63, με ύψος 0,447 μ., διατηρεί το σύνθετο κυμάτιο του επικράνου. Πρόκειται για μικρό αστράγαλο, ανεστραμμένο λέσβιο και αιγυπτιάζον κυμάτιο (από κάτω προς τα επάνω, **πίν. 46**, Α63, **31**). Ο λίθος Α70, με συμφυές το ψηλότερο τμήμα από το σώμα της παραστάδας, δεν διατηρεί τα στοιχεία του κυματιοφόρου επικράνου εξαιτίας της εκτεταμένης θραύσης. Το

[80] Ημερολόγιο ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, 26 Ιουνίου 1959. «Επανατοποθέτησις εις τους τοίχους του ναού άνω των 10 λίθων των δόμων κατά τα απαιτούμενα μέτρα».

[81] Το κυμάτιο είναι πανομοιότυπο με εκείνο στη βάση του Valerius Flaccus στο ιερό της Κλάρου, που χρονολογείται το έτος 62 π.Χ. (ύψος 0,29 μ., Étienne και Varene 2004, 22 εικ. 78. 123-6,)

Εικ. 22. Αποκατάσταση των στοιχείων του θυρώματος.

μέλος Α70 αναγνωρίζεται ως λίθος του επικράνου της παραστάδας τοίχου από το κοινό ύψος (0,458 μ.) με τον λίθο Α63 και, κυριότερα, από τις εγκοπές για την εμβολή συνδέσμων σχήματος Ζ (**πίν. 11**). Οι τελευταίοι απαντούν μόνον στους λίθους της ψηλότερης στρώσης του τοίχου, στην οποία είναι λαξευμένο το επίκρανο της παραστάδας, στους λίθους του θριγκού και του αετώματος. Φαίνεται ότι η ψηλότερη στρώση του τοίχου, κάτω από το επίτοιχο επιστύλιο, κυμαινόταν σε ύψος από 0,447 μ. έως 0,458 μ. (**πίν. 33**). Η διαφορά 0,011 μ. στο ύψος ίσως οφείλεται στην υποκείμενη στρώση, αυτή του υπερθύρου, το ύψος της οποίας μεταβάλλεται ελαφρά σε μήκος 2,70 μ.

17.4. ΤΟ ΘΥΡΩΜΑ

Το περίθυρο του ναού αποτελεί το κύριο θέμα της πρόσοψης. Αυτό συντίθεται από το κατώφλι με μήκος 2,32 μ. και ύψος 0,305 μ., παραστάδες με διατομή 0,342 μ. x 0,552 μ. και ύψος 3,96 μ. και από το υπέρθυρο που έχει διατομή 0,34 μ. x 0,450 μ. – 0,46 μ[82]. Στην κατασκευή του περιθύρου απαντούν τα μεγαλύτερα και βαρύτερα οικοδομικά στοιχεία του ναού και οι οικοδομικές αρχές της δοκού επί στύλου. Η πρόσοψή του είναι κοσμημένη με σύνθετο κυμάτιο. Κάθε μία από τις παραστάδες συντίθεται από δύο όρθιες δοκούς, η χαμηλότερη από τις οποίες έχει ύψος 2,95 μ. και η ψηλότερη 1,010 μ. Τα δύο μέρη δεν γομφώνονται μεταξύ τους. Όπως γίνεται γνωστό από την εφέδρα του λίθου Ε263, ο πρώτος, μεγαλύτερος, λίθος της παραστάδας συνδέονταν με τον τοίχο με θηριώδη σύνδεσμο σχήματος Π, μήκους 0,40 μ. και πλάτους 0,16 μ. (**εικ. 22**, **πίν. 29**).

[82] Από το περίθυρο του ναού σώζονται περίπου τα δύο τρίτα του υλικού. Τα στοιχεία του περιθύρου, παραστάδες και υπέρθυρο, ανευρέθησαν καταπεσόντα στον χώρο Κ, ακριβώς εμπρός από την πρόσοψη του ναού. Ημερολόγιον Ανασκαφής Ν. Πλάτωνος 10 Ιουλίου 1959.

Στην πρόσοψη των λίθων των παραστάδων Α43 και Α05, στο κατώφλι, καθώς και στον δεύτερο αναβαθμό της κρηπίδας, σώζονται τόρμοι στερέωσης μεταλλικού αναδιπλούμενου κιγκλιδώματος[83]. Αυτό, με ύψος 1,21 μ., θα απαγόρευε την είσοδο στο ναό, επιτρέποντας ταυτόχρονα θέαση του εντυπωσιακού εσωτερικού με τα φύλλα της θύρας ανοικτά (**πίν. 24**, **44** - **5**). Οι εντορμίες στο κατώφλι προδίδουν τον τρόπο κατακόρυφης ασφάλισης των εμβόλων του κιγκλιδώματος με τα φύλλα του τελευταίου σε κλειστή θέση. Οι εντορμίες στον δεύτερο αναβαθμό της κρηπίδας, ακριβώς εμπρός από την θύρα, δεν θα ήταν δυνατό να σχετίζονται με στερέωση αναθημάτων ή άλλων στοιχείων, που θα καθιστούσαν δυσχερή την είσοδο στο ναό (**εικ. 35**). Οι οπές αυτές, με διαστάσεις κάτοψης 0,10 x 0,07 μ. και 0,08 μ. x 0,07 μ., αναγνωρίζονται ως κοιλότητες στις οποίες θα στερεώνονταν μολυβδοχοημένες χοινικίδες. Σε αυτές θα εισέρχονταν τα κατακόρυφα κινούμενα έμβολα, ασφαλίζοντας τα φύλλα του κιγκλιδώματος στη θέση που παρουσιάζεται στην **εικόνα 22** και τους **πίνακες 29** και **45**. Το άνοιγμα της εισόδου –πρακτικά ίσο με την απόσταση ανάμεσα στις εγκοπές του δεύτερου αναβαθμού-θα μειωνόταν σε 0,83 μ.

Η εσωτερική όψη του θυρώματος θα προεξείχε κατά 0,04 μ. από το κατακόρυφο επίπεδο του τοίχου[84]. Στην παράπλευρη επιφάνεια του λίθου Ε263 έχει λαξευτεί το διάταγμα του Κοινού των Κρητών και η ανταπόδοση του αυτοκράτορα Τιβέριου[85]. Με την αποκατάσταση του περιθύρου διαπιστώνεται ότι ο χαμηλότερος στοίχος της επιγραφής θα βρισκόταν σε ύψος 2,46 μ. από το κατώφλι[86]. Η παράπλευρη όψη του λίθου παραστάδας Α45 διατηρεί δύο ορθογώνιες φωλεές στις οποίες θα εμβάλονταν ξύλινες δοκοί με διατομή 0,10 μ. x 0,07 μ. και 0,15 μ. x 0,10 μ. Πολύ πιθανά οι δοκοί αυτές χρησίμευαν ως ελκυστήρες για την στερέωση των ψηλότερα τοποθετημένων λίθων των παραστάδων, οι οποίοι στερούνται κατακόρυφης γόμφωσης με τον υποκείμενο λίθο και οριζόντιας σύνδεσης με τον τοίχο. Η ανάρτηση αναθήματος, πίνακα, ή ασπίδας στους δύο ξύλινους ελκυστήρες του θυρώματος του ναού θα ήταν σε διάλογο με την ανάγλυφη ασπίδα στο υπερκείμενο αέτωμα της πρόσοψης, παραμένει όμως δελεαστική υπόθεση.

Ο μεγάλος λίθος ακριβώς πίσω από το κατώφλι είναι ταπεινωμένος κατά 0,22 μ. Τετράγωνες εντορμίες σε αυτόν, με διαστάσεις 0,12 μ. x 0,13 μ., ακριβώς πίσω από τα άκρα του θυραίου ανοίγματος, θα ήταν χρήσιμες για την εμβολή μεταλλικών όλμων, μέσα στους οποίους θα περιστρέφονταν οι στροφείς των θυροφύλλων, κατά τον κοινό για ελληνικές θύρες, τρόπο[87].

Το ύψος του υπερθύρου προδίδει το ύψος της αντίστοιχης στρώσης του τοίχου, στην οποία αυτό θα ανήκε (**πίν. 24**). Προβληματικό είναι το γεγονός ότι το ύψος του ίδιου του υπερθύρου κυμαίνεται μεταξύ 0,450 μ. και 0,460 μ. και η άνω έδρα του είναι αδροδουλεμένη με χονδρό

---

[83] Ευχαριστίες στην Πέννυ Κλεισούρα για τη συμβολή της κατά την εξερεύνηση του ζητήματος. Παράλληλα τέτοιου τύπου κιγκλίδων εντοπίζονται στο ναό του Απόλλωνος και στην Θόλο των Δελφών (Amandry και Hansen 2010, 274 εικ. 9.2., 277 εικ. 9.4), όπως και στον πρόναο του Λητώου στην Ξάνθο (Hansen 1991, 328, εικ. 6). Υποτίθεται ότι το κιγκλίδωμα στη Θόλο των Δελφών θα προστάτευε τα πολύτιμα υλικά του θυρόφυλλου (Seiler 1986, 63).

[84] Η προεξοχή του πλαισίου του θυρώματος από το εσωτερικό μέτωπο του τοίχου εμφανίζεται από τον 4ο αιώνα π.Χ. στο θησαυρό των Θηβαίων (Michaud 1973, πίν. 65, 77, 89, 99), το ναό του Απόλλωνος (Amandry και Hansen 2010, 277, εικ. 9.4) στους Δελφούς, στο νεότερο ναό της Αρτέμιδος στην Καλυδώνα (Dyggve 1948, πίν. 29), στο ναό του Ποσειδώνα στο Μολύκρειον (Ορλάνδος 1922-5, 60 εικ. 7-8) και στο Στρατηγείον στην Κυρήνη (Gismondi 1952, 20, εικ. 17).

[85] Ημερολόγιο ανασκαφής Λισού, Ν. Πλάτωνος 11 Ιουλίου 1959· Baldwin Bowsky 2016, 149· 2017.

[86] Αν και η θέση της επιγραφής καθιστά δυσχερή την ανάγνωσή της, σε παρόμοιο ύψος βρίσκεται η επιγραφή του Αδριανού για τον φόρο του λαδιού στην παραστάδα της εισόδου στο πρόπυλο της Αθηνάς Αρχηγέτιδος (Hoff 1988, 119, 314 πίν. 17). Περισσότερες επιγραφές σε παραστάδες θυρών, Baldwin Bowsky 2017, 402.

[87] Ίδιο σύστημα τεκμηριώνεται στον θησαυρό των Θηβαίων στους Δελφούς (Michaud 1973, πίν. 79, 89), στο ιερό Ευκλείας στη Βεργίνα, στο ναό του Αμφιαράου στον Ωρωπό (Haddad 1995, πίν. 46, 54, 57) και στο Γυμνάσιο/ Τελετουργικό Εστιατόριο της Επιδαύρου (Κυριάκη 2012, 282, πίν. 263).

Εικ. 23. Οι λίθοι του περιθύρου. (Φωτ. Ν. Πλάτων).

Εικ. 24. Ο καταλοβέας του υπερθύρου στον λίθο Α44.

Εικ. 25. Ανασύνθεση του θριγκού του ναού από μέλη που συνέχονται. (Φωτ. Ν. Πλάτων).

βελόνι, μην προσφέροντας έδραση. Αυτή μοιάζει με την άνω έδρα του υπερθύρου Γ355 από την Κνωσό (βλ. Παράρτημα). Από το στοιχείο αυτό εγείρονται υποψίες μήπως στο υπέρθυρο δεν εδραζόταν η στρώση της επικρανίτιδας, αλλά αυτή ήταν διαμορφωμένη με λοξούς αρμούς που συνέθεταν ευθύ, ανακουφιστικό, τόξο (**πίν. 33**).

Η λεπτομερής οικοδομική μελέτη επιτρέπει την ακριβή αποκατάσταση του ύψους του θυρώματος. Με την αποκατάσταση του περιθύρου γίνεται δυνατή η αποκατάσταση του ύψους του ναού. Μεταξύ του θυρώματος και του επιστυλίου θα μεσολαβούσε μια ακόμα στρώση[88] στην οποία εντάσσονταν τα επίκρανα των παραστάδων, κατά τον κοινό τρόπο, κάνοντας έτσι εφικτό τον ακριβή υπολογισμό της στάθμης του επιστυλίου (**εικ. 38**). Αυτή θα ήταν 4,868 μ. από το κατώφλι του ναού. Το καθαρό άνοιγμα του θυρώματος έχει πλάτος 1,756 μ. και ύψος 3,96 μ. Η αναλογία του ύψους προς το εύρος είναι 2,25:1.

Η εσωτερική παράπλευρη όψη των παραστάδων είναι διαμορφωμένη κατά τρόπο ώστε να γίνεται μείωση του εύρους του θυραίου ανοίγματος (**εικ. 22**, **πίν. 21**-**22**). Η μείωση είναι ίση με 0,04 μ. : 0,30 μ. Το γείσο του υπερθύρου έχει ανιούσα κλίση ίση με 0,163 μ. : 0,0485 μ. (3,35:1) και επιστέφεται στις γωνίες από δύο κερατοειδή ακρωτήρια, που περιγράφονται από τον Νικόλαο Πλάτωνα ως «γωνιακά επικοσμήματα» (**πίν. 46**, Α44)[89]. Όπως θα δειχτεί πιό κάτω

[88] Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι το Στρατηγείον στην Κυρήνη (εικ. 38˙ Gismondi 1952, 21 εικ. 18˙ Stucchi 1975, 98 εικ. 87), ο Τάφος του Φοίνικα και Τάφος Δ στην Πέλλα (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ακαμάτης 2004, 86 εικ. 113) και ο τάφος «του Ρωμαίου» (Drougou-Paliadeli 2000, 62 εικ. 86, 63 εικ. 87). Το υπέρθυρο δεν είναι δυνατό να υπεισέρχεται και να διακόπτει την επικρανίτιδα στρώση, στην οποία ανήκουν τα επίκρανα των παραστάδων. Εξαιρέσεις στον κανόνα είναι ο Τάφος Φιλίππου και ο Τάφος του Πρίγκιπα στη Βεργίνα (Ανδρόνικος 1984, 101, 199).

[89] «*Η πύλη έχει ωραίον υπέρθυρον με γείσωμα με mensulae ανθεμωτάς κατά τα άκρα (ως του ελληνιστικού θυρώματος του Μουσείου Ηρακλείου), γωνιακά επικοσμήματα και αναθυρώσεις πολλαπλάς*». Ημερολόγιο ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, 10 Ιουλίου 1959˙ Πλάτων 1951, 447.

(υπέρθυρο Ε275, κεφάλαιο Ύφος και χρονολόγηση και Παράρτημα), οι άτυπες κλίσεις που σκοπό έχουν να εντείνουν την προοπτική άποψη, καθώς και τα ακρωτήρια στα υπέρθυρα, αποτελούν χαρακτηριστικά της κυρηναϊκής και αλεξανδρινής ελληνιστικής αρχιτεκτονικής.

Εξαιτίας της πτωχής κατάστασης διατήρησης των εδρών των παραστάδων είναι αδύνατο να διαπιστωθεί κατά πόσον οι τελευταίες έκλιναν προς το εσωτερικό, κατά τον κοινό τρόπο και επομένως κατά πόσον το άνοιγμα σημείωνε μείωση προς τα άνω. Στην όψη της εικόνας 35 και του πίνακα 30 υπάρχει ελαφρά κλίση των παραστάδων, ίση περίπου με μία μοίρα από το κατακόρυφο επίπεδο, ενώ στον πίνακα 41 το θυραίο άνοιγμα είναι εντελώς αμείωτο.

17.5. ΤΑ ΕΠΙΣΤΥΛΙΑ

Συνολικά καταγράφησαν 11 μέλη και μεγάλα θραύσματα του επιστυλίου (Α18, Α20, Α27, Α31, Α41, Α46, Α47, Α33, Α13, Α40 και Α480, **πίν. 12**, **13**.**Β**-**Γ**, **15**.**Γ**, **25**-**26**). Στην πραγματικότητα η στρώση του επίτοιχου επιστυλίου συντίθεται από μεγάλους δόμους του τοίχου στους οποίους έχουν λαξευθεί τα στοιχεία του επιστυλίου, ταινία, κανόνες και σταγόνες (**πίν. 32**, **34**, **38**). Πράγματι, το μήκος των επίτοιχων επιστυλίων (Α16: 0,983 μ., Α18: 0,989 μ., Α13: 1,019 μ., Α20: 1,048 μ., Α42: 1,0255 μ.) είναι ίσο με το μέσο μήκος των δόμων του τοίχου (± 1,03 μ.). Κατά τον τρόπο αυτό οι αρμοί ώσεως του επιστυλίου θα παρακολουθούσαν τον ισόδομο ρυθμό της τοιχοδομίας. Σε αντίθεση με τους άλλους δόμους του τοίχου, τα μέλη του επιστυλίου όπως και όλος ο θριγκός, διατηρούν εντορμίες συνδέσμων σχήματος Ζ. Το τυπικό μήκος εκάστου συνδέσμου είναι 0,15 μ.

Το ύψος της στρώσης είναι 0,342 μ., σημαντικά χαμηλότερο από το μέσο ύψος των λιθοπλίνθων του τοίχου (0,43 μ.). Το ύψος της ταινίας είναι 0,048 μ. και η προβολή της 0,032 μ. Το ύψος των κανόνων είναι 0,03 μ. και των σταγόνων 0,027 μ. Η διάμετρος των τελευταίων είναι 0,027 μ. – 0,028 μ. και η μεταξόνια απόστασή τους 0,0525 μ. (**πίν. 35**). Από τους λίθους του επιστυλίου δεν είναι δυνατό να εξακριβωθεί κατά πόσον το επιστύλιο επεξείχε ελαφρά της επιφάνειας του τοίχου (**πίν. 35** δεξιά), ή βρισκόταν στο ίδιο κατακόρυφο επίπεδο με τον τελευταίο (35 αριστερά).

Φαίνεται ότι τα μέλη που έχουν πλάτος ίσο με το πάχος του τοίχου (Α18: 0,508 μ.) ανήκαν στους τοίχους της πρόσοψης και τον οπίσθιο τοίχο (**πίν. 36**). Τα επιστύλια με μικρότερο πάχος (Α32: 0,478 μ., Α41: 0,465 μ.) και δοκοθήκες αποδίδονται στις μακρυές πλευρές στις οποίες κατέληγαν τα ζευκτά της στέγης και το διάστημα μεταξύ του επιστυλίου και της εσωτερικής επιφάνειας του τοίχου θα συμπληρωνόταν με ξύλινα ενθέματα (**πίν. 35**). Τα τελευταία θα ήταν μέρη της ξυλοκατασκευής της οροφής και δεν αποκλείεται να έφεραν κυμάτιο. Μεγάλες δοκοθήκες με ύψος 0,195 μ. στην πίσω πλευρά των επιστυλίων προδίδουν την εμφώλευση των μεγάλων ξύλων της οροφής (βλ. πιο κάτω η οροφή και η στέγη).

17.6. ΤΟ ΔΙΑΖΩΜΑ

Κατά τις εργασίες αποτύπωσης καταγράφηκε σύνολο 21 λίθων του διαζώματος και μικρότερα θραύσματα. Οι κατακόρυφοι αρμοί ώσεως βρίσκονται σε τυχαίες θέσεις, χωρίς επιδίωξη αυτοί να ορίζουν ακέραιες μετόπες ή τρίγλυφους. Κατά τον τρόπο αυτό οι αρμοί διακόπτουν μία τρίγλυφο ακόμα και στην ημιγλυφή.

Το ύψος του διαζώματος ποικίλλει από 0,478 μ. (γωνιακός λίθος Α01) έως 0,480 μ. (λίθος Α30 και λίθος Α16). Το μέσο μήκος της τριγλύφου είναι 0,295 μ. ενώ το μήκος της μετόπης ποικίλλει από 0,402 μ. έως 0,42 μ. με πιο συχνό μήκος τα 0,405 μ. Στον γωνιακό λίθο Α01 το πλάτος της γωνιακής τριγλύφου είναι 0,275 μ. και 0,280 μ., της γωνιακής μετόπης 0,417 μ. και της δεύτερης από την γωνία τριγλύφου 0,297 μ.

Το μήκος της μετόπης στον λίθο Α24 είναι 0,405 μ., στον λίθο Α25: 0,413 μ., Α30: 0,413 μ., Α34: 0,419 μ., Α38: 0,42 μ., Α39: 0,417 μ., Α41: 0,40 μ., Α47: 0,402, Α33: 0,403 μ., Α12: 0,405 μ., Α31:

Εικ. 26, Μέλη από τον θριγκό του ναού. (Φωτ. Ν. Πλάτων).

403 μ., Α37: 0,420 μ., Α42: 0,403 μ., Α23: 0,405 μ., Α22: 0,400 μ., Α01: 0,417 μ. Από την απόσταση ανάμεσα στους κανόνες των επιστυλίων Α20 και Α18 προδίδονται μήκη μετοπών 0,406 μ. και 0,405 μ. αντίστοιχα. Οι λίθοι του διαζώματος Α25, Α30, Α34 και Α38 συνέχονται, δίνοντας μήκη μετοπών 0,413 μ., 0,413 μ., 0,419 μ., 0,417 μ. (αποκατεστημένο) και 0,42 μ. Το ολικό μήκος των τεσσάρων μελών είναι 4,02 μ. Οι λίθοι Α21 και Α24 συνέχονται, δίνοντας μήκος μετοπών ίσο με 0,400 μ. (αποκατεστημένο) και 0,405 μ. Οι λίθοι Α19, Α17, Α16 και Α15 συνέχονται, δίνοντας μετόπες με μήκος ίσο με 0,405 μ., 0,400 μ., 0,411 μ. και 0,414 μ. αντίστοιχα. Το ολικό μήκος της σειράς αυτής είναι 3,26 μ. Οι λίθοι Α37 και Α22 συνέχονται δίνοντας μήκος μετοπών 0,420 μ., 0,403 μ. (αποκατεστημένο) και 0,40 μ. Το μήκος της τριγλύφου κυμαίνεται μεταξύ 0,294 μ. και 0,297 μ. με συχνότερο το μήκος των 0,2955 μ. Μόνον η γωνιακή τρίγλυφος του μέλους Α01 έχει μήκος 0,28 μ. και 0,275 μ. Γενικά, φαίνεται ότι η περίοδος του τριγλύφου (μήκος τριγλύφου + μήκος μετόπης) στις στενές όψεις κυμαίνεται από 0,700 μ. έως 0,7066 μ. και σε μία περίπτωση (λίθος Α16 + Α15), 0,709 μ. ενώ στις μακρές πλευρές η περίοδος κυμαίνεται από 0,707 μ. και 0,709 μ. έως 0,713 μ.

Το μήκος των στενών όψεων του ναού καλύπτεται από 10 τριγλύφους και 9 μετόπες. Η διάταξη αυτή αντιστοιχεί σε τετράστυλη πρόσταση με τρείς τριγλύφους και τρείς μετόπες ανά μεταξόνιο διάστημα. Πιο συγκριμένα, στις στενές όψεις του κτιρίου το μήκος του διαζώματος θα ήταν ίσο με 6,55 μ. σε περίπτωση κατά την οποία οι τοίχοι ήταν αμείωτοι και το επιστύλιο δεν προεξείχε από το κατακόρυφο μέτωπο του τοίχου (**πίν. 35** αριστερά). Το αντίστοιχο μήκος θα ήταν 6,580 μ. σε περίπτωση κατά τη οποία το επίτοιχο επιστύλιο προεξείχε κατά 0,015 μ. από την κατακόρυφη επιφάνεια του τοίχου και η τρίγλυφος αντιστοιχούσε στο κατακόρυφο μέτωπο του επιστυλίου (**πίν. 35** δεξιά). Στο μήκος αυτό μπορούν να διευθετηθούν 8 τρίγλυφοι με μήκος εκάστης τριγλύφου 0,295 μ., δύο γωνιακές τρίγλυφοι με μήκος 0,275μ. έως 0,28 μ. (μέλος Α01) και 9 μετόπες με μέσο μήκος 0,404 μ. Στην πρόσοψη του ναού μπορούν να αποδοθούν οι σειρές των λίθων Α19, Α17, Α16 και Α15 και Α21 και Α24, οι οποίες πράγματι φέρουν στοιχεία

με τις πιο πάνω διαστάσεις. Στην περίπτωση αυτή, οι ελαφρά μακρύτερες μετόπες των λίθων Α15 και Α16 (μήκη 0,411 και 0,414 μ.) θα αποκαθίσταντο στο μέσον της πρόσοψης.

Το μήκος των παράπλευρων, μακρών όψεων του κτιρίου καλύπτεται από μακρύτερες μετόπες. Στο μήκος του νότιου τοίχου (10,21 μ.) χωρούν 15 τρίγλυφοι και 14 μετόπες με μέσο μήκος 0,414 μ. (**πίν. 32**). Στο νότιο τοίχο φαίνεται ότι μπορούν να αποδοθούν οι λίθοι Α25, Α30, Α34, Α38 και το γωνιακό μέλος Α01 που πράγματι, διαθέτουν στοιχεία με τις πιο πάνω διαστάσεις. Στον βόρειο τοίχο, με μήκος 10,31 μ. θα πρέπει να αποκατασταθούν 15 τρίγλυφοι με μέσο μήκος εκάστης τριγλύφου 0,295 μ.και 14 μετόπες με μέσο μήκος 0,417 μ. Σε μακρυά πλευρά του οικοδομήματος θα ανήκε και ο λίθος Α37 με μήκος μετόπης 0,420 μ. καθώς και ο λίθος Α39 με αντίστοιχο μήκος 0,417 μ.

Από τα υπάρχοντα στοιχεία δεν είναι δυνατό να βεβαιωθεί κατά πόσον οι τρίγλυφοι έστεκαν στο κατακόρυφο επίπεδο που ορίζει το σώμα του επιστυλίου (**πίν. 35** αριστερά) ή στην ακμή της προεξέχουσας ταινίας[90]. Και αυτό, επειδή δεν ανευρέθησαν διαβρωσιγενή ίχνη της έδρασης των τριγλύφων στην άνω έδρα των επιστυλίων. Αυτά τα ίχνη θα πρόδιδαν τη σχέση των δύο στρώσεων. Σε περίπτωση κατά την οποία η τρίγλυφος εδραζόταν στην ακμή της προεξέχουσας ταινίας (**πίν. 35** δεξιά), τότε το μήκος του διαζώματος στην πρόσοψη θα ήταν ίσο με 6,63 μ.-6,64 μ. και θα καλυπτόταν από τριγλύφους με μέσο μήκος 0,295 μ. και μετόπες με αντίστοιχο μήκος 0,410 μ. Το αντίστοιχο μήκος θα ήταν 10,236 μ. στο νότιο τοίχο και 10,335 μ. στον βόρειο τοίχο. Τα μήκη αυτά θα καλύπτονταν με μέσο μήκος μετοπών 0,41 μ. και 0,423 μ. αντίστοιχα. Η τελευταία διάσταση δεν απαντά στα μήκη των υπαρχόντων στοιχείων. Τα τελευταία είναι σημαντικά μικρότερα. Κατά τον τρόπο αυτό θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι οι τρίγλυφοι έστεκαν στο κατακόρυφο επίπεδο του επιστυλίου.

Το πλάτος των λίθων του διαζώματος ποικίλλει. Αυτό είναι 0,265 μ. στην μετόπη του λίθου Α16, Το αντίστοχο πλάτος του μέλους Α01 είναι 0,435 μ. Στον λίθο Α12 η αντίστοιχη διάσταση είναι 0,42 μ. και στον λίθο Α37, 0,435 μ. Η οπίσθια όψη των μελών του διαζώματος είναι κατά κανόνα ακατέργαστη επιφάνεια λατομείου, χωρίς ίχνη εργαλείων. Το δεδομένο αυτό καθώς και η ποικιλία του πλάτους των λίθων κάνουν προφανές ότι η οπίσθια όψη του διαζώματος ήταν αφανής, καθώς βρισκόταν πάνω από τη στάθμη της οροφής (**πίν. 35**-**6**, **43**-**4**).

Ο λόγος μήκος μετόπης : ύψος πεδίου μετόπης (χωρίς την κεφαλή) κυμαίνεται μεταξύ 1:1 και 1,03:1, έχοντας ως αποτέλεσμα ακριβώς τετράγωνες μετόπες. Η αναλογία ύψος τριγλύφου : μήκος τριγλύφου = 1,62 :1 είναι εξαιρετικά μεγάλη, προδίδοντας αναλογικά ψηλά στοιχεία. Το δυσανάλογα μεγάλο ύψος των τριγλύφων έχει ως αποτέλεσμα τον εξαιρετικά υψηλό λόγο ύψος διαζώματος : ύψος επιστυλίου (βλ. πιο κάτω, κεφάλαιο "Ύφος και Χρονολόγηση" και διάγραμμα). Το φαινόμενο διευκολύνει την κάλυψη του πλάτους του σηκού με 10 τριγλύφους. Η ενιαία ταινία, με ύψος 0,063 μ. – 0,065 μ. και προβολή 0,032 μ. από το πεδίο της μετόπης, τρέχει πάνω από τριγλύφους και μετόπες – αντί για ξεχωριστές κεφαλές σε κάθε στοιχείο (**πίν. 37**, **39**-**40**).

17.7. ΤΑ ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ ΓΕΙΣΑ

Από τη στρώση αυτή προέρχονται τα μεγάλα θραύσματα γεισοπλίνθων Α07, Α08, Α09, Α10 και Α11 καθώς και τα δύο μικρά θραύσματα Α06 και Α14 (**εικ. 25**, **πίν. 15**, **1**, **16**). Το ολικό ύψος είναι 0,192 μ. – 0,196 μ. στην πρόσοψη και 0,238 μ. στην οπίσθια πλευρά. Η άνω επιφάνεια είναι ελαφρά κεκλιμένη προς τα έξω (0,0426 μ. : 0,71 μ.) και είναι αδροδουλεμένη με ψιλό και χονδρό βελόνι. Στη γένεση της οροφής υπάρχει ιωνικό κυμάτιο τεταρτοκυκλικής διατομής και με ύψος 0,030 μ. Το μέτωπο έχει ύψος 0,147 μ. -0,151 μ. και κλίνει ελαφρά από το κατακόρυφο επίπεδο.

---

[90] Η σχέση αυτή μεταξύ δωρικού επιστυλίου και διαζώματος εμφανίζεται μετά το έτος 350 (Μπούρας 1967, 54, 135˙ Miller 1976, 205˙ Κοτταρίδη 2009, 43).

Το μέτωπο επιστέφεται από ιωνικό κυμάτιο με ύψος 0,0315 μ. – 0,320 μ. Είναι αξιοσημείωτο ότι η οροφή του γείσου είναι ελαφρά ανιούσα (περίπου 0,02 μ.: 0,20 μ.), όπως συμβαίνει και με το γείσο του υπερθύρου (**πίν. 36**, **46**, A01).

Χαρακτηριστική είναι η απουσία σταγόνων στις προμόχθους του γείσου. Από τα δεδομένα αποκλείεται το ενδεχόμενο να έτρεχαν κανονικές πρόμοχθοι με ήλους σε τυχόν απολεσθέντα σήμερα υπαέτια γείσα της πρόσοψης[91]. Το μικρό πλάτος των προμόχθων (0,11 μ.) δεν επιτρέπει την αποκατάσταση τριών σειρών ήλων[92]. Το μήκος των προμόχθων ποικίλλει. Στους γεισοπλίνθους A08 και A11, υπάρχουν πρόμοχθοι με μήκος ίσο με το μήκος της υποκείμενης τριγλύφου και πρόμοχθοι με μήκος 0,305 μ. που αντιστοιχούν στις υποκείμενες μετόπες. Στους γεισόπλινθους A07 και A09 υπάρχουν πρόμοχθοι κάθε μία από τις οποίες έχει μήκος 0,237 μ. Κατά πάσα πιθανότητα, τα βραχύτερα αυτά στοιχεία θα αντιστοιχούσαν στην υποκείμενη μετόπη. Για τη θέση των βραχύτερων προμόχθων μόνον υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Από τον γεισόπλινθο A11 που έχει δοκοθήκες και τις κανονικές σε μήκος προμόχθους συμπεραίνεται ότι αυτός ανήκε σε μία από τις παράπλευρες, μακρές, όψεις του κτιρίου (**πίν. 16**,**1**). Ο τόρμος για τη στερέωση ηγεμόνα καλυπτήρα στον λίθο A09 προδίδει ότι το μέλος αυτό με τις βραχύτερες προμόχθους ανήκε επίσης σε μια από τις δύο παράπλευρες, όψεις του κτιρίου (**πίν**. **16**, **2**).

Από την θέση των εγκοπών για τον καρκίνο ανάρτησης στον γεισόπλινθο A09 φαίνεται ότι το κέντρο βάρους του ίδιου μέλους θα βρισκόταν ± 0,70 μ. από τον σωζόμενο αρμό ώσεως και επομένως το μήκος του γεισοπλίνθου θα ήταν ± 1,40 μ. (**πίν. 16**, **2**, **33**-**34**, **39**). Διαπιστώνεται έτσι, κατά τρόπο αξιοπρόσεκτο, ότι ο ρυθμός των αρμών του γείσου ήταν ο διπλός του ρυθμού του τριγλύφου (μήκος μετόπης + μήκος τριγλύφου = ± 0,70 μ.). Έτσι γίνεται δυνατή η αποκατάσταση κατακόρυφου αρμού ώσεως του γείσου ακριβώς πάνω από το μέσον κάθε δεύτερης μετόπης ενώ ταυτόχρονα σημειώνεται αντιστοιχία αρμού ώσεως του υπαέτιου γείσου με τον κατακόρυφο άξονα της πρόσοψης (**πίν. 33**, **40**). Το μήκος (0,71 μ.) που απομένει στις γωνίες της στρώσης αντιστοιχεί στο πλάτος του παράπλευρου τοίχου (**πίν. 40**). Το πλάτος αυτό είναι κοινό για τον γωνιακό γεισόπλινθο και τον παράπλευρο τοίχο πάνω στον οποίο εδράζεται ο πρώτος. Ταυτόχρονα, το μήκος ± 0,71 μ. των στοιχείων στις γωνίες ταυτίζεται με τον ρυθμό του τριγλύφου, όπως περιγράφηκε πιο πάνω. Αυτό είναι το θεωρητικό σχήμα. Στις μακρές, παράπλευρες, όψεις ο ρυθμός δεν τηρείται πιστά. Για τον λόγο αυτό οι αρμοί ώσεως δεν διακόπτουν τις προμόχθους ακριβώς στο μέσον, αλλά είναι μετατεθειμένοι έως 0,08 μ.

Οι γεισόπλινθοι διατηρούν δοκοθήκες για τις μεγάλες δοκούς της στέγης (**πίν. 16**). Το βάθος των δοκοθηκών είναι 0,265 μ.– 0,315 μ., το πλάτος 0,32 μ. και επιτρέπουν την αποκατάσταση της ξυλοκατασκευής της στέγης (βλ. πιο κάτω). Ο τόρμος γόμφου στην άνω επιφάνεια του γεισόπλινθου A09 δεν αντιστοιχεί με τον άξονα της υποκείμενης προμόχθου.

17.8. ΤΑ ΤΥΜΠΑΝΑ ΤΩΝ ΑΕΤΩΜΑΤΩΝ

Από τα τύμπανα των αετωμάτων σώζονται 6 ακέραιοι λίθοι: αυτοί είναι ο A26, ο A64, A71, A75, A76 και A79 (**πίν. 17-9**, **26**, **27.2**, **33**-**4**). Στις εφέδρες των λίθων διατηρούνται εντορμίες για εμβολή συνδέσμων σχήματος Z και σε δύο περιπτώσεις, μολύβδινων πελεκίνων.

Ο λίθος A84 (μήκος 0,757 μ., ύψος 0,475 μ.) αναγνωρίζεται ως λίθος του τυμπάνου από το στοιχείο του ύψους και τους τόρμους για εμβολή μολύβδινων πελεκίνων συνδέσμων (**πίν. 27.2**). Χρήση των τελευταίων έχει καταγραφεί σποραδικά μόνον σε λίθους των τυμπάνων. Σχετικά με

---

[91] Το οριζόντιο γείσο γίνεται γνωστό από 5 μεγάλα θραύσματα και δύο μικρότερα και έτσι δεν προσφέρεται επαρκής εικόνα της στρώσης.

[92] Αντίστοιχα, στο Ναό του Ασκληπιού στη Δήλο (τέλος 4ου αιώνα π.Χ.) το καταέτιο γείσο της πρόσοψης έχει προμόχθους, ενώ στις άλλες τρείς πλευρές τρέχει απλό ιωνικό γείσο (Robert 1952, 85 εικ. 61, 88 εικ. 65, πίν. 53).

την πλοκή των στοιχείων, γίνονται οι ακόλουθες διαπιστώσεις. Το καθένα από τα δύο τύμπανα συντίθετο από δύο, σχεδόν ισοϋψείς, στρώσεις. Η χαμηλότερη έχει ύψος 0,475 μ. – 0,478 μ. και η ψηλότερη ±0,495 μ. (μέλος Α71, **πίν. 33**-**4**). Οι λίθοι Α75 και Α76 δεν μπορούν να ανήκουν στο ίδιο τύμπανο με τον λίθο Α71. Τα ύψη δεν αντιστοιχούν[93].

Οι λίθοι Α26 και Α71 φέρουν σχεδόν ημίσεα τμήματα ανάγλυφης κυκλικής ασπίδας με χείλος. Στο μέλος Α26 η διάμετρος της ασπίδας υπολογίζεται σε 0,785 μ. ενώ στο μέλος Α71, σε 0,765 μ. (**πίν. 26**, **33**-**4**). Φαίνεται κατά τον τρόπο αυτό ότι οι λίθοι Α26 και Α71 με τα ανάγλυφα τμήματα των ασπίδων ανήκουν σε διαφορετικά αετώματα[94]. Αυτό άλλωστε γίνεται σαφές από την θέση εύρεσης των λίθων Α26 και Α71. Ο πρώτος ανακαλύφθηκε αμέσως μετά την αφαίρεση των ψηλότερων, επιφανειακών στρωμάτων, κατά την δεύτερη ημέρα της ανασκαφής του Ν. Πλάτωνος που διεξήχθη στο ναό και στην Περιοχή G δυτικά του ναού και θα πρέπει να ανήκε στο δυτικό αέτωμα[95]. Θεωρείται αυτονόητο ότι το τύμπανο της πρόσοψης θα ήταν και αυτό διακοσμημένο με ανάγλυφη ασπίδα.

Οι ασπίδες των τυμπάνων με διαμέτρους 0,765 μ. -0,785 μ φαίνονται ως ανάγλυφες αναπαραστάσεις της ασπίδας (με χείλος) του οπλίτη, κοντά στο φυσικό μέγεθος. Η ελαφρά σμίκρυνση του φυσικού μεγέθους είναι κοινή σε ανάγλυφες και γραπτές αναπαραστάσεις ασπίδων[96]. Αν η κάθε ασπίδα καταλάμβανε το ύψος του τυμπάνου του ναού η διάμετρός της θα πλησίαζε το φυσικό μέγεθος του 0,90 μ.

Η κλίση του αετώματος είναι ίση με 18,45 – 18,60 μοίρες από το οριζόντιο επίπεδο ή ακριβώς 1:3. Το ύψος του τυμπάνου υπολογίζεται σε 0,97 μ. Η έντονη κλίση του αετώματος (~18,5 μοίρες ή 1:3), είναι χαρακτηριστικά μεγαλύτερη από την τυπική ελληνική κλίση 1:4, προσαυξάνοντας το ύψος του τυμπάνου, ώστε να χωρά σε αυτό ανάγλυφη ασπίδα κοντά στο φυσικό μέγεθος και κατά τρόπο ώστε αυτή να είναι τοποθετημένη 0,14 μ. ψηλότερα από το οριζόντιο γείσο («κρεμαμένη»). Σε αντίθεση, στο ναό της Ίσιδας, στο μνημείο του Μιθριδάτη στη Δήλο και το Ηρώο των Σαϊθιδών οι ασπίδες καταλαμβάνουν όλο το ύψος του τυμπάνου. Κατά τον τρόπο αυτό η προβολή του οριζόντιου γείσου αποκρύπτει το κατώτερο μέρος των ασπίδων στον παρατηρητή που στέκεται εμπρός από το μνημείο[97].

Στην οπίσθια πλευρά του ορθοστάτη του τυμπάνου Α71 σώζεται ρηχή φωλεά για την εμβολή της κορυφαίας δοκού της στέγης. Η φωλεά έχει πλάτος 0,36 μ., ύψος 0,36 μ. και βάθος 0,02 μ. (**πίν. 19**, **37**).

---

[93] Το μικρό πάχος του λίθου Α26 (0,37 μ.) αποκλείει την αποκατάστασή του στον τοίχο που οικοδομείται από μονόπλινθο σύστημα με δόμους πάχους 0,505 μ. Έτσι βεβαιώνεται ότι δεν θα υπήρχαν ανάγλυφες ασπίδες στα αετώματα και στους τοίχους του μνημείου, όπως συμβαίνει στον τάφο της Σπηλιάς, το τείχος της Βέροιας, το μνημείο της Μαμουσιάς και στο ηρώο στο Δίον.

[94] Στον πίνακα 26 παρουσιάζονται, παραδείγματος χάριν, στο ίδιο αέτωμα και οι δύο λίθοι με τα ανάγλυφα τμήματα ασπίδων.

[95] Από την περιγραφή φαίνεται ότι ο Πλάτων αναφέρεται στην ανεύρεση του λίθου Α26 με το κατώτερο ήμισυ της λαξευμένης σε αυτόν ασπίδας. Ημερολόγιο ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, 21 Μαΐου 1958 «ήμισυ σχεδόν κρεμαμένης κυρτής στρογγύλης ασπίδος».

[96] Η ασπίδα του οπλίτη, με διάμετρο μεταξύ 0,90 - 1 μ., μειώνεται σε διαστάσεις κατά τον 4ο αιώνα (ασπίδες στο μνημείο των Λεύκτρων και στον τάφο του Αγίου Αθανασίου στη Θεσσαλονίκη), πλησιάζοντας το 0,90 μ. (Markle 1999, 238-46 με σχετική βιβλιογραφία). Οι γραπτές ασπίδες, που απεικονίζονται μαζί με εξοπλισμό οπλίτη, στον τάφο του Λύσωνος και Καλλικλή μετρούν διαμέτρους 0,73 μ. και 0,75 μ. Η Miller (1993, 55) διέκρινε κάτω από την μία ασπίδα του τάφου κυκλικό ίχνος προκαταρκτικού σχεδίου με διάμετρο 0,86 μ. Στο αέτωμα του προπύλου της Αθηνάς Πολιάδος στην Πριήνη η διάμετρος της ανάγλυφης ασπίδας είναι 0,82 μ. (Hennemeyer 2013, πίν. 130). Οι σχεδόν ολόγλυφες ασπίδες στη βάση αγάλματος από το Ωδείο του Αγρίππα έχουν διάμετρο 0,81 μ. (Thompson 1950, 80-2 και πίν. 53). Η Κρητική ασπίδα στους Δελφούς με διάμετρο 0,90 μ. – 0,92 μ., είναι αναθηματική και πρώιμη και έτσι δεν προσφέρεται για συγκρίσεις (Παρτίδα 2003, 475).

[97] Themelis 2009, 63, εικ. 9 από τον F. Cooper.

17.9. ΤΑ ΚΑΤΑΕΤΙΑ ΓΕΙΣΑ

Η στρώση του καταέτιου γείσου αναγνωρίζεται στα μεγάλα θραύσματα Α02, Α06 και Α59 (**πίν. 26**, ***33***). Η στρώση εκπροσωπείται ακόμα από τα μικρότερα θραύσματα Α29, Α73 και Α74. Το καταέτιο γείσο έχει πανομοιότυπη κατατομή με το οριζόντιο γείσο. Από το πρώτο απλά απουσιάζουν οι πρόμοχθοι. Στην κορυφή της στρώσης του καταέτιου γείσου θα υπήρχε αμφικλινές στοιχείο με κατακόρυφους αρμούς.

Η επιφάνεια ώσεως στον λίθο Α02 έχει κλίση 108 περίπου μοιρών από την έδρα. Με δεδομένη την κλίση των 18 μοιρών από το οριζόντιο επίπεδο, ο Α02 αναγνωρίζεται ως ο πρώτος γεισόπλινθος παρά το κορυφαίο, αμφικλινές, στοιχείο της ίδιας στρώσης. Η αρμογή των δύο θα γινόταν, κατ'εξαίρεση για την στρώση του καταέτιου γείσου, με κατακόρυφο αρμό[98]. Ο τόρμος γόμφου στην άνω έδρα του κεντρικού λίθου Α71 του τυμπάνου προδίδει την θέση του κατακόρυφου αρμού. Αυτή θα απείχε 0,21 μ. από την κορυφή του ίδιου του τυμπάνου (**πίν. 17**, **33**, **40**). Διαπιστώνεται ότι οι υπόλοιποι αρμοί ώσεως του καταέτιου γείσου ήταν κάθετοι προς την κεκλιμένη στρώση του καταέτιου γείσου.

Ακόμα, στο θραύσμα Α02 σώζεται η μία από τις δύο εγκοπές για την εμβολή καρκίνου ανάρτησης. Με βάση τη γνωστή απόσταση των σκελών του καρκίνου (0,41 μ.), αποκαθίσταται το κέντρο βάρους του γεισοπλίνθου και ως εκ τούτου το αρχικό του μήκος. Αυτό θα ήταν περίπου 0,97 μ. Πράγματι, η απόσταση ανάμεσα στο κορυφαίο στοιχείο και τον κατακόρυφο αρμό έως το πέρας του γείσου διαιρείται από 3 ισομήκεις καταέτιους γεισοπλίνθους, ο καθένας από τους οποίους θα μετρούσε μήκος 0,973 μ. Στην άκρη θα υπήρχε τμήμα συμφυές προς το υπαέτιο γείσο, το οποίο θα αντέρειζε τα καταέτια στοιχεία (**πίν. 33**). Η θέση του μοχλοβοθρίου στον λίθο Α64 του τυμπάνου για την εγκατάσταση του υπερκείμενου καταέτιου γεισόπλινθου προδίδει επίσης μήκος ± 0,975 μ. για τον τελευταίο γεισόπλινθο και επιβεβαιώνει την γραφική αποκατάσταση (**πίν. 17.*2***, **33**). Η χρήση καρκίνου στον πρώτο παρά την κορυφή γεισόπλινθο του θραύσματος Α02 αποκαλύπτει ότι αυτός καταβιβάστηκε και τοποθετήθηκε τελευταίος στο ψηλότερο σημείο της στρώσης. Η οικοδόμηση θα ολοκληρώθηκε με την εγκατάσταση του μικρού κορυφαίου, αμφικλινούς, στοιχείου που είχε κατακόρυφους αρμούς. Ο τετράγωνος τόρμος στην άνω επιφάνεια του θραύσματος Α59 προδίδει γόμφωση επαετίδος σίμης.

17.10. Ο ΛΙΘΟΣ Α91

Πρόκειται για το μοναδικό μέλος το οποίο δεν είναι δυνατό να ενταχθεί σε γνωστή στρώση του ναού. Το μέλος είναι πλάκα με πλάτος 0,19 μ. – 0,20 μ. η οποία, όπως φαίνεται από την φορά και η θέση του συνδέσμου στην άνω επιφάνεια, είχε θέση αντιθήματος (**πίν. 25**, 1). Αν και η εντορμία συνδέσμου σχήματος Z βεβαιώνει την απόδοση του λίθου στην υπερκατασκευή του ναού, καμμία στρώση ή άθροισμα του ύψους δύο στρώσεων του ναού δεν έχει το ίδιο ύψος με τον λίθο Α91 (0,602 μ.). Για παράδειγμα, το ύψος του δωρικού διαζώματος είναι ίσο με 0,478 μ. και εκείνο του γείσου 0,194 μ. Το μέλος Α91 δεν θα μπορούσε να προέρχεται από ανακουφιστικό αντίθημα του θριγκού ή του τυμπάνου του αετώματος, καθώς δεν χωρά στο πλάτος της υπερκατασκευής. Αντίστοιχα, δεν θα μπορούσε να αποτελεί αντίθημα του υπερθύρου που έχει ύψος 0,45 μ. Αξιοπρόσεκτος είναι ο λοξός, ως προς το κατακορυφο επίπεδο, αρμός ώσεως του μέλους. Αυτός θα πρόδιδε τραπεζιόσχημη τοιχοδομία, η οποία είναι άγνωστη στο ναό. Εναλλακτικά, ο λοξός αρμός είναι μέρος ευθέως τόξου το οποίο στη θέση αντιθήματος θα

[98] Τέτοιου είδους αμφικλινή κορυφαία μέλη γείσου με κατακόρυφους αρμούς ώσεως προέρχονται από άγνωστο αρχαϊκό μνημείο στην Κόρινθο (Pfaff 2003, 105, εικ. 7.9), από την στοά στο ιερό της Αθηνάς στην Πέργαμο (Bohn 1885, πίν. 35) και από το ναό του Σεράπιδος στην Έφεσο που χρονολογείται στα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ. (Schulz-Brize 2014, 22˙ 2016, εικ. 20).

ανακούφιζε, πιθανά ξύλινο, αντίθημα του υπερθύρου (**πίν. 41**). Στο τελευταίο θα εφάρμοζαν οι όλμοι στο άνω μέρος της θύρας. Πολύ πιθανά οι λίθοι της στρώσης των επικράνων σχημάτιζαν στην πρόσοψη ευθύ ανακουφιστικό τόξο πάνω από το υπέρθυρο. Έτσι θα εξηγούνταν η άνιση και αδρή άνω επιφάνεια του τελευταίου που δεν προσφέρει έδραση (**πίν. 33**).

17.11. ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΟΥ ΣΗΚΟΥ

Το εσωτερικό του μονόχωρου σηκού με μήκος και πλάτος κάτοψης 9,208 μ. και 5,552 μ. αντίστοιχα προσφέρει αξιοπρόσεκτο αριθμό σωζόμενων στοιχείων (**εικ. 31**, **πίν. 28**). Αυτά είναι το θρανίο, το φράγμα, η βάση για το λατρευτικό άγαλμα, ο «θησαυρός», αντηρίδα των ρωμαϊκών χρόνων. Το μωσαϊκό δάπεδο (διαστάσεις 5,74 μ. x 4,71 μ.) στρώθηκε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο[99].

Η εσωτερική επιφάνεια των τοίχων ήταν επιχρισμένη με κονίαμα και με εγχάρακτους σε αυτό αρμούς σε 12 στρώσεις ισόδομου συστήματος (**εικ. 27**). Η κάθε στρώση θα είχε ύψος 0,37 μ. Η απόσταση ανάμεσα στους κατακόρυφους εγχάρακτους αρμούς είναι 0,68 μ. Κατά τον τρόπο αυτό γινόταν απομίμηση εγχάρακτης στο κονίαμα ισόδομης τοιχοδομίας με διαστάσεις εκάστης μονάδας 0,68 μ. (μήκος) και 0,37 μ. (ύψος). Είναι χαρακτηριστικό ότι η στρώση του εμφωλευμένου καταληπτήρα βρίσκεται ακριβώς στο ένα τρίτο του φαινόμενου, κάτω από την οροφή, ύψους του τοίχου. Οι εγχάρακτοι οριζόντιοι αρμοί στην κονιαμένη επιφάνεια του τοίχου θα δήλωναν 4 στρώσεις κάτω από τον καταληπτήρα και 8 στρώσεις από αυτόν έως την οροφή (**πίν. 42**).

Το θρανίο

Η στρώση αυτή τρέχει στο εσωτερικό του σηκού και σε επαφή με το νότιο, ανατολικό και βόρειο τοίχο (**πίν. 28**, **41**, **43**). Φαίνεται ότι εδράζεται πρόχειρα, χωρίς ουσιαστική θεμελίωση (**εικ. 29**). Πρόχειρο λιθολόγημα φαίνεται μόνον κάτω από τους απαχθέντες λίθους του νότιου θρανίου. Στην πρόχειρη αυτή εγκατάσταση οφείλεται η καθίζηση της στρώσης, κυρίως στη βόρεια πλευρά.

Στη βόρεια πλευρά το θρανίο έχει πλάτος 0,37 – 0,39 μ. και ύψος 0,21 μ. Το βόρειο θρανίο έχει καθιζάνει ελαφρά, μαζί με το άνδηρο Ρ στο οποίο αυτό είναι επισυνημμένο. Το νότιο θρανίο έχει πλάτος 0,455 μ. – 0,46 μ. και φαινόμενο ύψος 0,28 μ. Το ανατολικό θρανίο έχει πλάτος 0,44 μ. Το ολικό μήκος της στρώσης είναι 13,66 μ. Το μέσο φαινόμενο ύψος (0,25 μ.) είναι σημαντικά μικρότερο από το ύψος ενός άνετου εδράνου (0,45 μ. – 0,47 μ.). Η πολυτιμότατη φωτογραφία του Πλάτωνος (**εικ. 29**) αποκαλύπτει ότι το αρχικό ύψος, θα ήταν περίπου 0,45 μ. Και άλλα στοιχεία βεβαιώνουν για την αρχική στάθμη του δαπέδου, πρίν την στρώση του μωσαϊκού σε μεταγενέστερη φάση. Το ύψος του κατωφλιού, περίπου 0,50 μ., θα καθίστατο δυσχερές για την κατάβαση πρός το εσωτερικό του σηκού και για την ανάβαση αντίστοιχα. Η διάσταση αυτή είναι χαρακτηριστικά μεγαλύτερη από το ύψος ενός άνετου αναβαθμού (0,16 μ. – 0,20 μ.). Έτσι εξηγείται ο λίθος μήκους 1,12 μ. και πλάτους 0,36 μ. στο εσωτερικό του σηκού, ακριβώς πίσω από την είσοδο. Το ύψος του μοιράζει τη διαφορά στάθμης 0,50 μ. ανάμεσα στο κατώφλι και το αρχικό, ταπεινωμένο δάπεδο. Με την προσθήκη του μωσαϊκού δαπέδου το επίπεδο χρήσης ανήλθε, αποκρύπτοντας το μεγαλύτερο μέρος του λίθου εξαγοράς ύψους πίσω από την είσοδο (**πίν. 44**).

Τα θρανία είναι κοινά στους ναούς της Κρήτης. Όλα είναι σημαντικά ψηλότερα από αυτό στο ναό της Λισού. Η χρήση τους –κυρίως στο ναό τύπου Δρήρου με την εσχάρα-έχει ερμηνευτεί

---

[99] Το μωσαϊκό δάπεδο, μοναδικό σε ναό της Κρήτης, χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ. (Sanders 1982, 55, 84 πίν. 40˙ Sweetman 2013, 247-8, 289). Η αναλυτική μελέτη του μωσαϊκού δαπέδου και τα οριστικά συμπεράσματα αναμένονται από την Σταυρούλα Μαρκουλάκη.

Εικ. 27. Κονίαμα στον δυτικό τοίχο με ίχνη εγχάρακτων αρμών. (Φωτ. Κ. Βενιέρη).

ποικιλοτρόπως, όμως η ερμηνεία αφορά στους πρωιμότερους ναούς (Καβούσι, ναός Α και Β στον Κομμό). Εκεί, η συγκέντρωση οστών έχει συνδυαστεί με τελετουργικά γεύματα στο εσωτερικό των σηκών, ενώ δεν αποκλείεται η ανάδειξη έργων πλαστικής, πήλινων ειδώλων και ειδωλίων στα ίδια τα θρανία[100]. Κατά τον 4ο αιώνα τα θρανία, που συνήθως είναι επισυνημμένα σε έναν ή δύο τοίχους του σηκού, εξελίσσονται σε ευρύτερες κτιστές κατασκευές που περιτρέχουν το εσωτερικό των σηκών. Τέτοια κατασκευή που περιτρέχει το εσωτερικό του σηκού στο ναό C του Κομμού (4ος αιώνας π.Χ.) έχει ύψος 0,71 μ., πλάτος 0,70 – 0,80 μ. και ολικό μήκος ίσο με 20,90 μ.[101] Αντίστοιχων διαστάσεων θρανίο τρέχει στο εσωτερικό της ελληνιστικής Αίθουσας Α1 στον Κομμό[102]. Το μεγάλο ύψος αποκλείει την χρήση των κατασκευών αυτών ως εδράνων.

---

[100] Η Ανατολική επίδραση στα θρανία των Κρητικών σηκών δεν πρέπει να παραβλέπεται (Shaw και Shaw 2000, 164). Τα πήλινα ειδώλια στο ναό Α στον Κομμό δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα στο εσωτερικό του σηκού και το ίδιο ισχύει για το ναό C με το μεγάλο θρανίο, στο εσωτερικό του οποίου, εντελώς απροσδόκητα, δεν βρέθηκε κανένα από τα πήλινα ειδώλια του ιερού. Η αποκατάστασή τους εκεί θα συνδυαζόταν μόνον στην εγγύτητα των θρανίων με τον βωμό στο εσωτερικό του σηκού. Ενδιαφέρον είναι ότι μόνον τα ανθρωπόμορφα ειδώλια που ανευρέθησαν στο ιερό της Δήμητρας στην Κνωσό θα μπορούσαν να αποκατασταθούν στο εσωτερικό του σηκού (Shaw και Shaw 2000, 166 με σχετική βιβλιογραφία).

[101] Shaw και Shaw 2000, 52.

[102] Shaw και Shaw 2000, 267. Η παρουσία των θρανίων στην Αίθουσα Α1 συνδυάζεται με την εστία στο κέντρο του χώρου. Σύμφωνα με τον Koehl, ο ναός C και η Αίθουσα Α1 στον Κομμό ήταν *ανδρεία* και το Κτήριο Β *κοιμητήριον* (ενώ ο ίδιος απέδωσε την βάση του λατρευτικού αγάλματος της κλασικής κατασκευής C σε μετατροπή της τελευταίας σε ναό κατά την ελληνιστική εποχή), αν και ο ίδιος αναγνώρισε ότι τα πρυτανεία ιδρύονταν στο κέντρο οικισμών. Η Berqguist αναγνωρίζει όλες τις κατασκευές, Α, Β και C στον Κομμό ως εστιατόρια (Shaw και Shaw 2000, 727 με σχετική βιβλιογραφία).

Εικ. 28. Άποψη του εσωτερικού στη βορειοδυτική γωνία του σηκού. Με βέλος σημειώνεται η εγκοπή για την εμφώλευση του καταληπτήρα καθώς και η αντηρίδα στη βορειοδυτική γωνία.

Ο χαρακτηρισμός του θρανίου της Λισού ως abbreviated από τους Shaw και Shaw, φαίνεται ότι αφορά κυρίως τη διάσταση του ύψους[103]. Από τα πιό πάνω δεδομένα η αναγνώριση του θρανίου στη Λισό ως εδράνου θα ήταν πιθανότερη από την αναγνώριση ως συνεχούς βάσης για την έκθεση γλυπτών. Η δεύτερη ερμηνεία παραμένει ελκυστική, καθώς θα συνδυαζόταν με το πλήθος των μικρών μαρμάρινων αγαλμάτων που ανευρέθησαν στο εσωτερικό του σηκού του Ασκληπιού[104].

Το φράγμα

Η διευθέτηση που οριοθετεί το οπίσθιο μέρος του σηκού απέχει 2,99 μ. από τον οπίσθιο, δυτικό, τοίχο και 1,33 μ. από τη βάση του λατρευτικού αγάλματος. Η λίθινη βάση είναι κατασκευασμένη από λιθοπλίνθους πλάτους 0,38 μ. και σε στάθμη 0,08 μ. ψηλότερα από το μωσαϊκό δάπεδο. Στην λίθινη στρώση θα στερεωνόταν ξύλινο φράγμα. Οριζόντια δοκός, με διατομή 0,15 x 0,15 μ., θα εμβαλόταν σε δοκοθήκη στο νότιο τοίχο. Η δοκός αυτή θα εδραζόταν στην λίθινη κρηπίδα του φράγματος και θα αποτελούσε την βάση της ξυλοκατασκευής του δρύφακτου. Μια ακόμα δοκοθήκη στον βόρειο τοίχο του ναού προδίδει ύψος φράγματος ίσο με 0,99 μ. Ορθογώνια εγκοπή με διαστάσεις κάτοψης 0,22 μ. x 0,154 μ. στη λίθινη βάση του θωράκιου προδίδει τη θέση όρθιου ξύλινου στύλου. Αυτός θα επέτρεπε άνοιγμα με πλάτος 1,10 μ. στην βόρεια άκρη

[103] «... had benches, although abbreviated» (Shaw και Shaw 2000, 703).

[104] Αυτά υπολογίζονται σε περίπου 60 (Μαχαίρα 2011 με σχετική βιβλιογραφία). Κατά τις ανασκαφές στο ναό βρέθηκαν επίσης ένα κεφάλι αγάλματος μεγαλύτερου του φυσικού που έχει υποθετικά αποδοθεί στην Υγεία (Μαχαίρα 2011, 438) και δύο πορτρέτα του πρώιμου 1ου αι. μ.Χ. που παλαιότερα αποδίδονταν στον Τιβέριο (Katakis 2009). Προφανώς τα γλυπτά αυτά, τουλάχιστον, μεταφέρθηκαν στον ναό από την γύρω περιοχή, σε μεταγενέστερη περίοδο (Katakis 2009, 300).

Εικ. 29. Τομή στο εσωτερικό του σηκού τον Ιούλιο του 1960. Άποψη του βόρειου θρανίου από νότια. (Φωτ. Ν. Πλάτων).

του φράγματος (**εικ. 30**-**1**. **πίν. 28**, **43**-**4**). Είναι αξιοσημείωτο ότι το οπίσθιο μέρους του σηκού που οριοθετείται από το φράγμα έχει σχεδόν ίσες διαστάσεις με την αντίστοιχη διαμόρφωση του ναού στην Πολυρρήνια (**εικ. 32**)[105].

Σταθερά ξύλινα δρύφακτα, κινητές κιγκλίδες ή συνεχή λίθινα θωράκια, που οριοθετούν την περιοχή με το λατρευτικό άγαλμα είναι γνωστά στο ναό του Απόλλωνος Ζωστήρα στη Βουλιαγμένη[106], της Δέσποινας στη Λυκόσουρα[107], στο ναΐσκο στο Κρόνιο της Ολυμπίας[108], στο ναό της Θέμιδος στο Ραμνούντα[109] και στο σηκό του Ασκληπιού στον Φενεό[110]. Αυτά έχουν ερμηνευτεί ως φυσικά και συμβολικά όρια μεταξύ της εικόνας του θεού και του λατρευτή σε ναούς που ήταν περισσότερο επισκέψιμοι, ανοικτοί και σημαντικοί παρά ως μέτρα προστασίας για διάσημα έργα της γλυπτικής τέχνης. Συχνά τα φράγματα αποτελούν μέρος της σκευής των τραπεζών προσφορών[111]. Πράγματι, στο ναό της Λισού ανευρέθη ενεπίγραφη τράπεζα, ανάθημα

[105] Savignoni 1901, 314˙ Shaw και Shaw 2000, 726, Ο ναός χρονολογείται στο τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. με βάση παλαιογραφικά κριτήρια στην επιγραφή του βωμού (Θεοφανείδης 1948-9˙ Sporn 2002, 288 πίν. 21.1).

[106] Αυτοψία (2017) μετά τον καθαρισμό του δαπεδου και την αποστράγγιση του ναού από την Μαίρη Γιαμαλίδη.

[107] Λεονάρδος 1896, 111 πίν. 2˙ Stewart 1990, εικ. 788). Για τη σχέση του μωσαϊκού δαπέδου με το σύνταγμα του Δαμοφώντος, Mylonopoulos 2011, 279 εικ. 9.

[108] Mylonopoulos 2011, 272 εικ. 1.

[109] Miles 1989, 215˙ Petrakos 1991, 28, εικ. 18.

[110] Με όμοιο τρόπο είναι σαφώς οριοθετημένος ο αντίστοιχος χώρος με το βάθρο του λατρευτικού αγάλματος στο Ασκληπιείο του Φενεού (Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1961–2, 59–60 πίν. 65α).

[111] Αυτό διαπιστώνεται από την θέση των τραπεζών στο Ζωστήριο της Βουλιαγμένης, τις Κλεωνές, τη Λίνδο, τον Φενεό και ίσως στην Πριήνη, στο ναό του Λαβρανδίου Διός και στον ίδιο τον Παρθενώνα (Mylonopoulos 2011, 286-8).

Εικ. 30. Οι φωλεές στερέωσης της κατακόρυφου στύλου και οριζόντιας δοκού του ξύλινου φράγματος στον βόρειο τοίχο και στην βάση (Φωτ. Κ. Βενιέρη).

Εικ. 31. Η εγκοπή στερέωσης κατακόρυφου στύλου του ξύλινου φράγματος στην βάση του τελευταίου (Φωτ. Κ. Βενιέρη).

του Αγαθήμερου του Κώου[112]. Η ακριβής θέση της παραμένει άγνωστη, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία έδρασης ή στερέωσης στο δάπεδο. Με βάση τα γνωστά παράλληλα η αποκατάσταση της τράπεζας το μέσον του σηκού, εμπρός από το ξύλινο φράγμα, είναι αβίαστη και λογική.

Η οριοθέτηση κατανοείται καλύτερα συγκρινόμενη με τα φράγματα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, που δυνητικά μπορούν να παραβιαστούν. Τέτοιου τύπου χαμηλά φράγματα ίσως αφορούσαν προστασία από μεγάλο αριθμό λατρευτών. Η συγκέντρωση των τελευταίων στο εσωτερικό προδίδεται από το θρανίο–έδρανο. Με δεδομένη την απήχηση του θεραπευτή θεού στη Λισό και τη σχέση του με την υγεία των προσερχομένων στο ιερό, περισσότερη προστασία θα κρίθηκε επιβεβλημένη από «αδιάκριτους επισκέπτες»[113]. Αυτό διαπιστώνεται και από την εγκατάσταση μεταλλικού κιγκλιδώματος στην είσοδο του σηκού. Η χαμηλή αυτή κιγκλίδα, στερεωμένη στο περίθυρο, έκανε δυνατή τη θέαση του εντυπωσιακού εσωτερικού με τα θυρόφυλλα ανοικτά (**πίν. 29**-**30**, **45**).

Το βάθρο

Το βάθρο είναι επισυνημμένο στον δυτικό τοίχο και σχεδόν ακριβώς στον διαμήκη άξονα του σηκού (**πίν. 28**, **42**, **44**)[114]. Οι διαστάσεις του βάθρου είναι 2,43 μ. x 1,03 μ. και της ευθυντηρίας του 3,01 μ. x 1,36 μ. Η στάθμη της ευθυντηρίας του βάθρου είναι πρακτικά κοινή με τη στάθμη της λίθινης βάσης του φράγματος. Το βάθρο εδράζεται σε κυματιοφόρο βάση με ύψος 0,175 μ. (**πίν. 46.3**) και μήκος 2,781 μ. Το ύψος και η στέψη παραμένουν άγνωστα. Το ύψος της πρώτης στρώσης που διατηρείται *κατά χώραν* είναι 0,47 μ. Με την αποκατάσταση 2 στρώσεων στον κορμό του βάθρου το ολικό ύψος του, μαζί με την στέψη, θα έφτανε περίπου τα 1,30 μ., ενώ με 3 στρώσεις, θα πλησίαζε τη στρώση του εσωτερικού καταληπτήρα του τοίχου. Είναι ενδιαφέρον ότι οι οριζόντιοι αρμοί του βάθρου αντιστοιχούν στους εγχάρακτους αρμούς στο κονίαμα του τοίχου (**πίν. 42**).

Στο βάθρο θα έστεκε το λατρευτικό άγαλμα, στον τύπο του Ασκληπιού της Ελευσίνας, με ύψος 1,30 μ., σήμερα στο αρχαιολογικό μουσείο Χανίων[115]. Στον πίνακα 42 παρουσιάζεται παραδείγματος χάριν το περίγραμμα του λατρευτικού αγάλματος ώστε να γίνει παραστατικά κατανοητή η τάξη μεγέθους των πραγμάτων. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Πλάτων, στην τελευταία του περιγραφή του ναού, αναφέρεται σε οίκο του Ασκληπιού και της Υγείας και στην πιθανότητα να έστεκαν στο βάθρο αγάλματα και των δύο θεοτήτων[116]. Αυτό θα εξηγούσε το επίμηκες σχήμα της κατασκευής.

Η αντηρίδα

Η μικρή κατασκευή από οπτοπλίνθους και κονίαμα στη βορειοδυτική γωνία του σηκού αναγνωρίζεται ως αντηρίδα. Η κατασκευή είναι επισυνημμένη στο αρχικό κονίαμα του βόρειου

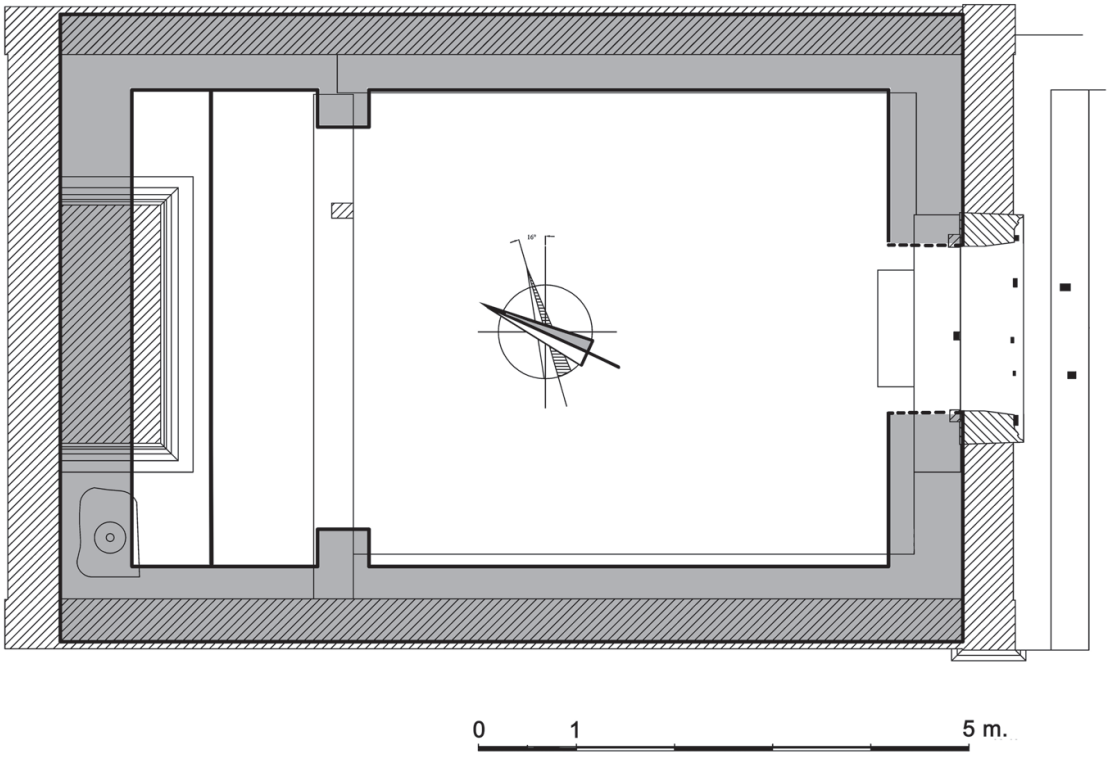
[112] Πλάτων 1959, 377· Butrighini 1993, 107.

[113] «Whether or not a temple was open on a daily basis depended on the nature of the cult (*e.g.*, oracle, healing deity, or mystery cult), on its location (within the city or at a distance), or on the importance of the cult to a community» (Mylonopoulos 2011, 286).

[114] Βάθρο στην αντίστοιχη θέση είναι κοινό σε μικρούς μονόχωρους ναούς. Ο ναός του Ηρακλή στις Κλεωνές (Mylonopoulos 2011, 278), ο ναός στην Πολυρρήνια (Shaw και Shaw 2000, πίν. 8.14· Sporn 2002, 64, 204, 266, 288, πίν. 15.3, 19.2, 21.1) και ο ελληνιστικός ναός του Ασκληπιού στην Κόρινθο (Roebuck 1951, σχέδιο Α) αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα. Ας σημειωθεί ότι στον θησαυρό των Στρατηγών στην Κυρήνη ιδρύθηκε στην αντίστοιχη θέση βάθρο με άγαλμα του αυτοκράτορα Τιβέριου, επισυνημμένο στον οπίσθιο τοίχο (Gismondi 1952, 12).

[115] Το έργο χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή. Το μέγεθός του, μικρότερο από τη φυσική κλίμακα, είναι κάπως προβληματικό για λατρευτικό άγαλμα (Μαχαίρα 2011, 439-40).

[116] Platon 1992, 170. Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ότι στο βάθρο έστεκαν περισσότερα από ένα λατρευτικά αγάλματα. Ευχαριστώ την Βασιλική Μαχαίρα για την επισήμανση.

Εικ. 32. Η κάτοψη του ναού του Ασκληπιού στη Λισό (με λοξή διαγράμμιση) και του ναού της Δίκτυννας στην Πολυρρήνια (με φαιό χρώμα).

τοίχου. Οι διαστάσεις κάτοψης είναι 0,53 μ. και 1,00 μ. - 1,04 μ., ενώ στέκει σε ύψος περίπου 1 μ. (**εικ. 28**, **πίν. 28**, **42**). Από τα υλικά δομής της, πλίνθους και συνδετικό κονίαμα, χρονολογείται στη ρωμαϊκή περίοδο. Μαζί με τις τριβές της στον δυτικό τοίχο του ναού, θα ενίσχυε τις αντερεισματικές ιδιότητες του τελευταίου προς το ανάλημμα Ρ. Πρόκειται για απέλπιδα προσπάθεια αντιστήριξης του διαρκώς καθιζάνοντος και κλίνοντος προς τα έξω μεγαλιθικού τοίχου. Πολύ πιθανά η αντηρίδα στέφονταν από την μεγάλη κορωνίδα Α65 επάνω στην οποία θα έστεκε ανάθημα (βλ. πιό κάτω, Κεφάλαιο 18, Α65).

Το «θησαυράριο»

Μεταξύ του βάθρου και του νότιου τοίχου υπάρχει ταπεινό λίθινο φράγμα με πάχος 0,25 μ. Το κυμάτιο σε αυτό συνέχεται με εκείνο του βάθρου (**εικ. 33**, **πίν. 28**). Πίσω από το φράγμα υπάρχει υπόγεια κοιλότητα η οποία σφραγίζεται με πλάκα από ασβεστόλιθο. Στο μέσον της πλάκας υπάρχει ρηχή κυκλική κοιλότητα με διάμετρο 0,31 μ. και οπή στο κέντρο με διάμετρο 0,04 μ. Αυτή αναγνωρίζεται από τον Πλάτωνα ως κατασκευή για την απορροή υγρών που θα χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια των τελετουργιών[117], ενώ η άγνωστης μορφής κοιλότητα κάτω από την πλάκα έχει ακόμα ερμηνευτεί ως βόθρος για τα ερπετά του Ασκληπιού και η οπή ως άνοιγμα για χοές[118]. Η αναγνώριση στομίου θησαυραρίου οφείλεται αποκλειστικά στην Kaminski και προϋποθέτει ότι τα χρήματα που ρίχνονταν από το μικρό άνοιγμα είχαν τη μορφή ανεπιστρεπτί προσφοράς στη θεότητα και δεν ήταν δυνατό να ανακτηθούν[119]. Πράγματι, η σφρά-

[117] Πλάτων 1958, 336· «... a small pit used in the rituals» (Platon 1992, 170).
[118] Sanders 1982, 84. Για υπόγειους θησαυρούς-λάκκους, κοινούς σε ναούς του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, την Κω, τη Λεβήνα και την Θουρία. βλ. Kaminski 1991, 67, 72· Αραπογιάννη 2014.
[119] Kaminski 1991, 126-7, εικ. 15-16, Για την «προσφορά χρήματος» βλ. πρόχειρα Πάντος 2018, 317.

Εικ. 33. Η πλάκα με την οπή μεταξύ της βάσης του λατρευτικού αγάλματος και της νοτιοδυτικής γωνίας του σηκού. (Φωτ. Μ. Μπαρλαμπάς).

γιση της πλάκας από χαμηλό θωράκιο δεν επιτρέπει την ανάκτηση των προσφορών. Παραμένει άγνωστο αν κάτω από τον λίθο υπάρχει κτιστό φρέαρ ή άλλη τεχνητή υπόγεια κατασκευή, όπως είναι αυτή στον χώρο βόρεια του ναού της Λεβήνας[120]. Πολύ πιθανά, όπως δείχθηκε πιό πάνω, η οπή αποτελούσε τεχνητό στόμιο σε φυσικό έγκοιλο του καρστικού περιβάλλοντος που θα ήταν γνωστό στη θέση αυτή πριν την ανέγερση του ελληνιστικού ναού. Από την άποψη αυτή, η χρήση του στομίου για χοές στα έγκατα φαίνεται η πιό πιθανή. Σε αυτήν την περίπτωση, η ανάγκη για αγωγούς παροχέτευσης των υγρών, όπως έχει υποστηρίξει η Melfi, θα ήταν περιττή.

Καταληπτήρας τοίχου

Ορθογωνικής διατομής εγκοπή στην εσωτερική όψη του δυτικού τοίχου του σηκού, βρίσκεται σε ύψος 2,04 μ. από το μωσαϊκό δάπεδο (**εικ. 28**, **πίν. 42**, **44**). Φαίνεται ότι η εγκοπή ήταν χρήσιμη για την εμβολή στρώσης καταληπτήρα τοίχου[121]. Πιθανότατα η στρώση αυτή με ύψος 0,269 μ., ήταν κατασκευασμένη από διαφορετικό λίθο, ή ήταν κυματιοφόρος[122]. Ο καταληπτήρας του

[120] Melfi 1998-2000, 282, εικ. 1, 301˙ Gorrini και Melfi 2002, 261, εικ. 2.

[121] Δύο *κατά χώραν* λίθοι με εγκοπή φαίνονται στις φωτογραφίες του Νικολάου Πλάτωνος. Δύο μέλη της ίδιας στρώσης έχουν αναστηλωθεί σε συνέχεια με τους πρώτους, ενώ ένας ακόμα λίθος βρίσκεται αποτεθειμένος στα λείψανα του βάθρου για το λατρευτικό άγαλμα.

[122] Με τον ίδιο τρόπο είναι κυματιοφόρος ο καταληπτήρας στο εσωτερικό του Θησαυρού των Στρατηγών στην Κυρήνη (εικ. 38 και Gismondi 1952, 24 εικ. 21). Την ίδια περίπου περίοδο στο Φιλιππείο της Ολυμπίας εμφανίζεται παρόμοιο «ράφι» με κατατομή ιωνικού γείσου και με δομικό ρόλο, καθώς σε αυτό εδράζονται οι κορινθιακοί ημικίονες του εσωτερικού. Στον ιωνικό ναό της Ειλείθυιας στην Ιθώμη ο προεξέχων στο εσωτερικό καταληπτήρας βρίσκεται 1 περίπου μέτρο ψηλότερα από το δάπεδο και αναγνωρίζεται ως θρανίο (Θέμελης 1989, 108).

εσωτερικού θα συνεχόταν με την αντίστοιχη χαμηλή στρώση στο ανάλημμα Ρ, στο οποίο έχει επισυναφθεί ο ναός. Η στρώση αυτή δεν εξέχει από το ανάλημμα και έτσι δεν φαίνεται δόκιμη η συνέχειά της με προεξέχοντα καταληπτήρα στο εσωτερικό των τριών ελεύθερων τοίχων του σηκού. Πολύ πιθανά ο εμφωλευμένος καταληπτήρας έτρεχε μόνον στο εσωτερικό του δυτικού τοίχου, με σκοπό την ανάδειξη του χώρου του σηκού πίσω από το φράγμα.

17.12. Η ΟΡΟΦΗ

Η ποικιλία στο πλάτος των λίθων του διαζώματος, όπως και η αδροδουλεμένη ή εντελώς ακατέργαστη οπίσθια όψη προδίδουν ότι η στρώση αυτή ήταν αφανής και θα βρισκόταν πάνω από την οροφή του σηκού (**πίν. 35**). Μεγάλες εγκοπές με ύψος 0,195 μ. στην πίσω πλευρά των επιστυλίων προδίδουν την εμβολή οριζόντιων δοκών που θα έφεραν τα μικρότερα στοιχεία της οροφής[123]. Το πλάτος είναι άγνωστο, αλλά πολύ πιθανά ήταν ίδιο περίπου με εκείνο των κεκλιμένων αμειβόντων (0,32 μ.). Ορθογώνιες δοκοί με την μεγάλη αυτών διάσταση οριζόντια είναι κοινές σε αρχαίες οροφές[124]. Με τον τρόπο αυτό αποφεύγονται αυτοστρεπτικές δυνάμεις, εξασφαλίζοντας ευσταθέστερη έδραση ενώ ταυτόχρονα είναι δυνατή η θέαση των φατνωμάτων, που σε άλλη διευθέτηση θα αποκρύπτονταν από τις όρθια τοποθετημένες δοκούς. Στον πίνακα 44 η αποκατεστημένη απόσταση ανάμεσα στις μεγάλες δοκούς της οροφής είναι 0,90 μ. Πολύ πιθανά, ο χώρος με ύψος 0,55 μ. ανάμεσα στα στοιχεία της οροφής και της στέγης προδίδει επάλληλες κλιμακίδες και υπερυψωμένους πίνακες φατνωμάτων. Τέτοιου είδους οροφές που αναπτύσσονται μετά τα μέσα του 4ου αιώνα προσθέτουν αξία στην ποιότητα των εσωτερικών χώρων[125]. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι δοκοί της οροφής αποκαθίστανται 5,47 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του σηκού, με βάση την γνωστή, κατά το ύψος, θέση των επιστυλίων. Το εσωτερικό πλάτος του σηκού στην επιχρισμένη με κονίαμα επιφάνεια του τοίχου θα ήταν ίσο με περίπου 5,51 μ. και έτσι η κατά πλάτος τομή του χώρου προκύπτει τετράγωνη (**πίν. 43**).

17.13. Η ΣΤΕΓΗ

Η ξυλοκατασκευή της στέγης μπορεί να αποκατασταθεί με βάση τις δοκοθήκες στο λίθο Α71 από το τύμπανο του αετώματος και στα οριζόντια γείσα. Φαίνεται ότι η μεγάλη ξυλεία της στέγης συντίθετο από κορυφαία δοκό και κεκλιμένους αμείβοντες. Η δοκοθήκη στον λίθο Α71 προδίδει κορυφαία δοκό τετράγωνης διατομής. Η απόσταση ανάμεσα στην κορυφαία δοκό και τους παράπλευρους τοίχους είναι ίση με 2,80 μ. και έτσι επιτρέπει την χρήση αμειβόντων, χωρίς την ανάγκη αξονικής στήριξής τους σε οριζόντιους ελκυστήρες (**πίν. 41-2**)[126].

Το βάθος των δοκοθηκών στο οριζόντιο γείσο είναι 0,265 μ.- 0,315 μ. και το πλάτος 0,32 μ. Φαίνεται ότι στα στοιχεία αυτά εμβάλονταν δοκοί με πλάτος 0,32 μ. και ύψος 0,30 μ.- 0,32 μ. Αυτές θα προέκυπταν από κορμό δέντρου με διάμετρο τουλάχιστον ίση με 0,45 μ. Η κορυφαία δοκός θα είχε πλάτος 0,35 μ. και ύψος 0,35 μ. και θα προερχόταν από κορμό δέντρου με διάμετρο τουλάχιστον 0,48 μ. Σύμφωνα με άλλη λύση, στις δοκοθήκες του γείσου θα εμφωλεύονταν οριζόντιοι ελκυστήρες, στα άκρα των οποίων θα στερεώνονταν οι κεκλιμένοι αμείβοντες της

---

[123] Διπλές κατά το πλάτος, οριζόντιες δοκοί σύμφωνα με τις αποκαταστάσεις του Michaud (1973, πίν. 68, 74· 1977, εικ. 76, 100) στο θησαυρό των Θηβαίων και στον Γ'ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς συγκρατούν και τα κεκλιμένα ζευκτά και το αναρτημένο σε αυτές κατάστρωμα της στέγης. Το άνοιγμα που γεφυρώνεται είναι 9.60 μ. και η απόσταση ανάμεσα στις δοκοθήκες περίπου 1 μ. (Michaud 1977, εικ. 80).

[124] Βλ. Θησαυρό Σικυωνίων στην Ολυμπία, ναό της Αφαίας στην Αίγινα, νοτιοδυτική πτέρυγα των Προπυλαίων και αρχαϊκό αέτωμα της Ελαίας στην Ακρόπολη των Αθηνών (Hodge 1960, 71 εικ. 17, 103, εικ. 21). Βεβαιωμένες δοκοί οροφής με μεγαλύτερη την οριζόντια διάσταση στο ναό στο Καρδάκι της Κέρκυρας που χρονολογείται στα τέλη του 6ου αιώνα (Ανδρίκου 2017, σχέδιο 6, 30). Γενικά, Κορρές 2012, 122-3.

[125] Vallois 1953, 414-5· Fraisse και Llinas 1995, 189.

[126] Hennemeyer 2011, 188, 192· Mattern 2011, 140, εικ. 4.c.

στέγης. Στην εκδοχή αυτή, μικρού ύψους (0,35 μ.) ορθοστάτες επάνω στα οριζόντια ζευκτά θα στήριζαν την κορυφαία δοκό (**πίν. 43**). Με δεδομένη την κλίση της στέγης υπολείπεται ύψος περίπου 0,18 μ. για τους κεκλιμένους αμείβοντες, 0,08 μ. για τις τεγίδες και τη δόρωση -αν υπήρχε τέτοια και 0,025 μ. για το ύψος των κεράμων. Εξαιτίας του μικρού πλάτους των τοίχων και του θριγκού, οι κεκλιμένοι αμείβοντες δεν θα μπορούσαν να εκτείνονται ως τα γείσα. Με τον ίδιο τρόπο εδράζονται οι κεκλιμένοι αμείβοντες κοντά στις άκρες των οριζόντιων ζευκτών στο Μέγαρο της Δήμητρας στο Σελινούντα, στον Γ' ναό της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς και σε άλλα κτήρια μικρού μεγέθους[127].

Ο ρυθμός των δοκών της στέγης είναι άγνωστος. Αυτές αποκαθίσταται να τρέχουν σε απόσταση 1 μ. μεταξύ τους, με εξαίρεση τις πλησίον τοποθετημένες δοκούς στον γεισόπλινθο Α11. Στο μέλος αυτό καταγράφεται απόσταση 0,118 μ.-0,12 μ. μεταξύ των δοκών (**πίν. 44**)[128]. Αυτή η διπλή οριζόντια δοκός θα μπορούσε να βρισκόταν στο μέσον του σηκού, κατά τρόπον ώστε να αντιστέκεται στο σημείο που αναπτύσσεται η μέγιστη ροπή κάμψης του κορυφαίου ξύλου[129]. Το τελευταίο, αν ήταν ενιαίο, θα είχε μήκος 9,96 μ. Είναι εξίσου πιθανό ότι η κορυφαία δοκός συντίθετο από δύο ξύλα, τα άκρα των οποίων θα στήριζαν στο μέσον της κατασκευής οι πλησίον τοποθετημένοι δύο ελκυστήρες στο γείσο Α11[130]. Η λύση αυτή θα προσέφερε επιπλέον πλεονέκτημα κατά το στάδιο της μεταφοράς της ξυλείας στη Λισό. Καθένα από τα δύο τμήματα της κορυφαίας δοκού θα είχε μήκος περίπου όσο το μήκος (περίπου 6,30 μ.) των οριζοντίων ελκυστήρων και των κεκλιμένων αμειβόντων. Έτσι, ο προμηθευτής ξυλείας θα είχε τη δυνατότητα να παρέχει και να μεταφέρει 11 δοκούς με ίδια περίπου διατομή και μήκος. Οι τελευταίες θα ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθούν, με περαιτέρω κατεργασία, για τους αμείβοντες και για το κορυφαίο ξύλο της στέγης.

Στην προσφερόμενη αποκατάσταση του ναού είναι προτιμητέα η απλή λύση των ελληνικών στεγών (**πίν. 41**-**2**), αντί της εκδοχής κατά την οποία οι αμείβοντες θα εμβάλονταν με εντομή (νύχι) στα οριζόντια ζευκτά, εντείνοντας τα τελευταία (**πίν. 43** δεξιά). Η τελευταία λύση εφαρμόζεται κατά την ελληνιστική εποχή και για μεγαλύτερα ανοίγματα[131]. Αν υπήρχαν ζευκτά-ελκυστήρες στο ναό της Λισού αυτά θα χρησίμευαν για την προστασία των γείσων από τις πλάγιες δυνάμεις των κεκλιμένων αμειβόντων. Όλα τα στοιχεία του θριγκού στερούνται κατακόρυφης στερέωσης και έτσι θα ήταν ευπαθή στις πλάγιες δυνάμεις. Πολύ πιθανά οι τελευταίες θα σταματούσαν στο «νύχι», κοντά στα άκρα των υποθετικών ελκυστήρων. Είναι πολύ πιθανό ότι το μειωμένο πάχος του θριγκού των στενών όψεων προδίδει την είσοδο της ξυλοκατασκευής της οροφής και της στέγης στην περιοχή πίσω από τους λίθους του αετώματος, στην θέση αντιθημάτων (**πίν. 44**).

17.14. Η ΚΕΡΑΜΩΣΗ

Ο τόρμος γόμφου για τη στερέωση της κεράμωσης στο γείσο Α9 αποκαλύπτει κάλυψη του ναού με κορινθιακού τύπου κεραμίδες. Οι λακωνικές κέραμοι δεν γομφώνονται, λόγω της γεωμετρίας

---

[127] Hodge 1960, 23, εικ. 8˙ Michaud 1977, πίν. 99.

[128] Δύο πλησίον τοποθετημένες δοκοί καταγράφονται πάνω από τον θυραίο τοίχο του Θησαυρού των Θηβαίων στους Δελφούς (Michaud 1973, πίν. 74).

[129] Παρόμοια λύση με ογκώδη οριζόντια δοκό στο μέσον της κατασκευής, που προστατεύει την κορυφαία δοκό από την κάμψη του δικού της φορτίου καθώς και εκείνη των κεκλιμένων αμειβόντων, έχει καταγραφεί στο Θησαυρό των Στρατηγών στην Κυρήνη. Η δοκός αυτή θα είχε διαστάσεις διατομής 0,45 μ. και 0,60 μ. για το πλάτος και το ύψος αντίστοιχα (Gismondi 1952, 17-18, εικ. 15).

[130] Ευχαριστώ θερμά τον Κωνσταντίνο Μπολέτη για την επισήμανση της πιθανότητας αυτής.

[131] Η χρήση ζευκτών αναπτύχθηκε στη Μακεδονία από τον 4ο αιώνα για ζεύξη ανοιγμάτων που υπερβαίνουν τα 14 μ. (Winter 2006, 164-65). Ο Hodge (1960, 38-44) πιστεύει ότι ζευκτά και ελκυστήρες ήταν γνωστά την Σικελία από την κλασική εποχή. Πρβλ. Meiggs 1982, 176-203, 423-57 και 462-6,

τους. Ακόμα, η θέση του τόρμου για τη γόμφωση της κεράμωσης στο γείσο Α09 προδίδει ότι ο ρυθμός των ηγεμόνων κεράμων δεν παρακολουθούσε τον ρυθμό του τριγλύφου, όπως γίνεται συνήθως (**πίν. 16**, **27**.**3**). Έτσι, ο ηγεμόνας καλυπτήρας δεν θα έστεκε επάνω από αντίστοιχη υποκείμενη πρόμοχθο του θριγκού[132]. Κατά πάσα πιθανότητα η στέγη συντίθετο από στρωτήρες με το κοινό, για πήλινες κεραμώσεις, πλάτος 0,45 μ. - 0,60 μ.

Ο Ν. Πλάτων, στο ημερολόγιο ανασκαφής της 20ης και 21ης Μαΐου 1958 αναφέρεται σε πολλές πήλινες κορινθιακές κεραμίδες στα επιφανειακά στρώματα της ανασκαφής, καθώς και στον χώρο D[133]. Κατά την έρευνα των ετών 2012–16 στο Ασκληπιείο καταγράφηκαν λίγα θραύσματα από δύο τύπους πήλινων κορινθιακών στρωτήρων και από δύο τύπους καλυπτήρων κεράμων (**εικ. 34**, **πίν. 12.2**). Αυτές μπορεί να προέρχονται από τη στέγη του ναού, της Στοάς J, των άγνωστων κατασκευών στην Περιοχή Μ, ακόμα και από πιθανή δικλινή στέγη που σε μεταγενέστερη φάση θα αντικατέστησε την, ασύμφορη από άποψη συντήρησης, επίπεδη χωμάτινη στέγη του Οικοδομήματος Α. Ο ένας στρωτήρας έχει πάχος 0,03 μ. και θα μπορούσε να προέρχεται από το ναό. Το αποκατεστημένο πλάτος του ενός κορινθιακού καλυπτήρα (0,146 μ.) φαίνεται σχετικά στενό ώστε να ανήκει στην κεράμωση του ναού[134]. Ο άλλος γνωστός κορινθιακός καλυπτήρας πολύ πιθανά ήταν ακόμα στενότερος, όπως προδίδεται από το μικρό πάχος των τοιχωμάτων (**πίν. 14.2**). Κατά τις ανασκαφές του Ν. Πλάτωνος στο εσωτερικό του σηκού ανευρέθη «τμήμα ανθεμωτής μικράς κεράμου»[135]. Πρόκειται για ανθεμωτό μέτωπο ηγεμόνος καλυπτήρα, ο οποίος θα μπορούσε να συνδυαστεί με έναν από τους δύο τύπους των μικρών καλυπτήρων.

Η μόνη στρώση που δεν γίνεται γνωστή είναι αυτή της επαέτιας σίμης. Η τελευταία προδίδεται από τον τόρμο γόμφωσής της στην άνω επιφάνεια του καταέτιου γείσου Α2. Το υλικό της και η μορφή της παραμένουν άγνωστα, αν και ο μικρός τετράγωνος γόμφος με διατομή 0,025 μ. x 0,025 μ. φαίνεται περισσότερο χαρακτηριστικός στερέωσης μαρμάρινης σίμης παρά πήλινης. Αυτή αποκαθίσταται παραδείγματον χάριν με κατατομή σύνθετου κυματίου στις εικόνες και, εναλλακτικά, με απλή αιγυπτιάζουσα κατατομή (**πίν. 26**, **30**, **33**, **38**)

17.15. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η δόμηση της κρηπίδας και του τοίχου του ναού γίνεται χωρίς συνδέσμους. Οι οριζόντια σύνδεση με συνδέσμους σχήματος Ζ γίνεται μόνον στην ψηλότερη στρώση του τοίχου (ουσιαστικά στην αδιάρθρωτη επικρανίτιδα), στους λίθους του θριγκού και του τυμπάνου του αετώματος. Το ολικό μήκος τους υπολογίζεται σε 0,15 μ. Οι σύνδεσμοι του τύπου αυτού είναι

---

[132] Το φαινόμενο εμφανίζεται κυρίως σε μικρούς ναούς, όπως είναι αυτός της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο (Roux 1961, 207 εικ. 44, 211 πίν. 55, 59). Αν οι ηγεμόνες έστεκαν επάνω από κάθε πρόμοχθο, τότε θα έπρεπε η αξονική απόσταση ανάμεσα στους ηγεμόνες καλυπτήρες να ήταν ίση με την απόσταση ανάμεσα στις υποκείμενες προμόχθους. Αυτό θα συνεπαγόταν στρωτήρα κέραμο με πλάτος 0,34 μ. Το μέγεθος αυτό είναι πολύ μικρότερο από το γνωστό πλάτος των κορινθιακών κεραμίδων.

[133] Πλάτων 1959, 378. Στο ημερολόγιο ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, της 20ης Μαΐου 1958 ο Πλάτων αναφέρεται, μεταξύ άλλων πήλινων ευρημάτων στα επιφανειακά στρώματα, σε «τμήμα εξ υδρορρόης σώζον τρίχωμα ... ίσως εκ λεοντοκεφαλής». Η απόδοση της πήλινης υδρορρόης σίμης στο ναό ή σε άλλη κατασκευή του ιερού δεν μπορεί να βεβαιωθεί. Καθώς οι τόρμοι στερέωσης της κεράμωσης στην άνω επιφάνεια των οριζόντιων γείσων τρέχουν ανεξάρτητα από τον ρυθμό του τριγλύφου, η αποκατάσταση σίμης υδρορρόης στο ναό θα αποτελούσε καλή λύση.

[134] Το πλάτος των πήλινων κορινθιακών καλυπτήρων σε μνημειακές κατασκευές κυμαίνεται συνήθως μεταξύ 0,17 μ. και 0,20 μ. Για τα πλάτη στρωτήρων και καλυπτήρων στην υστεροκλασική εποχή και εξής, Μακαρόνας και Γιούρη 1989, 90-7· Schauer 2006, 70-2· Κυριάκη 2012, 204-10, πίν. 263-5· Scahill 2012, 229, εικ. 126· Σαραντίδης 2017, 79. Σε στενότερο τύπο ανήκουν οι κορινθιακοί καλυπτήρες στο ναό του Ασκληπιού στη Δήλο με πλάτος 0,165 μ. (Robert 1952, 93), καθώς και εκείνοι του ναού C στον Κομμό με πλάτος 0,147 μ.–0,151 μ. (Shaw και Shaw 2000, 78, πίν. 1.180).

[135] Ημερολόγιο ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, 29ης Μαΐου 1958.

Εικ. 34. Θραύσματα κορινθιακών στρωτήρων από το Ασκληπιείο.

χαρακτηριστικοί της αρχαϊκής περιόδου, ενώ σποραδική χρήση τους γίνεται κατά τον 4ο αιώνα (ναοί στο Λέπρεον[136], το Ιπολύτειο[137] και τη Μαμουσιά[138]). Η χρήση συνδέσμων σχήματος Z φαίνεται ότι εγκαταλείπεται οριστικά μετά το τέλος του 4ου αιώνα[139]. Δύο μεγάλοι σύνδεσμοι σχήματος Π συγκρατούν τους μεγάλους μηρούς του θυρώματος. Τα μεταλικά αυτά στοιχεία σύνδεσης έχουν πλάτος 0,16 μ. και μήκος περίπου 0,40 μ (**πίν. 29**).

Πελεκίνοι σύνδεσμοι (μήκος 0,15 μ.) προδίδονται από αβαθείς εγκοπές στους λίθους του τυμπάνου του αετώματος Α84 και Α79. Οι αβαθείς εγκοπές προδίδουν ότι κατά πάσα πιθανότητα οι μικροί πελεκίνοι σύνδεσμοι του ναού ήταν μολύβδινοι. Μάλιστα, από το στοιχείο αυτό, αναγνωρίζεται ως μέλος τυμπάνου ο λίθος Α84. Η σποραδική χρήση τέτοιων μικρών συνδέσμων, που περιορίζεται στους λίθους των τυμπάνων, πολύ πιθανά οφείλεται σε εξάντληση των σιδηρών στοιχείων όταν η οικοδόμηση έφτασε στα ψηλότερα μέρη του κτηρίου. Πελεκίνοι σύνδεσμοι που κατά κανόνα εγκαταλείπονται μετά τον 5ο αιώνα, εμφανίζονται σποραδικά τον 4ο αιώνα και κατά την ελληνιστική περίοδο[140].

Τα θραύσματα Α02 και Α59 του καταέτιου γείσου έχουν στην άνω επιφάνεια εγκοπές για

---

[136] Knell 1983, 117-9 128 εικ. 10.

[137] Welter 1941, 37.

[138] Kanellopoulos και Kolia 2011, 163.

[139] Dyggve 1948:262.

[140] Βλ. σιδηρούς πελεκίνους στην πύλη του Διός στη Θάσο (Grandjean κ.ά. 2004, 199 εικ. 14, 200 εικ. 15, 203 εικ. 17, 248-55), στο στόμιο του «θησαυρού» του Ασκληπιείου στη Λεβήνα που χρονολογείται πριν το μωσαϊκό δάπεδο του 3ου αιώνα π.Χ. (Melfi 1998-200, 282, εικ. 1), στον πύργο του ελληνιστικού τείχους στην Βέροια (Markle 1999, 222-4), στην Παλαίστρα (150-125 π.Χ., Délorme 1961, 50 εικ. 9) και στο μνημείο του Μιθριδάτη στη Δήλο (Chapouthier 1935, 16-9, 29). Στο Ωρολόγιον του Ανδρονίκου στην Αθήνα τα άκρα των μεταλλικών πελεκίνων καταλήγουν σε κατακόρυφα σκέλη (Kienast 2014, 101, εικ. 145.a). Στη στοά του Φιλίππου Ε΄ στη Δήλο (212-206 π.Χ., Moretti 2015, 92-3) και πολύ πιθανά στη στοά του Αττάλου στους Δελφούς έχουν χρησιμοποιηθεί ξύλινοι πελεκίνοι (Roux 1952, 175, 178).

συνδέσμους σχήματος Z και τετράγωνους τόρμους για γόμφωση της επαετίδος σίμης. Με εξαίρεση την στερέωση της σίμης και των ηγεμόνων κεράμων του ναού δεν υπάρχουν στοιχεία κατακόρυφης στερέωσης των μελών με γόμφους.

Εγκοπές για την εμβολή καρκίνου ανάρτησης σώζονται στα μέλη Α09 (γείσο), Α89 (καταφραγή τοίχου) και στο Α02 (καταέτιο γείσο). Η απόσταση ανάμεσα στις αρπάγες του καρκίνου γίνεται γνωστή από τον λίθο Α89 και εκτιμάται σε 0,41 μ. – 0,42 μ. (**πίν. 11**, **27.1**, **33**). Έτσι, από θραύσματα που διατηρούν μόνον την μια εγκοπή των αρπαγών γίνεται δυνατή η ανεύρεση του κέντρου βάρους του αρχικού λίθου. Αυτό ταυτίζεται, με μικρές αποκλίσεις, με το μέσον του μήκους των λίθων. Γίνεται έτσι δυνατός ο υπολογισμός του ολικού μήκους των γεισοπλίνθων Α02 και Α09 σε περιπτώσεις που άλλα στοιχεία δεν το επιτρέπουν (**πίν. 16**, **34**). Από το ναό του Απόλλωνος στην Γόρτυνα τεκμηριώνεται η χρήση καρκίνου ανάρτησης στην Κρήτη κατά την ελληνιστική εποχή[141].

Η αποκατάσταση ευθέων, ανακουφιστικών, τόξων στον λίθο Α91 και στην αδιάρθρωτη επικρανίτιδα στρώση επάνω από το υπέρθυρο είναι διστακτική, αλλά ικανοποιεί τα δεδομένα. Το ευθύ τόξο είναι, από τεχνικής άποψης, το λιγότερο επιθυμητό αλλά απόλυτα συμβατό με την αρχιτεκτονική της δοκού επί στύλων. Ενώ φαίνεται ότι η χρήση τόξων θα χρονολογούσε το ναό στην πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο, αυτά απαντούν σποραδικά στην ελληνιστική εποχή. Τρία παραδείγματα αυτού του λιγότερο διαδεδομένου τύπου τόξου της ελληνικής αρχιτεκτονικής γίνονται γνωστά από τη Δούρα Ευρωπό, το Σίλλυον της Παμφυλίας και την Όλβη της Κιλικίας[142].

17.16. ΜΕΤΡΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Το ολικό εξωτερικό πλάτος του κτηρίου, είναι ίσο με 6,56 μ. (6,59 μ. στις προεξέχουσες παραστάδες)[143]. Η διάσταση του πλάτους προκύπτει ίση με το αποκατεστημένο ύψος της πρόσοψης, από τον τοιχοβάτη έως τη στρώση του οριζόντιου γείσου. Διαπιστώνεται έτσι ότι η πρόσοψη, μεταξύ της βάσης (τοιχοβάτης) και της στέψης (γείσο) της κατασκευής, σχηματίζει τέλειο τετράγωνο, οι πλευρές του οποίου είναι ίσες με 20 δωρικούς πόδες, με μήκος εκάστου ποδός 0,327 μ. (**εικ. 35**)[144]. Με δεδομένες τις διαπιστωμένες σχέσεις του ναού με την αρχιτεκτονική της Βόρειας Αφρικής εξερευνάται η εφαρμογή του πτολεμαϊκού αλεξανδρινού ποδός στις βασικές διαστάσεις του οικοδομήματος. Ο πούς αυτός, που χρησιμοποιείται και στην Κυρήνη των ελληνιστικών χρόνων, προσδιορίζεται σε 0,365 μ. Είναι ενδιαφέρον ότι στο πλάτος του σηκού (6,56 μ.) και επομένως στο τετράγωνο της πρόσοψης χωρούν ακριβώς 18 πτολεμαϊκοί αλεξανδρινοί πόδες με μήκος εκάστου ποδός ίσο με 0,365 μ.[145] Στην περίπτωση αυτή το μήκος του σηκού (10,21 μ.) θα ήταν ίσο με 28 ίδιους πόδες (28 x 0,365 μ. = 10,22 μ.). Η αναλογία 10,21 πρός 6,56 μ. για το μήκος και το πλάτος αντίστοιχα θα προσεγγιζόταν από τους ακέραιους αριθμούς 28:18 ή 14:9. Το ύψος του ανοίγματος της θύρας (3,96 μ.) θα πλησίαζε τους 11 ίδιους πόδες (4,01 μ.) με απόκλιση 1,5%.

Αν και το τετράγωνο κάνει εμφανή την παρουσία του και σε άλλες περιοχές της πρόσοψης,

---

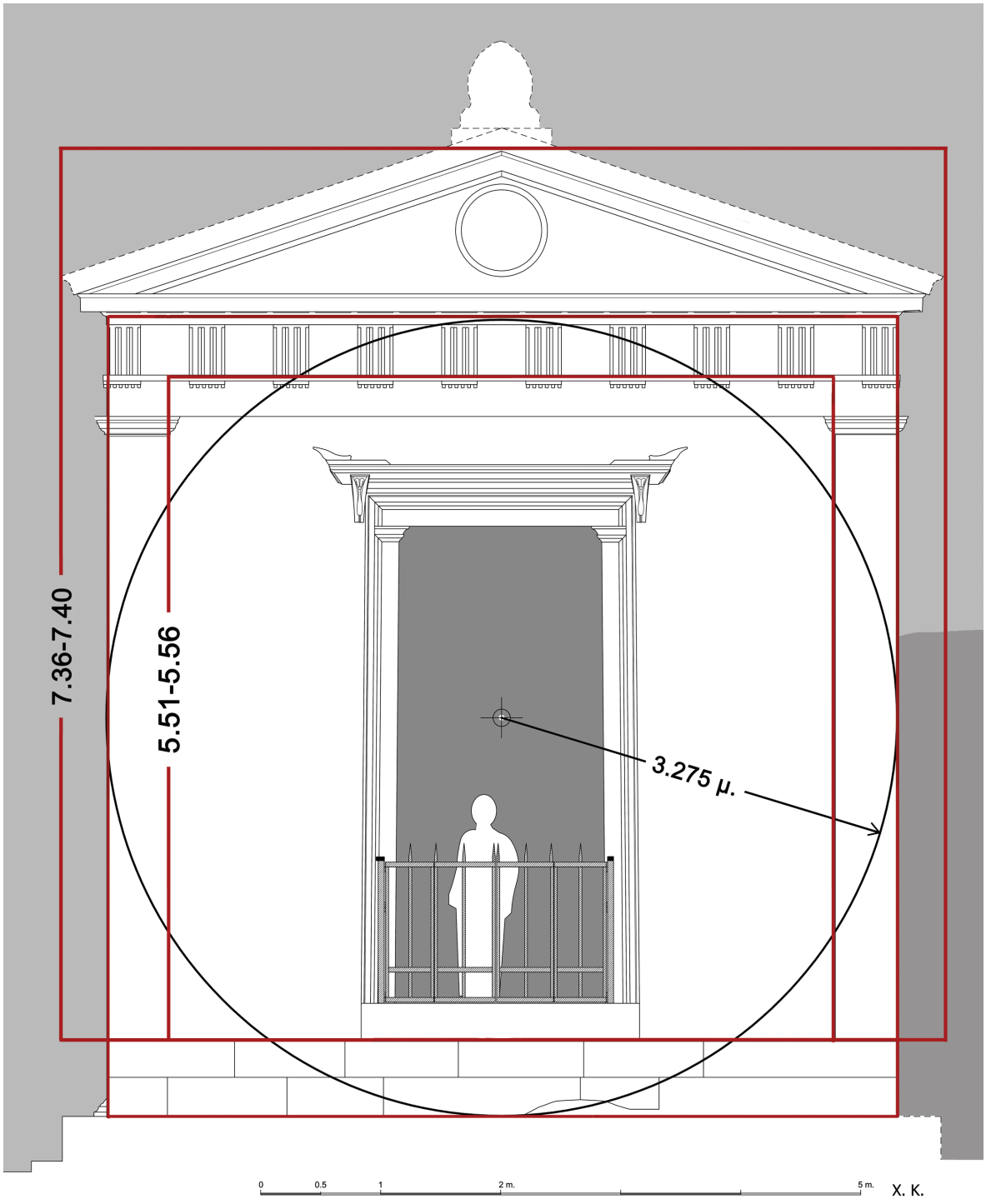
[141] Ricciardi 1986-7, 63, εικ. 55.

[142] Boyd 1978, 91, εικ. 7.

[143] Σύμφωνα με τον Shaw (2000, πίν. 8.13) το πλάτος της κατασκευής είναι ίσο με 6,87 μ., επειδή εκ παραδρομής έχει συνυπολογιστεί το πάχος του μεγαλιθικού αναλήμματος στο οποίο επισυνάπτεται ο ναός.

[144] Δωρικός πους με μήκος 0,327 μ. - 0,3275 μ. (de Waele (1980, 399˙ Wilson Jones 2000). Από την ανάλυση των Προπυλαίων διαπιστώθηκε δωρικός πους με μήκος 0,32723 μ. (Pakkanen 2013, 2).

[145] Οι κίονες στο πρόπυλο του Πραξιάδη στην Κυρήνη (β' μισό 3ου αιώνα) μετρούν ύψος επίσης 6,57 μ. ή ακριβώς 18 πτολεμαϊκούς πόδες (Ensoli 1995, 68). Ο θησαυρός των Κυρηναίων στους Δελφούς έχει σχεδιαστεί με βάση τον κοινό Ιωνικό πόδα των 0,297 μ. (Bousquet 1952, 109-10). Ο πούς σχεδίασης του θησαυρού των Στρατηγών στην Κυρήνη, με εξωτερικές διαστάσεις κάτοψης 7,206 μ. και 11,855 μ., παραμένει άγνωστος (Gismondi 1951, 20 εικ. 17).

Εικ. 35. Μετρολογική ανάλυση της πρόσοψης του ναού

δεν είναι δυνατή η διαίρεσή του με ακέραιους δωρικούς ή αλεξανδρινούς πόδες. Στο τετράγωνο που ορίζεται από το πλάτος της πρόσοψης ανάμεσα στις παραστάδες εγγράφεται κύκλος με διάμετρο 5,51 μ. – 5,56 μ. (16,9 δωρικοί πόδες ή 15,15 αλεξανδρινοί πόδες). Μεγαλύτερος κύκλος έχει διάμετρο ίση με το ολικό πλάτος της πρόσοψης (**εικ. 35**). Αυτό είναι ίσο με το ύψος από τον τοιχοβάτη έως την κορυφή του αετώματος (7,36 μ.–7,395 μ., 22,51 δωρικοί πόδες ή 20,19 αλεξανδρινοί πόδες). Το τετράγωνο και ο κύκλος εγγράφονται στο εσωτερικό του ναού. Όπως δείχτηκε πιό πάνω, το εσωτερικό πλάτος του σηκού (5,51 μ.) θα ήταν ίσο με το ύψος του χώρου

από το πρωταρχικό δάπεδο έως τη στρώση του επιστυλίου και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, από το μωσαϊκό δάπεδο έως τις ξύλινες δοκούς της οροφής (**πίν. 43**).

Η εγγραφή κύκλου στην πρόσοψη και το εσωτερικό της κατασκευής θα μπορούσε να συγκαταλεγεί στις διαπιστωμένες σχέσεις του ναού με την αρχιτεκτονική της Κυρήνης και συγκεκριμένα με τη θεωρία του Θεόδωρου. Η πρόσοψη του θησαυρού των Κυρηναίων επίσης σχηματίζει τέλειο τετράγωνο. Σύμφωνα με τον Bousquet ο θησαυρός σχεδιάστηκε για να επιβεβαιώσει ή να εξερευνήσει τις μαθηματικές θεωρίες του Θεόδωρου από την Κυρήνη. Ο ίδιος παραθέτει την άποψη πως το σχέδιο του θησαυρού δίνει απαντήσεις για διάφορα μαθηματικά προβλήματα όπως ο τετραγωνισμός του κύκλου. Αυτό αφορά την κατασκευή ορθογωνίου με πλευρές ίσες με την ακτίνα κύκλου και την τετραγωνική ρίζα του αριθμού ***π.*** Το ζήτημα παραμένει ανεπίλυτο[146].

17.17. ΥΦΟΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Ο σηκός του Ασκληπιείου συνεχίζει την παράδοση του ναού του τύπου Δρήρου[147] ως προς την διάταξη του εσωτερικού, με αλεξανδρινά και κυρηναϊκά στοιχεία στην μορφολογία και τις λεπτομέρειες. Η πρόσοψη του ναού είναι, κατά τρόπο τυπικό για την Κρήτη, άστυλη[148]. Οι Κρήτες δεν ενδιαφέρονταν για αυτού του είδους την έκφραση που εμπλέκει κιονοδομία[149]. Αυτό γίνεται σαφές από τους αρχαϊκούς ναούς στον Πρινιά, την Αξό και τη Γόρτυνα αλλά και τους κλασικούς και ελληνιστικούς ναούς στη Λατώ, τον Κομμό (4ος αι.) και την Πολυρρήνια (τέλος 4ου - αρχές 3ου αι.). Ο ίδιος τύπος άστυλου σηκού παρουσιάζεται στους πήλινους ναΐσκους από τον τάφο στο Χανιαλέ Τεκκέ, κοντά στην Κνωσσό[150] και από τη Φαλάσαρνα. Κατά την ελληνιστική περίοδο γίνονται προσπάθειες ενσωμάτωσης στύλων στις προσόψεις των ναών του νησιού, αν και αυτό γίνεται με την μορφή επισυνημμένων ημικιόνων. Η ανοικτή πρόσταση παραμένει απούσα. Ο αρχαϊκός ναός του Απόλλωνος Πύθιου στη Γόρτυνα συνίσταται από ευρύ τετράγωνο περίβολο στον οποίο προστέθηκε κατά την ελληνιστική περίοδο κλειστός πρόναος με ψευδοεξάστυλη πρόσοψη και δωρικούς ημικίονες[151]. Ο ναός της ύστερης ελληνιστικής εποχής στην Γόρτυνα έχει με ίδιο τρόπο ψευδοεξάστυλη πρόσοψη με επισυνημμένους ιωνικούς ημικίονες[152].

Οι ναοί της Κρήτης είναι παραδοσιακά αρρυθμικοί. Θα ήταν δυνατό να υποστηριχθεί ότι η παράδοση της επίπεδης στέγης, που δεν εμπλέκει προεξέχουσες δοκούς και οι οποίες θα απολιθώνονταν στο θέμα του διαζώματος τριγλύφου, εξηγείται από τα λίγα όμβρια του άνυδρου περιβάλλοντος. Τα μεγάλα ξύλινα προεξέχοντα στοιχεία που τυποποιούνται σε τριγλύφους και προμόχθους είναι τυπικά της δικλινούς στέγης που απορρέει και δεν συλλέγει τα όμβρια[153].

---

[146] Υποτίθεται οτι ο Θεόδωρος γνώριζε την αναλογία 11:14 που προσδιορίζει το ένα τέταρτο του αριθμού *π*. Η γεωμετρική προσέγγιση του Θεόδωρου θεωρούνταν καινοτομική και ανοιξε νέους δρόμους για την σχεδίαση των αρχαϊκών ναών (Bousquet 1952, 81-3).

[147] Savignoni 1901, 314· Shaw και Shaw 2000, 703, 723 πίν. 8.13.

[148] Είναι χαρακτηριστικό οτι ο Βιτρούβιος (3.2.1) δεν περιλαμβάνει τον άστυλο σηκό στην ταξινόμηση των ναών σύμφωνα με τον τύπο της κάτοψης (Fischer 2015, 157).

[149] Με δεδομένη την απουσία παράδοσης κιονοδομίας στην Κρήτη, είναι αξιοπρόσεκτο ότι ο Κροίσος προσκάλεσε τον Χερσίφρονα από την Κνωσό να συνεχίσει το ναό του Θεόδωρου στην Έφεσο, έργο που ολοκλήρωσε ο γιός του Χερσίφρονα, Μεταγένης (Βιτρούβιος 10. 2.11, 12· Πλίνιος 36, 14. 21· Rugler 1988, 18-9). Καθώς ο Χερσίφρων μνημονεύται για την επίλυση τεχνικών ζητημάτων, σχετικών με την μεταφορά και την ανάρτηση των θηριωδών σπονδύλων, επιστυλίων και υπερθύρων του ναού, είναι πολύ πιθανό ότι αυτός προσκλήθηκε στην Έφεσο ως μηχανικός για την υλοποίηση του ναού του Θεόδωρου, χωρίς άλλη συμβολή στον σχεδιασμό.

[150] Shaw και Shaw 2000, 699-700.

[151] Η προσθήκη του δωρικού ψευδοεξάστυλου πρόναου στο ναό του Απόλλωνος χρονολογείται μεταξύ του β' μισού του 3ου και τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. (Halbherr 1890, 35· Comparetti 1893, 1· Savignoni 1907, 199· von Sydow 1984, 345· Ricciardi 1986-7, 87-8).

[152] Lippolis *κ.ά.* 2012, 248-50.

[153] Φαίνεται ότι το θέμα του διαζώματος τριγλύφου στη Γεωμετρική αγγειογραφία του νησιού βρίσκεται σε

Ο ναός C του 4ου αιώνα, όπως και η κατασκευή B, στον Κομμό αποκαθίσταται με δικλινή στέγη χωρίς ρυθμικά στοιχεία[154]. Ζωντανό παράδειγμα για τις διαθέσεις των Κρητών στο ζήτημα του ρυθμού προσφέρει ο κλασικός οικίσκος από τη Φαλάσαρνα, σήμερα στο μουσείο Κισάμου, ο οποίος, αν και έχει αμφικλινή στέγη, στερείται κάθε ρυθμικού στοιχείου[155]. Φαίνεται έτσι ότι ο ναός της Λισού με το δωρικό διάζωμα αποτελεί τον πρώτο γνωστό ρυθμικό ναό της Κρήτης. Θα ήταν ελκυστικό να υποθέσουμε ότι ο καινοτομικός, για τις παραδόσεις της Κρήτης, ναός της Λισού πυροδότησε την προσθήκη του δωρικού ψεδοπροστώου στον αρχαϊκό περίβολο-σηκό της Γόρτυνας. Η προσθήκη χρονολογείται μεταξύ των μέσων του 3ου αιώνα και των αρχών του 2ου αιώνα π.Χ.[156] Το στοιχείο είναι σημαντικό για τη χρονολόγηση του ναού στη Λισό.

Η πρόσοψη στο Ναό του Ασκληπιού μοιάζει περισσότερο με ελληνιστικές τετράστυλες συνθέσεις που έχουν μήκος πρόσοψης ίσο με 10 αναλογικά μεγάλες τριγλύφους, ενώ όλα τα ανοίγματα είναι ίσα με το μήκος 3 τριγλύφων και 3 μετοπών. Οι τετράστυλες προσόψεις με μικρές αναλογικά τριγλύφους και μετόπες έχουν ως αποτέλεσμα πιο σφιχτά, συνολικά, σχήματα (ναός της Κυβέλης στο Μαμούρτ Καλέ, ναοί του Διός, μαρμάρινος δωρικός ναός και ναός της Ήρας στην Πέργαμο[157] και Ηρώον των Σαϊθιδών στη Μεσσήνη[158]). Αντίθετα, τετράστυλες προσόψεις με πλάτος 10 μεγάλων αναλογικά τριγλύφων απαντούν σε πρόπυλα, ώστε να επιτευχθεί αραιότερη διαστύλωση και αυτά να καταστήσουν πιο δημόσια τα ανοίγματά τους. Αυτό γίνεται προφανές από γνωστά στις λεπτομέρειές τους πρόπυλα, όπως είναι αυτό στο Κύνθιον της Δήλου[159] και τα πρόπυλα στο Ιερό του Απόλλωνος στην Κλάρο[160] (στην κατηγορία αυτή φαίνεται ότι ανήκει ο ναός του Διονύσου στη Θάσο). Το μεγάλο μέγεθος των τριγλύφων στο ναό της Λισού αποδεικνύεται και από τον εξαιρετικά υψηλό λόγο ύψος τριγλύφου : ύψος επιστυλίου (πιό κάτω).

Οι παραστάδες της θύρας, του κύριου θέματος της πρόσοψης, αντιστοιχούν σε υπερκείμενες τριγλύφους, δηλαδή βρίσκονται στη θέση κιόνων τετράστυλης σύνθεσης, δείχνοντας την αρτιότητα στη σχεδίαση συνολικά. Με τον ίδιο τρόπο οι σταθμοί του περιθύρου αντιστοιχούν σε τριγλύφους του Μακεδονικού τάφου ΙΙΙ του Αγ. Αθανασίου, η πρόσοψη του οποίου έχει επίσης μήκος 10 τριγλύφων[161].

σχέση μόνο με τους ζωγράφους και δεν είναι αντλεί από αρχιτεκτονικά πρότυπα στην ίδια την Κρήτη (βλ. πρόχειρα Shaw και Shaw 2000, πίν. 4.12˙ Ανδρεαδάκη Βλαζάκη 2004, 34). Ευχαριστώ την Κατερίνα Τζανακάκη για τον προσανατολισμό κατά την εξερεύνηση της σχέσης της γεωμετρικής αγγειογραφίας από την ανατολική Κρήτη με τα Αττικά εργαστήρια.

[154] Οι δωρικοί κανόνες επιστυλίου με 7 σταγόνες δεν μπορούν να αποκατασταθούν με ασφάλεια ούτε στην πρόσοψη του ναού C ούτε στην κατασκευή A1 που είναι αρρυθμικές (Shaw και Shaw 2000, 75-6, 97 πίν. 1.174-7). Πολύ πιθανά τα θραύσματα με τους κανόνες προέρχονται από υπέρθυρο. Οι σταγόνες είναι έντονα κωνικές με πάνω διάμετρο 0,019 μ. και κάτω διάμετρο ίση με 0,034 μ. Μεταξύ των κανόνων έτρεχε ογκηρό τεταρτοκυκλικό ιωνικό κυμάτιο. Από τα στοιχεία αυτά ο μικρός δωρικός θριγκός από τον Κομμό χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική ή τη ρωμαϊκή εποχή.

[155] Η δημοσίευση του μνημείου αναμένεται από τον Μιχάλη Μιλιδάκη.

[156] Η περίοδος αυτή, πράγματι, συμπίπτει με τους χρόνους ακμής του Ασκληπιείου στη Λισό (Μαχαίρα 2011, 448).

[157] Radt 2011, 186-88. Schazmann 1923, 40-3, 69-79, 102-10 πίν. 33-4˙ Hoepfner 1990, 20-3˙ Ziegenaus και de Luca 1968, πίν. 34a. 78-80.

[158] Themelis 2009, 63 εικ. 9 από τον F. Cooper.

[159] Plassart 1928, 99 εικ. 73.

[160] Étienne και Varene 2004, 180-1 εικ. 18-9, 40-41, 73. Για παράδειγμα, στο ναό της Κυβέλης στο Μαμούρτ Καλέ ο λόγος κάτω διάμετρος: πλάτος τριγλύφου είναι 2,57:1, ενώ η αναλογία μεταξόνιο: κάτω διάμετρο είναι 2,76:1. Στο ναό του Διός στην Πέργαμο οι αντίστοιχοι λογοι είναι 2,18:1 και 2,97:1, ενώ στο ναό της Ήρας στην Πέργαμο, 2,18:1 και 2,67:1 και στο μαρμάρινο ναό του Ασκληπιείου 2,34:1 και 2,79:1 αντίστοιχα. Αντίθετα, στο πρόπυλο του Κυνθίου στη Δήλο, με τις αναλογικά μεγάλες τριγλύφους, οι ίδιοι λόγοι είναι 2,04:1 και 3,25:1 και στο πρόπυλο της Κλάρου, 2,04:1 και: ΚΔ = 3,78:1 αντίστοιχα.

[161] Η αντιστοιχία μεταξύ παραστάδων θύρας και τριγλύφων δεν είναι δυνατή σε άστυλες προσόψεις οι οποίες

Το περίτεχνο ιωνικό θύρωμα με τους καταλοβείς μεταβάλλεται στο κύριο θέμα της άστυλης πρόσοψης. Ο συνδυασμός δωρικής πρόσοψης με περίτεχνο ιωνικό θύρωμα είναι μοναδικός, καθώς το τελευταίο δεν είχε απήχηση στον ελλαδικό χώρο[162]. Η αναλογία του ύψους προς το πλάτος του ανοίγματος είναι 2,25:1. Το θύρωμα του ναού στη Λισό, με τις γνωστές διαστάσεις του, αποτελεί σπάνιο παράδειγμα, χρήσιμο για συγκρίσεις. Εξαιτίας της αδυναμίας ασφαλούς αποκατάστασης των λίγων ελληνιστικών ιωνικών θυρωμάτων δεν γίνεται γνωστό κατά πόσον τα τελευταία συμμορφώνονται στην υψηλή αναλογία 2,5:1 που προτείνει ο Βιτρούβιος[163].

Αν και ασυνήθιστη, η έντονη κλίση 1:3 του αετώματος δεν είναι άγνωστη στην ελληνική αρχιτεκτονική. Αυτή εμφανίζεται αποκλειστικά σε αετώματα με τετράστυλες προσόψεις[164] . Οι τελευταίες, καθώς είναι μικρότερες από την εξάστυλη πρόσοψη, θα παρήγαγαν αναλογικά χαμηλό αέτωμα αν το τελευταίο διέθετε την τυπική κλίση 1:4[165] .

Η χρονολόγηση του ναού παραμένει εντελώς ασαφής. Οι προσπάθειες χρονολόγησης εξαρτώνται από την οπτική των μελετητών και τη σημασία που κατέχει η αρχιτεκτονική στην εκάστοτε μελέτη. Σύμφωνα με τον Sanders ο ναός χρονολογείται στον 4ο ή 3ο αιώνα π.Χ., χρονολόγηση που είναι συμβατή με τους χρόνους ακμής του Ασκληπιείου, όπως αυτή γίνεται γνωστή από

έχουν μήκος 8 τριγλύφων (Τάφος «του Φοίνικα» και τάφος Αγ. Παρασκευής στη Θεσ/κη) ή 9 τριγλύφων. Στον τελευταίο τύπο ανήκει ο Θησαυρός των Θηβαίων στους Δελφούς (Michaud 1973, πίν. 71), ο Μακεδονικός τάφος Γ΄-«του Πρίγκιπα»-στη Βεργίνα (Ανδρόνικος 1984, 199) και ο Θησαυρός των Στρατηγών στην Κυρήνη (εικ. 38).

[162] Haddad 1995, 30 πίν. 23. Στους Μακεδονικούς τάφους γίνεται αποκλειστική χρήση δωρικού θυρώματος, ακόμα και σε ιωνικές προσόψεις (τάφος Γ΄ στην Πέλλα, τάφος «του Ρωμαίου» και τάφος «της Ευρυδίκης» στη Βεργίνα), σημειώνοντας συνδυασμό των ρυθμών κατά τρόπο αντίστροφο από ό,τι συμβαίνει στη Λισό. Το Ερεχθειακό θύρωμα του ναού του Ασκληπιού στην Αθήνα οφείλεται στο βάρος της παράδοσης της πόλης (Papaefthymiou και Christodoulopoulou 2014, 40-6). Η επανάληψη θεμάτων του 5ου αιώνα από την Ακρόπολη στη Νότια Κλιτύ αποτελεί κοινό φαινόμενο. Στο βάρος της παράδοσης της Ακρόπολης πρέπει να αποδοθούν οι δύο ανθεμωτοί καταλοβείς αγνώστων μνημείων της ρωμαϊκής περιόδου, σήμερα στους λιθοσωρούς της Βιβλιοθήκης του Αδριανού και της ανασκαφής του ΕΚΠΑ στο Διογένειο. Κατά τρόπο απροσδόκητο, περίτεχνος ανθεμωτός καταλοβέας με έμβολο έχει ανευρεθεί στην μονή Σαγματά στη Βοιωτία (Voyadjis 1996-97, 321, πίν. 134δ). Στο καθολικό της μονής Σαγματά έχουν ενσωματωθεί πολλά μέλη της ρωμαϊκής περιόδου, που πιθανά προέρχονται από πλησίον ιερό του Διός Υπάτου (Παυσανίας, 9.19.2˙ Voyadjis 1996-7, 314-5). Οφείλονται ευχαριστίες στη Δήμητρα Κοβάνη για τον εντοπισμό του μέλους.

[163] Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο (4.6,1 και 4.6,4) η αντίστοιχη αναλογία στην Δωρική θύρα θα πρέπει να είναι 12:5,5 = 2,18 και στην Ιωνική θύρα, 2,5:1. Το θύρωμα του Ερεχθείου (αντίστοιχη αναλογία 2,18:1) έχει ιωνική διακόσμηση συνδυασμένη με δωρικές αναλογίες. Σε κάθε περίπτωση, οι περισσότερο ή λιγότερο βέβαιες αποκαταστάσεις Ιωνικών θυρωμάτων δεν πλησιάζουν τις Βιτρουβιανές, ψηλές, αναλογίες. Το θύρωμα του ναού του Ασκληπιού στην Αθήνα (πρώιμος 1ος αι. π.Χ.) που έχει Ερεχθειακά πρότυπα, γίνεται γνωστό σε όλες τις λεπτομέρειες. Η αναλογία ύψος προς πλάτος ανοίγματος αποκαθίσταται περίπου ίση με 2,23:1 (Χριστοδουλοπούλου 2003• Papaefthymiou και Christodoulopoulou 2014, 39-40). Το άνοιγμα στη θύρα του ναού R στην Πέργαμο (200-150 π.Χ.) αποκαθίσταται με ύψος 2,25 φορές το πλάτος (Schazmann 1923, πίν. 26). Κατά την ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο ιωνικά θυρώματα απαντούν στο ναό του Ασκληπιού Σωτήρος στην Πέργαμο (201 π.Χ., με αποκατεστημένες αναλογίες ανοίγματος 2,03:1), στο ναό του Διός Σωσιπόλεως στη Μαγνησία επί Μαιάνδρω (λίγο μετά το 197 π.Χ.), καθώς και στο ναό του Αυγούστου στην Άγκυρα (Rumscheid 1994, 330, πίν. 4.7, 88.116). Η αποκατάσταση του ύψους γίνεται με βάση υπέρθυρο που πρέπει να χωρέσει κάτω από την στρώση της επικρανίτιδας. Η στάθμη της τελευταίας προκύπτει από το αποκατεστημένο ύψος του κίονα.

[164] Το πρώτο αέτωμα με κλίση 1:3 εμφανίζεται στον δωρικό δίστυλο εν παραστάσι ναό του Απόλλωνος Πυθίου στην Κάμειρο της Ρόδου που χρονολογείται στον 4ο αι. (Rocco 1997, εικ. 151) ενώ κατά τον 2ο αιώνα απαντά σε τετράστυλους ναούς της Μικράς Ασίας, όπως είναι αυτός της Ήρας στην Πέργαμο (δωρικός, Radt 2011, 186-8• Schazmann 1923, πίν. 33-4• Hoepfner 1990, 20-3, εικ. 33), ο ιωνικός ναός στην αγορά της Άσσου (197-159 π.Χ., Klier 1983, 15, εικ. 10), ο ναός του Ασκληπιού Σωτήρος στην Πέργαμο (201 π.Χ., Radt 2011, 220-42) και ο ιωνικός ναΐσκος του Ερμή στη Στοά του Φιλίππου Ε΄ στη Δήλο (περ. 166 π.Χ.). Επίσης, πρόπυλο Αθηνάς στην Πέργαμο (Hennemeyer 2013, 140-1, πίν. 131-3).

[165] Στο ναό της Ίσιδας στη Δήλο έχει δοθεί προσαύξηση του ύψους της σίμης ώστε να θεραπευθεί το ζήτημα του αναλογικά χαμηλού αετώματος με κλίση 1:4 σε τετράστυλη πρόσοψη.

τα γλυπτά και τις επιγραφές[166] . Η Sporn πιστεύει οτι ο ναός αποτελεί ανακατασκευή των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, χωρίς να υπάρχουν ξεκάθαρα στοιχεία για την επισκιασμένη πρωιμότερη κατασκευή[167]. Η άποψη της Sporn, αν και στερείται προσδιορισμού του ύφους των μορφών, είναι ενδιαφέρουσα. Η παρουσία βορειοαφρικανικών στοιχείων θα μπορούσε να συνδυαστεί με την μετανάστευση των Αιγυπτίων καλλιτεχνών μετά τον Οκτάβιο και την επιβολή σεμνότερου τρόπου ζωής στην Αλεξάνδρεια. Το φαινόμενο είναι κοινό και εξηγεί τα εξωτικά, αλεξανδρινά χαρακτηριστικά και τις εκφράσεις της πτολεμαϊκής τρυφής στη ναβαταϊκή και ηρώδεια αρχιτεκτονική και στην Πομπηία στο τέλος του 1ου αιώνα π.Χ. Οι ανασκαφές του Πλάτωνος στο εσωτερικό του σηκού δεν αποκάλυψαν λείψανα προκάτοχου ναού στην ίδια θέση. Οι Shaw και Shaw που εμβαθύνουν στην αρχιτεκτονική της Κρήτης χρονολογούν το ναό είτε στην πρώιμη ελληνιστική είτε στην ύστερη ελληνιστική περίοδο[168] . Καθώς ο ναός απαιτεί ενδελεχή μελέτη που δεν υπήρχε στη διάθεση των πιό πάνω ερευνητών, δεν παρατίθενται αναλυτικά κριτήρια χρονολόγησης.

Η χρονολόγηση καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής, από την έλλειψη κεραμεικής. Οι ανασκαφές του Πλάτωνος στο εσωτερικό του σηκού θα απέδωσαν κεραμεική που σε μεγάλο βαθμό σχετίζεται με το υπόστρωμα του ρωμαϊκού μωσαϊκού δαπέδου. Τα αποτελέσματα αναμένονται από την Κατερίνα Τζανακάκη, μέλος της ομάδας μελέτης και δημοσίευσης του Ασκληπιείου.

Τα χωροταξικά δεδομένα μπορούν να συμβάλουν στην καθιέρωση terminus ante quem. Μετά την συστηματική τοπογράφηση του ιερού αυτό είναι εφικτό. Το γεγονός ότι η στοά J του Ασκληπιείου τρέχει παράλληλα με το ναό, παρακολουθώντας τον τελευταίο και όχι τον βόρειο τοίχο της Περιοχής Μ, δείχνει ότι ο ναός θα προϋπήρχε της στοάς ή είναι σύγχρονος της τελευταίας. Τα κιονόκρανα της στοάς χρονολογούνται κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. Το στοιχείο αυτό αποκλείει την χρονολόγηση του ναού στην ύστερη ελληνιστική ή ρωμαϊκή περίοδο.

Στη συνέχεια εξετάζονται αναλυτικά οι στυλιστικές λεπτομέρειες και αναλογίες του κτηρίου.

Το ιωνικό επίκρανο της παραστάδας στέφεται απο κυμάτιο που συντίθεται από αστράγαλο, λέσβιο και αιγυπτιάζον κυμάτιο (**πίν. 46**, Α63). Η στέψη με κατακόρυφο μέτωπο άβακα στην κορυφή είναι υποθετική και βασίζεται στα παράλληλα. Ενώ το σύνθετο κυμάτιο εμφανίζεται σε ιωνικά μνημεία της κλασικής περιόδου και η κατατομή του διατηρείται έως τον 2ο αιώνα μ.Χ., η παρουσία του σε κατασκευές με δωρικούς θριγκούς είναι ασυνήθιστη. Η ίδια διαδοχή των κυματίων βρίσκει παράλληλα στο επίκρανο της πρόστασης των Καρυατίδων στο Ερεχθείο, στο επίκρανο του βωμού των τριγλύφων από την Επίδαυρο που χρονολογείται στα μέσα του 4ου αι. , στο ναό της Αρτέμιδος στους Λουσούς και στον σηκό του ναού του Ασκληπιού στη Μεσσήνη (αρχές του 2ου αιώνα π.Χ.) .

Αξιοπρόσεκτες είναι οι επιμήκεις, πυκνά διατεταγμένες, σταγόνες στο επιστύλιο. Κατά την κλασική εποχή το ύψος των σταγόνων τείνει να είναι ίσο με τη διάμετρό τους, ενώ αυτό μειώνεται στην υστεροκλασική περίοδο, κάνοντας τις σταγόνες να μοιάζουν με ταπεινούς δίσκους, στο γενικότερο πνεύμα της χαμηλής πλαστικότητας και της «ψυχρότητας» των ρυθμών. Οι ασυνήθιστες, για την ελληνιστική εποχή, επιμήκεις σταγόνες του ναού στη Λισό βρίσκουν παράλληλα στο Ασκληπιείο της Δήλου (τέλος 4ου αιώνα π.Χ.) καθώς και στην ελληνιστική στοά του σταδίου της Μεσσήνης . Οι ογκηρές σταγόνες σε θριγκούς της ελληνιστικής εποχής παραπέμπουν σε προκλασικές μορφές και ερμηνεύονται ως διαθέσεις αρχαιοπρέπειας .

Η συνεχής ταινία-κεφαλή που τρέχει πανω από τριγλύφους και μετόπες φαίνεται σαν μανιεριστικό στοιχείο της ελληνιστικής περιόδου, στο πνεύμα της απλοποίησης των ρυθμών, είναι

---

[166] Sanders 1982, 84· Μαχαίρα 2011, 439, 448.
[167] Sporn 2002, 307-8.
[168] Shaw και Shaw 2000, 701, 703.

όμως ιδιαίτερα σπάνιο. Κατά τρόπο αξιοπρόσεκτο αυτό το στοιχείο βρίσκει παράλληλα στο Ασκληπιείο της Δήλου (τέλος 4ου αιώνα) και σε έργα της κυρηναϊκής αρχιτεκτονικής από τα τέλη του 4ου αιώνα, στον θησαυρό των Κυρηναίων στους Δελφούς, στον θησαυρό των Στρατηγών (**εικ. 38**) και στο τετράστυλο πρόπυλο του Πραξιάδη στην Κυρήνη που χρονολογείται στο β΄ μισό του 3ου αιώνα 3ου αιώνα[169].

Η κορυφή των εγγλυφών των τριγλύφων δεν υπεισέρχεται στην κεφαλή. Με βάση το στοιχείο αυτό ο ναός δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν τα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ.[170]

Η βάση και η στέψη του μετώπου του δωρικού γείσου του ναού κοσμούνται, κατά εντελώς ασυνήθιστο τρόπο, από ιωνικά κυμάτια (**πίν. 46**, Α01). Κανονικά, το μέτωπο του δωρικού γείσου στέφεται με ράμφος, ενώ μετά τα Μνησίκλεια προπύλαια η γένεση της οροφής του δωρικού γείσου κοσμείται με λέσβιο κυμάτιο. Στον κανόνα καταγράφονται ελάχιστες εξαιρέσεις[171]. Μόνον στον δωρικό περίπτερο Ναό του Ασκληπιού στην Μεσσήνη (200-190 π.Χ.) υπάρχουν ιωνικά, τεταρτοκυκλικής κατατομής, κυμάτια και στη βάση και στη στέψη του μετώπου του γείσου[172]. Η αντικατάσταση του κοινού λέσβιου κυματίου στη βάση του δωρικού γείσου από ιωνικό κυμάτιο μετά το έτος 200 π.Χ. πολύ πιθανά προδίδει ότι και το δωρικό σύστημα παρακολουθεί την μεταρρύθμιση της εποχής του Ερμογένη[173]. Έτσι, το τέλος του 3ου αιώνα μπορεί να αποτελεί *terminus post quem* για το ναό στη Λισό. Το μεγάλο ιωνικό ovolo στη βάση του δωρικού γείσου δεν είναι άγνωστο στην κυρηναϊκή αρχιτεκτονική, συνδυάζεται όμως κατά τρόπο μοναδικό με λέσβιο κυμάτιο (**εικ. 37**) ενώ η ίδια διαδοχή των κυματίων εμφανίζεται και στο ελληνιστικό ψευδοπροστώο του ναού του Απόλλωνος στη Γόρτυνα[174].

Ενώ πρόμοχθοι χωρίς σταγόνες φαίνονται εύλογες στο πλαίσιο της μανιεριστικής απλοποίησης των όψιμων ελληνικών ρυθμών, αυτές είναι εξαιρετικά σπάνιες στην ελληνιστική αρχιτεκτονική[175]. Ακόμα σπανιότερες είναι πρόμοχθοι χωρίς ήλους συνδυασμένες με σταγόνες

---

[169] Ensoli 1995, 70 πίν. 19. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο ίδιο πρόπυλο το εντελώς ασυνήθιστο αιγυπτιάζον κυμάτιο που στέφει τις μετόπες βρίσκει μοναδικό παράλληλο στον θησαυρό των Κυρηναίων, μνημείο που χρονολογείται περίπου έναν αιώνα ενωρίτερα. Ο Bousquet (1952, 51, πίν. 22, 31) δεν μπορούσε να γνωρίζει τη σχέση των δύο μνημείων και σχολιάζει πως πρόκειται για «cavet unique dans tout l'architecture grecque...». Την ιδιαιτερότητα του αιγυπτιάζοντος κυματίου στις μετόπες του θησαυρού σημειώνει και η Shoe (1936, 133), αποδίδοντάς την σε Ιωνική επίδραση, χωρίς σύνδεση με το πρόπυλο του Πραξιάδη. Ασυνήθιστο λέσβιο κυμάτιο τρέχει κάτω από την κεφαλή των μετοπών στο θησαυρό των Στρατηγών (εικ. 37). Με δεδομένα τα πιό πάνω, η εισαγωγή κυματίων στην κεφαλή των μετοπών μπορεί να αναγνωριστεί ως χαρακτηριστικό της κυρηναϊκής αρχιτεκτονικής, που όμως δεν απαντάται στη Λισό, παρά τις πολλές διαπιστωμένες συγγένειες με την αρχιτεκτονική της Βόρειας Αφρικής.

[170] Την εξέλιξη των κορυφών των εγγλυφών είχε καταγράψει πρώτος ο Ορλάνδος (1915, 108-9).

[171] Shoe 1936, 69. πίν. 30.4, 30.6, Η βάση του δωρικού γείσου στη στοάς του Ωρωπού (β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.) κοσμείται με μικρό, περιληπτικό, κυμάτιο ιωνικής κατατομής. Όμως, το μέτωπο της στοάς στέφεται με κανονικό, δωρικό ράμφος (Coulton 1968, 174 εικ. 9). Ιωνικό κυμάτιο μόνον στο μέτωπο του δωρικού γείσου, αντί του κοινού ράμφους, εμφανίζεται, κατ' εξαίρεση, στο Αρχείο της Πέλλας που χρονολογείται στα μεσα του 4ου αιώνα π.Χ. (Akamatis 2012, 55), στον τάφο της Πύδνας, στο τέλος του 3ου αιώνα, στον τάφο Kinch και στο Κτήριο D στην Καρθαία που χρονολογείται στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. (Kanellopoulos 2003, 232 εικ. 12, 233 εικ. 13, 237 με βιβλιογραφία). Τεταρτοκυκλικής κατατομής ovolo με ταινία εντοπίζεται στην στέψη του γείσου του περίπτερου ναού του Ασκληπιού στην Κω (175 -150 π.Χ.), όμως στη βάση της ίδιας στρώσης υπάρχει κανονικό λέσβιο κυμάτιο (Schazmann 1932, 3-5. πίν. 4-5).

[172] Sioumpara 2011, 67 εικ. 37.

[173] Το λέσβιο κυμάτιο στην βάση του ιωνικού γείσου αντικαθίσταται από ιωνικό κυμάτιο στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. Η αλλαγή αυτή συνδέεται με τον Ερμογένη (Shoe 1936, 57).

[174] Ricciardi 1986-7, 81 εικ. 80.

[175] Πρόμοχθοι χωρίς σταγόνες εμφανίζονται σποραδικά στην Πελοπόννησο στο τέλος του 6ου αιώνα. Στο ναό της Αλίφειρας, της Άνω Μέλπειας-Πέτρουλα Προφήτη Ηλία και στο ναό της Άρτεμης Κνακεατίδος τα στοιχεία αυτά συνδυάζονται με κανόνες που επίσης στερούνται σταγόνων (Ορλάνδος, 1968, πίν. 4˙ Ρωμαίος 1952, εικ. 11˙ Voyatzis 1990, 28-30). Πρόμοχθοι χωρίς σταγόνες, με αντίστοιχα απλούς κανόνες στο επιστύλιο του ίδιου θριγκού, απαντούν στον τάφο Μουσταφά Πασά Ι στην Αλεξάνδρεια (225–100 π.Χ., McKenzie 1990, 64, πίν. 181,

στους κανόνες των επιστυλίων, όπως συμβαίνει στο ναό της Λισού[176]. Από την άποψη αυτή τα μόνα παράλληλα με σταγόνες στο επιστύλιο αλλά χωρίς σταγόνες στις προμόχθους του ίδιου θριγκού εντοπίζονται στο Ναό του Ασκληπιού στη Δήλο (τέλος 4ου αι. π.Χ.)[177] και στον μαρμάρινο Ναό του Ασκληπιείου στην Πέργαμο (ύστερος 3ος αι.–μέσα 2ου αι. π.Χ.)[178].

Με δεδομένες τις διαπιστωμένες αλεξανδρινές διαθέσεις στο Ασκληπιείο της Λισού, δεν θα ήταν παρακινδυνευμένη η σύγκριση των απλοποιημένων προμόχθων με τους προβόλους (modilllions) της αλεξανδρινής αρχιτεκτονικής[179]. Ίσως για τον λόγο αυτό, έχουν αντικατασταθεί τα στοιχεία του δωρικού γείσου (λέσβιο κυμάτιο και ράμφος) με ιωνικά κυμάτια, μετατρέποντας ουσιαστικά το γείσο σε ιωνικό με προβόλους[180]. Οι στενότερες πρόμοχθοι (**πίν. 16**, **34**) και η ανιούσα οροφή του γείσου συνηγορούν στην πιό πάνω προσέγγιση.

Η ασπίδα, γίνεται, μαζί με το θύρωμα, βασικό θέμα της άστυλης πρόσοψης. Ίσως το πρωιμότερο παράδειγμα, σημαντικά μικρότερης από το φυσικό μέγεθος, ασπίδας σε αέτωμα εντοπίζεται στον δωρικό τάφο Α στο Shatby της Αλεξάνδρειας, που χρονολογείται στον 3ο αιώνα[181]. Ο ναός R στο Άνω Γυμνάσιο της Περγάμου (δωρική φάση στο α΄ μισό του 2ου αι., ιωνική φάση στο β΄ μισό του 2ου αιώνα)[182] και ο ιωνικός ναός στην αγορά της Άσσου (197-159 π.Χ.)[183] αποτελούν τους πρώτους ναούς με ανάγλυφες ακόσμητες ασπίδες στα αετώματά τους. Έπεται ο δωρικός ναός της Ίσιδας στη Δήλο (135 π.Χ.) ο οποίος γίνεται ο πρώτος ναός με πορτρέτο στην ασπίδα του αετώματος[184]. Ακόμα, ακόσμητες ανάγλυφες ασπίδες εμφανίζονται στα αετώματα των ιωνικών Προπυλαίων στη Μαγνησία επί Μαιάνδρω[185], του ιωνικού βουλευτηρίου της Ηράκλειας στην Λάτμο (2ος αιώνας π.Χ.)[186], καθώς και στα αετώματα της δωρικής «Ιεράς» Βόρειας) Στοάς (περ. 150 π.Χ.)[187] και του κορινθιακο-ιωνικού προπύλου της Αθηνάς Πολιάδος στην Πριήνη (αρχές

Venit 2002, 52-7), στη σκηνή του θεάτρου της Μυτιλήνης (Κουρτζέλλης 2018, εικ. 5) και στο προσκήνιο του θεάτρου στην Έφεσο. Οι σταγόνες στο τελεστήριο της Λήμνου ίσως ήταν γραπτές (Beschi 2004, 234).

[176] Στο πρόπυλο της Αγοράς των Ιταλών στη Δήλο (Lapalus 1939, 70-72, εικ. 57–59) και στην ανατολική στοά της πλατείας του θεάτρου στην Πέργαμο (Rumscheid 1994, πίν. 135, αρ. 234.5) οι πρόμοχθοι στερούνται σταγόνων, όμως στα δύο αυτά μνημεία παραμένουν άγνωστες οι στρώσεις των επιστυλίων και, επομένως, η ύπαρξη σταγόνων στους κανόνες.

[177] Robert 1952, 85 εικ. 61, 88 εικ. 65.

[178] Ziegenaus και de Luca 1968, πίν. 34a. 79-80· 1975, 17-8, πίν. 8.a, 8.b, 97-98· Rumscheid 1994, 53, (με σχετική βιβλιογραφία) πίν. 117.4.

[179] Υποτίθεται ότι οι απλές πρόμοχθοι στη στοά του Αττάλου στην Αθήνα, σε συνδυασμό με τον ιωνικό θριγκό του ορόφου αποτελούν απήχηση των προβόλων (modillions) των αλεξανδρινών ρυθμών.

[180] Με το ίδιο τρόπο απαντώνται στην Αλεξάνδρεια ιωνικά γείσα με προβόλους επάνω σε διαζώματα τριγλύφων (Pensabene 1993, 518-9, πίν. 101).

[181] McKenzie 2007, 82 εικ. 114. Η Μακεδονική ταφική αρχιτεκτονική, που βρίθει από γραπτές και ανάγλυφες ασπίδες στις επιφάνειες των τοίχων, δεν προσφέρει κανένα παράδειγμα σε τύμπανο αετώματος. Στο αέτωμα του τάφο ΙΙΙ Αγίου Αθανασίου υπάρχει γραπτός ηλιακός δίσκος πλαισιωμένος από δύο γρύπες. Είναι αξιοπρόσεκτο και ταυτόχρονα αινιγματικό ότι οι προσόψεις ναΐσκων ή ναϊσκόμορφων αδύτων στα έργα του "Underworld Painter" έχουν ασπίδες στο κέντρο των αετωμάτων από το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. (Trendall 1991, 115-8). Κατά πάσα πιθανότητα ο ζωγράφος αποδίδει ανάρτηση πραγματικών όπλων στα τύμπανα.

[182] Ο ναός R χρονολογείται στο 200-150 π.Χ. Το θέμα της ασπίδας συνδέεται με τον Ερμογένη, στον οποίον αποδίδεται ο ναός αυτός και το πρόπυλο στην Μαγνησία (Schazmann 1923, πίν. 26· Webb 1996, 66-7· Schwandner 1990· Ridgway 2000, 104).

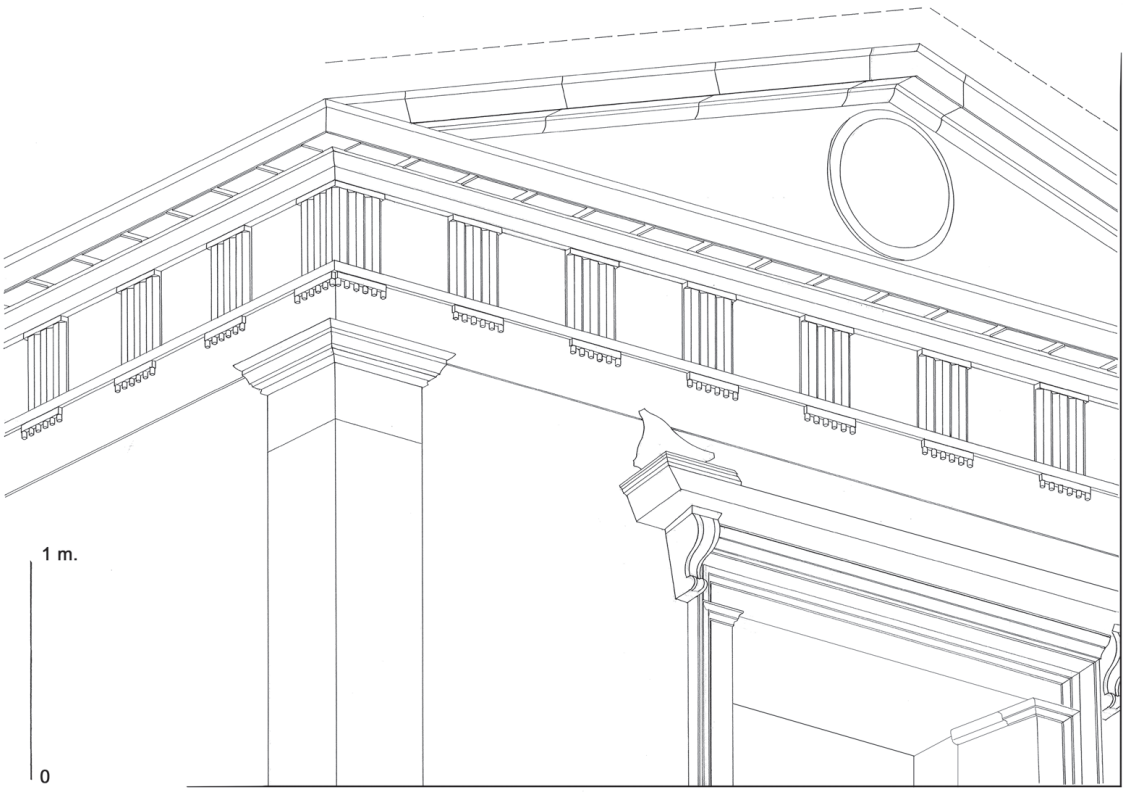
[183] Klier 1983, 15 εικ. 10.

[184] Η Ridgway (2000, 104, 129) δεν κάνει διάκριση μεταξύ ακόσμητων ασπίδων και ασπίδων με πορτρέτα. *Imagines clipeatae* εμφανίζονται στο μνημείο του Μιθριδάτη ΣΤ΄ στη Δήλο (100 π.Χ.) και στο αέτωμα του δωρικού ηρώου των Σαϊθιδών στη Μεσσήνη (1ος αιώνας μ.Χ. ή 2ος αιώνας π.Χ. κατά Cooper, Θέμελης 1996, 166, 169-71· 2009, 63 εικ. 2).

[185] Hoepfner 1990, 18-21· Webb 1996, 93.

[186] Ίσως πρόκειται για Ατταλιδική δωρεά (Webb 1996, 27· Winter 2006, 149· Rumscheid 1994, πίν. 49.2).

[187] Δοντάς 2000, 61-2· Wiegand και Schrader 1904, 192-217, εικ. 186-98, 208· Krischen 1916, 306-9· Schede 1964, 48-57· Coulton 1976, 277-8· Miller 1978, 122-4. Η μικρή ασπίδα στο αέτωμα του προπύλου στο Κάτω Γυμνάσιο

Εικ. 36, Αξονομετρική αναπαράσταση της ανωδομής του ναού. Χ. Κανελλόπουλος και Ε. Σπυροπούλου.

του 1ου αιώνα π.Χ.)[188].

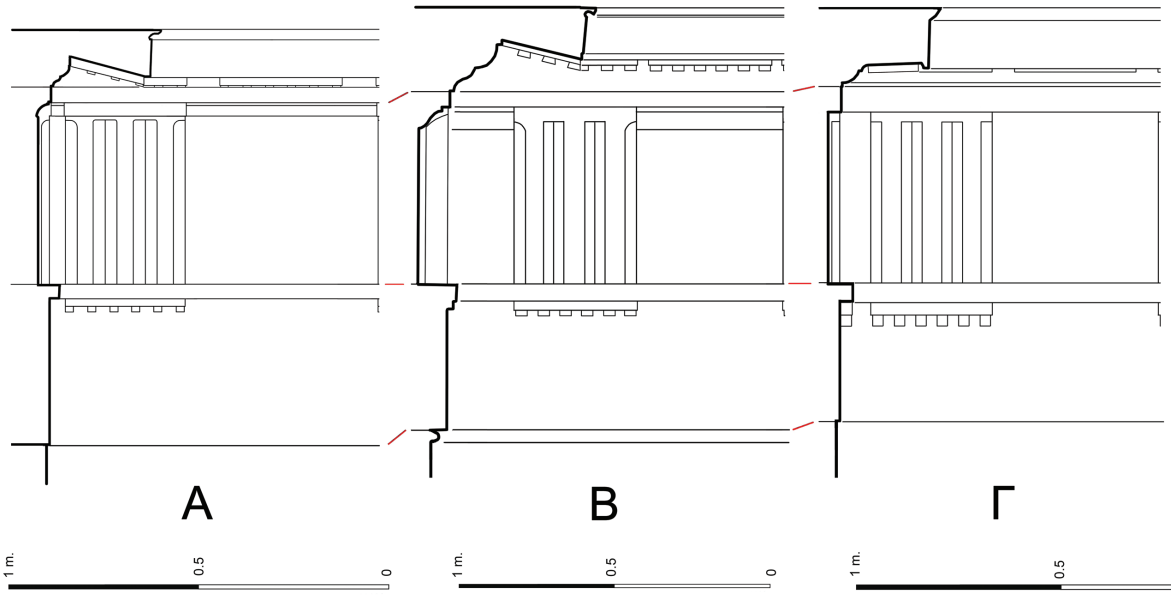
Καθώς η επιλογή της διακόσμησης σε ναό ή βωμό γινόταν με ιδιαίτερη προσοχή, η παρουσία της ανάγλυφης ασπίδας στο ναό της Λισού δεν μπορεί να είναι τυχαία ούτε οφείλεται σε διακοσμητική διάθεση. Σύμφωνα με την Webb διακόσμηση με ασπίδες σε αετώματα ναών και κοσμικών κτηρίων (πρόπυλα και βουλευτήρια) τιμούν τη μνήμη πολεμικών νικών, ενώ φαίνεται ότι αποτελούν Περγαμηνό θέμα που εισάγεται τον 2ο αιώνα[189]. Σε κάθε περίπτωση, ο ναός της Ίσιδας στη Δήλο προδίδει ότι το θέμα, το οποίο επίσης εμφανίζεται με τα έργα της εποχής του Ερμογένη, υιοθετήθηκε γρήγορα από το Αττικό εργαστήριο.

Εδώ προκύπτει δυσκολία στη χρονολόγηση καθώς οι σύνδεσμοι σχήματος Ζ δεν χρησιμο-

της Πριήνης (τέλη 2ου αι.) φαίνεται ότι είναι εντελώς υποθετική. Η γραφική αποκατάσταση δείχνει ότι δεν σώζονται οι κεντρικοί λίθοι του τυμπάνου στους οποίους θα ήταν λαξευμένη η ασπίδα (Δοντάς 2000, 166, Πρβλ. με Rumscheid 1998, 211 εικ. 184).

[188] Το πρόπυλο χρονολογείται στο α΄ μισό του 1ου αιώνα π.Χ. Η κλίση του αετώματος είναι περίπου 17 μοίρες από την οριζόντιο (Hennemeyer 2013, 140-1, 270-1, πίν. 131-3).

[189] Webb 1996, 43. Η Πέργαμος είναι χαρακτηριστική περίπτωση της έκφρασης αυτής που σκοπό είχε να απαθανατίσει νίκες στο πεδίο της μάχης. Ακόμα και το θωράκιο του ορόφου στο πρόπυλο της Αθηνάς και του Διός μεταβάλλεται σε ζωφόρο κοσμημένη από ανάγλυφα λάφυρα, θώρακες, ασπίδες και κράνη. Ασπίδες απαντούν συχνότερα σε αετώματα της Αυγούστειας περιόδου. Βλ. Ηρώον στη Σαγαλασσό, ναό στην Ίστρια, καθώς και ναό F/ της «Τύχης» στην Κόρινθο (Scranton 1951, 62 εικ. 44). Το τύμπανο με ανάγλυφη ασπίδα στο Ασκληπιείο της Κώ φαίνεται ότι προέρχεται από πρόπυλο της ρωμαϊκής περιόδου (Allen 1975, 4 πίν.1c.). Η μεγάλη ασπίδα στο ναό της Αθηνάς στις Συρακούσες (480-470 π.Χ.) παραδίδεται από τον Αθήναιο (11, 6: «τὴν κύλικα ναυστολοῦσιν ἀναπλέοντες μέχρι τοῦ γενέσθαι τὴν ἐπὶ τοῦ νεὼ τῆς Ἀθηνᾶς ἀόρατον ἀσπίδα»), είναι όμως άγνωστη η χρονολογία της ανάρτησής της. Ο Κικέρων (*Verrine* II.4.122) αναφέρεται μόνον σε λεηλασία των πινάκων στο εσωτερικό του ναού. Οι Cerchiai, Jannelli και Longo (2004, 209) δέχονται οτι η απαστράπτουσα ασπίδα θα ανήκε σε άγαλμα της Αθηνάς, πράγμα απίθανο, με δεδομένη την απουσία αετωματικών γλυπτών στη Νότια Ιταλία και τη Σικελία.

Εικ. 37. Οι θριγκοί του θησαυρού των Κυρηναίων (Α, από Bousquet 1952, πίν. 29), του θησαυρού των Στρατηγών (Β, από Gismondi 1951, 16, εικ. 13) και του ναού του Ασκληπιού στη Λισό (Γ) με κοινό πλάτος τριγλύφου.

ποιούνται μετά το τέλος του 4ου αιώνα, ενώ το θέμα της ασπίδας στο αέτωμα και τα ιωνικά κυμάτια στο δωρικό γείσο εισάγονται στο τέλος του 3ου αιώνα π.Χ. Με βάση τα πιο πάνω ο 3ος αιώνας δεν καλύπτεται από δύο ασφαλώς χρονολογημένα στοιχεία στον ελλαδικό κορμό και την Μικρά Ασία. Αν και η απουσία ρυθμικής αρχιτεκτονικής στην Κρήτη δεν επιτρέπει να διαπιστώσουμε κατά πόσον το νησί παρακολουθεί την εξέλιξη στο Αιγαίο, τα κυμάτια στο γείσο και η ασπίδα αποτελούν βασικά στοιχεία που συνδέονται με την μεταρρύθμιση επί Ερμογένη και την «Περγαμηνή Αναγέννηση». Θα ήταν δυνατό να συναχθεί ότι τα καινοτομικά αυτά θέματα χρονολογούν το ναό στη Λισό μετά το έτος 200 π.Χ. και οι σύνδεσμοι σχήματος Z, για άγνωστες αιτίες, επιβιώνουν στην Κρήτη μετά το έτος 300 π.Χ.[190] Σε αντίθετη περίπτωση θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι η ανάγλυφη ασπίδα στο αέτωμα είχε εισαχθεί στο μικρό ναό της Λισού έναν αιώνα πριν την εμφάνιση και τη διάδοσή της στο Αιγαίο.

Η αναλογία ύψος διαζώματος: ύψος επιστυλίου, αποτελεί δόκιμο στοιχείο χρονολόγησης, καθώς αυτή αυξάνει προοδευτικά στον ελλαδικό χώρο, σε μνημεία της μακεδονικής σχολής, στο Αιγαίο και την Μικρά Ασία και ανεξάρτητα από το είδος του οικοδομήματος (περίπτερος ή τετράστυλος ναός, πρόπυλο, στοά, τάφος, θόλος). Αν και η εξέλιξη δεν είναι πάντα ομαλή, αυτό γινεται σαφές από τα 62 δωρικά οικοδομήματα που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 400 και 100 π.Χ. στον πίνακα 1. Η αιτία του φαινομένου είναι η ανάγκη για αραιότερη διαστύλωση και επομένως για πιό ανάλαφρα δωρικά οικοδομήματα. Η αύξηση του ύψους του δωρικού διαζώματος έχει ως αποτέλεσμα μεγαλύτερες τριγλύφους και μετόπες οι οποίες με τη σειρά τους παράγουν μεγαλύτερα μεταξόνια διαστήματα μεταξύ των κιόνων. Οι περίπτεροι ναοί αντιστέκονται ελαφρά στην εξέλιξη, όχι μόνον επειδή η θρησκευτική αρχιτεκτονική είναι πιό συντηρητική, αλλά εξαιτίας του μεγέθους τους. Οι περίπτεροι ναοί έχουν ικανά μετακιόνια διαστήματα, που δεν χρήζουν διεύρυνσης.

Κατά την Περίκλεια εποχή η αναλογία ύψος διαζώματος: ύψος επιστυλίου πλησιάζει τον αριθμό 1. Τα φέροντα είναι ίσα με τα φερόμενα. Από τις αρχές του 4ου αιώνα ο ίδιος λόγος φτάνει

[190] Η ασυνήθιστη χρήση των Z-σχημων συνδέσμων στο ναό μπορεί να συνδυαστεί με την εξίσου ασυνήθιστη, για την ελληνιστική εποχή, χρήση των πελεκίνων συνδεσμων.

το 1,07:1 και βαίνει αυξανόμενος. Στον πίνακα δείχνεται κατά τρόπο συστηματικό ότι κατά τον 4ο αιώνα η αναλογία φτάνει το 1,14:1, ακόμα και το 1,20:1. Κατά τον 3ο αιώνα κυριαρχεί η αναλογία μεταξύ των τιμών 1,15:1 και 1,20:1. Ο λόγος των δύο στρώσεων αυξάνει κατά 20% μέσα σε δυόμισυ αιώνες. Από το έτος 200 η ίδια αναλογία αυξάνει ραγδαία και φτάνει το 1,40:1 στο τέλος του 2ου αιώνα π.Χ. Μετά το έτος 200 οι δωρικοί θριγκοί δεν επιστρέφουν σε λόγο χαμηλότερο του 1,21:1. Η αύξηση είναι 20% σε έναν μόλις αιώνα, δηλαδή με ταχύτητα δυόμιση φορές μεγαλύτερη από εκείνην της αμέσως προηγούμενης περιόδου. Με μόνο κριτήριο την αναλογία αυτή ο ναός στη Λισό, με αντίστοιχο λόγο 1,39:1, θα χρονολογούνταν μετά το έτος 100 π.Χ.

Κατά την αποτίμηση όλων των παραμέτρων καταγράφησαν εξαιρέσεις που προκαλούν μικρές ανωμαλίες στην κατά τα άλλα ομαλή εξέλιξη. Δύο ομάδες κτηρίων, η μία στο Αιγαίο και η άλλη στην Βόρεια Αφρική, εμφανίζονται να έχουν ασυνήθιστα προοδευτικές αναλογίες. Διαπιστώνεται έτσι ότι οι ναοί της Δήλου έχουν αυξημένο τον αντίστοιχο λόγο σε σχέση με σύγχρονά τους δωρικά κτήρια. Στο Ναό του Ασκληπιού, στο α΄ μισό του 3ου αιώνα, ο λόγος ύψος διαζώματος: ύψος επιστυλίου είναι 1,207:1, ενώ στο Δωδεκάθεον φτάνει το 1,40:1 από το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ., εμφανίζοντας διαθέσεις που παρατηρούνται 200 έτη αργότερα[191]. Τα κοσμικά κτήρια της Επιδαύρου, που εξαιτίας των συνδέσμων σχήματος Η χρονολογούνται στο τέλος του 4ου αιώνα, παρουσιάζουν επίσης αυξημένη την αντίστοιχη αναλογία[192]. Η ίδια ανωμαλία στην προοδευτική αύξηση της αναλογίας παρατηρείται σε έργα της Λιβυκής και αιγυπτιακής αρχιτεκτονικής. Έτσι, ο Θησαυρός των Κυρηναίων στους Δελφούς και ο Θησαυρός των Στρατηγών στην Κυρήνη έχουν αναλογία 1,22:1 και 1,23:1 ανάμεσα στις δύο στρώσεις αντίστοιχα[193]. Με βάση τα πιό πάνω θα ήταν δυνατή η χρονολόγηση του θριγκού στη Λισό ακόμα και στο πρώτο μισό του 3ου αιώνα π.Χ.

Παρά τους ανθεμωτούς καταλοβείς το θύρωμα δεν αποτελεί ελληνιστική εκδοχή του ιωνικού Ερεχθειακού περιθύρου. Από αυτό απουσιάζει η τριταινιωτή διαίρεση ενώ, αντί σίμης, το γείσο του υπερθύρου επιστέφεται από δύο κερατοειδή ακρωτήρια, που περιγράφονται από τον Νικόλαο Πλάτωνα ως «γωνιακά επικοσμήματα»[194]. Δωρικά και ιωνικά θυρώματα με κερατοειδή ή πιο περίτεχνα ακρωτήρια απαντούν στην αλεξανδρινή αρχιτεκτονική από το μέσον του 3ου αιώνα[195] και σε έργα της αλεξανδρινής σχολής στην Ανατολή, όπως είναι το ανάκτορο στην Τύρο της Ιορδανίας (Iraq al Amir)[196] και ο «Θησαυρός» (Khazneh) της Πέτρας[197]. Ακόμα, ακρωτήρια

---

[191] Robert 1952, 85, 88· Will 1955, 36-7 πίν. D. Εξαιρετικά χαμηλά δωρικά επιστύλια είναι κοινά στις Κυκλάδες από την αρχαϊκή εποχή. Στο ναό του Απόλλωνος στην Καρθαία (περ. 520 π.Χ.) η σχετική αναλογία είναι ίση με 1,25:1, στο Νότιο Οικοδόμημα στην Αλυκή της Θάσου (περίπου 500 π.Χ.) 2,27:1, ενώ στο κλασικό πρόπυλο της Καρθαίας ο αντίστοιχος λόγος είναι 1,25:1. Με το μεγάλο, αναλογικά, τρίγλυφο τα νησιωτικά οικοδομήματα παράγουν αριαότερη διαστύλωση (Kanellopoulos 2003, 222).

[192] Η εξαιρετικά αραιή διαστύλωση είναι χαρακτηριστική των δωρικών στοών της Επιδαύρου. Στο Καταγώγειον, οι αναλογικά μεγάλες τρίγλυφοι παράγουν αναλογία μεταξόνιο: κάτω διάμετρο ίση με 4,04:1 – 4,11:1, ενώ η αντίστοιχη αναλογία στη στοά Ξ (του Κότυος) φτάνει το 4,58:1, με χρήση αρρυθμικού, ξύλινου θριγκού. Δεν υπάρχει σύστημα τριγλύφου το οποίο μπορεί να παραγάγει τόσο μεγάλη διαστύλωση. Για συγκρίσεις, η χαρακτηριστικά αραιόστυλη στοά του Αντιγόνου στη Δήλο, με τις επιμήκεις μετόπες έχει αναλογία μεταξόνιο: κάτω διάμετρο ίση με 4,14:1. Ο αντίστοιχος λόγος σε στοές μετά το έτος 400 κυμαίνεται μεταξύ 3,27:1 και 3,88:1 (Kanellopoulos 2018, 90).

[193] Είναι ενδιαφέρον ότι το πρόπυλο του Πραξιάδη στην Κυρήνη εμφανίζεται με αναλογικά χαμηλό τρίγλυφο. Βλ. διάγραμμα 1.

[194] Ημερολόγιο ανασκαφής Ν. Πλάτωνος, 10 Ιουλίου 1959· Πλάτων 1951, 447.

[195] Για τα κερατοειδή ακρωτήρια στο υπέρθυρο του Τάφου Μουσταφά Πασά Ι στην Αλεξάνδρεια, Venit 2002, 56 εικ. 40, 57 εικ. 41.

[196] Στο μνημείο αυτό, που χρονολογείται στη δεκαετία του 190 π.Χ., έχουν αναγνωριστεί και άλλα στοιχεία της αλεξανδρινής αρχιτεκτονικής, όπως είναι ο σχεδιασμός με βάση πτολεμαϊκούς πήχεις και τα φύλλα άκανθας στην βάση των κορινθιακών κιόνων (Will και Larché 1991, πίν. 83· McKenzie 2007, 87-8, 96-7 εικ. 136-7).

[197] McKenzie 1990, πίν. 82.

εμφανίζονται στο υπέρθυρο του ύστερου ελληνιστικού ιωνικού ναού στην Γόρτυνα, στον οποίο αναγνωρίζονται και άλλα αλεξανδρινά χαρακτηριστικά[198]. Στα υπέρθυρα των λαξευμένων στον βράχο τάφων της Κυρήνης εμφανίζονται με ίδιο τρόπο, σχηματοποιημένα, ορθογωνικά ακρωτήρια[199]. Στο Ασκληπιείο της Λισού έχει ανακαλυφθεί υπέρθυρο με σχηματοποιημένα ακρωτήρια (βλ. πιο κάτω, μέλος Ε275 και Παράρτημα). Τα ακρωτήρια του ναού στην Λισό θα πρέπει να αποκατασταθούν ως έξω νεύοντα, όπως και άλλα στοιχεία του αλεξανδρινού εργαστηρίου[200], ώστε να εντείνουν την προοπτική εντύπωση. Οι δύο ορθογωνικές, ατροφικές, αποφύσεις στο υπέρθυρο του θησαυρού των Στρατηγών στην Κυρήνη (**εικ. 38**) δείχνουν ότι τα στοιχεία αυτά επιχωρίαζαν στην αρχιτεκτονική της Βόρειας Αφρικής από το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα και πιθανά εξελίχθηκαν από τους αλεξανδρινούς δημιουργούς σε πιό ολοκληρωμένες μορφές[201]. Ακόμα, το περίθυρο του ναού αποκλίνει περαιτέρω από τους γνωστούς τύπους: ένα ελληνικό θύρωμα συντίθεται είτε από κυμάτια και ταινίες που τρέχουν στο περίθυρο είτε από παραστάδες που φέρουν θριγκό στη θέση υπερθύρου. Στο θύρωμα του ναού του Ασκληπιού συνδυάζονται κατά τρόπο παράδοξο και τα δύο στοιχεία– παράδοξο, επειδή το επίκρανο διακόπτει τα κυμάτια του περιθύρου-. Ο ιδιότυπος αυτός συνδυασμός ανευρίσκεται στο Θησαυρό των Στρατηγών (**εικ. 38**) και το ναό του Απόλλωνος Αρχηγέτη στην Κυρήνη[202] δείχνοντας έτσι περαιτέρω τη στενή σχέση του ναού στη Λισό με την αρχιτεκτονική της βόρειας Αφρικής.

Το διευρυνόμενο άνοιγμα της θύρας (**εικ. 22**) εντοπίζεται επίσης σε κατασκευές της κυρηναϊκής σχολής από τον 4ο αιώνα, στον Θησαυρό των Κυρηναίων στους Δελφούς[203] και τον Θησαυρό των Στρατηγών (**εικ. 38**)[204] σε συνδυασμό με οριζόντιες επιφάνειες στα υπέρθυρα. Η διεύρυνση αυτή εντείνεται περαιτέρω από τα αλεξανδρινά εργαστήρια, με ανιούσα κλίση στις κάτω επιφάνειες των υπερθύρων[205], χαρακτηριστικό που στη συνέχεια εμφανίζεται στη Θεαδέλφεια, την Πτολεμαΐδα και το ναό του Απόλλωνος Αρχηγέτη στην Κυρήνη[206]. Ο ρόλος των αποκλίσεων αυτών από τις ορθές γωνίες είναι η δημιουργία οπτικής ψευδαίσθησης που, μαζί με τα ανιόντα υπέρθυρα και τα έξω νεύοντα ακρωτήρια, εντείνει τις αξονικές προοπτικές φυγές. Υποτίθεται ότι οι εικόνες θυρωμάτων στο Δεύτερο Πομπηιανό ρυθμό αποκαλύπτουν την εσωτερική παρειά των σταθμών, εξ αιτίας της αξονικής προοπτικής άποψης[207]. Η έντονη και ασυνήθιστη διεύρυνση των καταλοβέων εντείνει την προοπτική ψευδαίσθηση (υπέρθυρα στη Θεαδέλφεια και Πτολεμαΐδα, Γ355 στο Ηράκλειο και Λ354 από την Πολυρρήνια, βλ. Παράρτημα). Από τον Θησαυρό των Κυρηναίων στους Δελφούς και τον Θησαυρό των Στρατηγών διαπιστώνεται ότι η ίδια φαινομενική αύξηση του βάθους τονίζεται με πραγματικά διευρυνόμενα ανοίγματα στην Κυρήνη από τον 4ο αιώνα, πριν την ανάπτυξη της αλεξανδρινής αρχιτεκτονικής και ζωγραφικής και πρίν τις αξονικές προοπτικές φυγές που εμφανίζονται σε όλα τα έργα του Δεύτερου Πομπηιανού Ρυθμού και μόνον σε αυτόν[208]. Αυτό σε έναν βαθμό είναι αναμενόμενο,

---

[198] Lippolis *κ.ά.* 2012, 249-50· Lippolis 2016, 166-7.

[199] Stucchi 1975, 171–3. Ενδιάμεσοι τύποι των ορθογωνικών ακρωτηρίων ενσωματώνουν σχηματοποιημένους ηλιακούς δίσκους (Cassels 1955, 18 πίν. 7.b).

[200] McKenzie 1990, 126,

[201] Δυσερμήνευτη είναι η παρουσία όμοιων ακρωτηρίων στις θύρες των τάφων στο Sarosel και την Žaba Mogila της κεντρικής Βουλγαρίας που χρονολογούνται στον ύστερο 4ο αιώνα (Teleata 2014, 26 πίν. 6).

[202] Stucchi 1975, 99 εικ. 18· Bergmann 1988, 59-60 εικ. 1.

[203] Bousquet 1952, 62 εικ. 9, 63 εικ. 10.

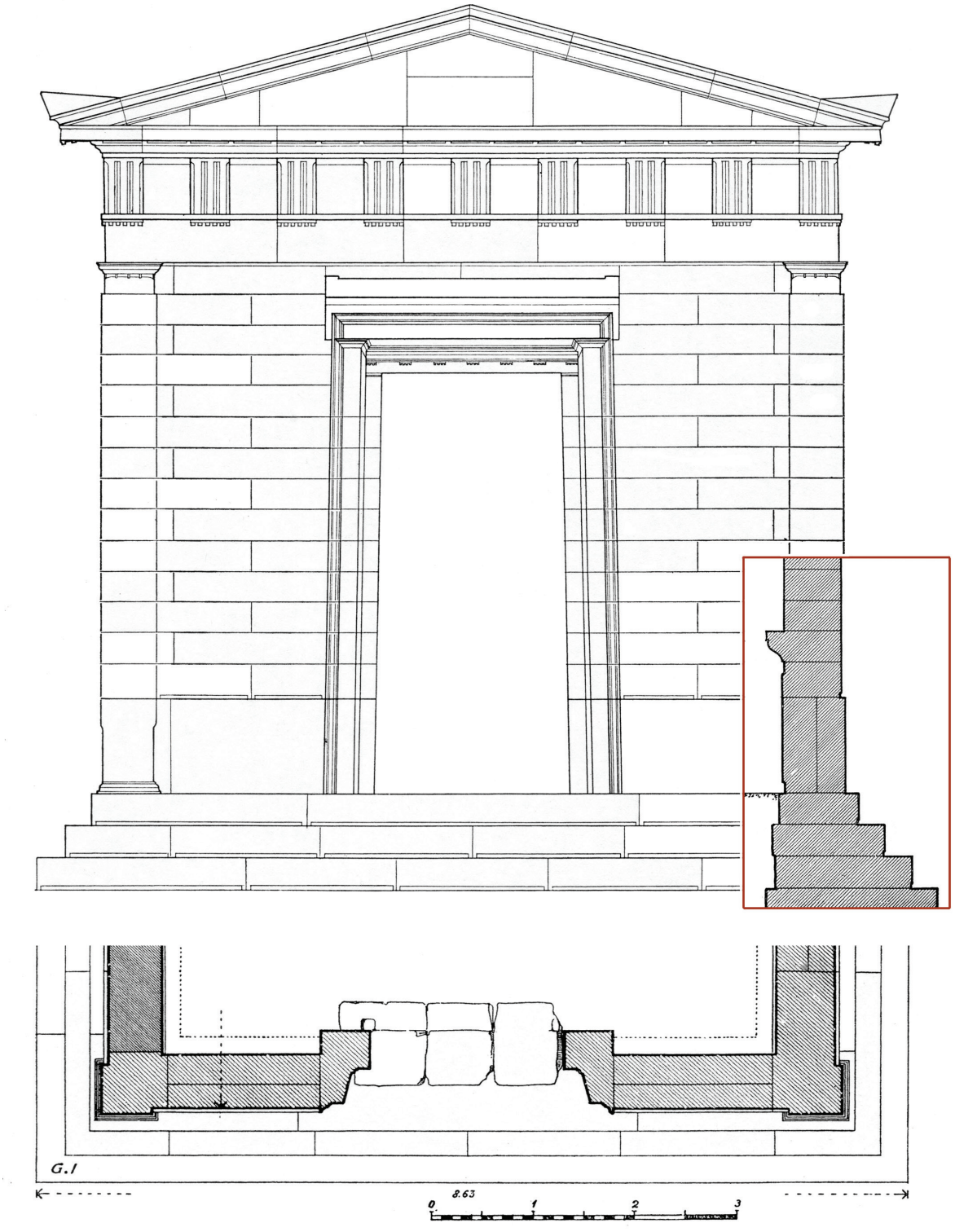
[204] Gismondi 1951, 20 εικ. 17· Stucchi 1975, 101 εικ. 90.

[205] Νεκρόπολη του Μουσταφά Πασά, Νότιος τοίχος περίστυλης αυλής Τάφου Ι και θύρα του χώρου στο Hypogeum II του Anfushy (Bergmann 1988, 61).

[206] Stucchi 1975, 99, εικ. 18· Bergmann 1988, 59-60 εικ. 1· Rekowska 2012, 168, 170 εικ. 6,1-6,6, Γενικά, για επιρροές της ελληνιστικής αλεξανδρινής αρχιτεκτονικής στην Κυρήνη, Lauter 1971.

[207] Hesberg 1978, 141· Venit 2001, 59.

[208] McKenzie 1990, 98

Εικ. 38. Η πρόσοψη και τομή στον τοίχο του θησαυρού των Στρατηγών στην Κυρήνη (Από Gismondi 1952, 24 εικ. 21 και Stucchi 1975, 98 εικ. 87).

εφόσον η αξονική φυγή παρατηρήθηκε στις αρχές του 3ου αιώνα από τον Ευκλείδη που δίδαξε στην Αλεξάνδρεια, ανώ καταγράφηκε συστηματικά και δαμάστηκε μόνον κατά το πρώτο μισό του 1ου αιώνα π.Χ. από τον Λουκρήτιο[209].

Από τα πιο πάνω φαίνεται ότι το θύρωμα από το ναό στη Λισό ανήκει στον ενδιάμεσο τύπο εξέλιξης, με διευρυνόμενο άνοιγμα μόνον στις παραστάδες, αλλά οριζόντια την κάτω επιφάνεια του υπερθύρου, ελαφρά διευρυνόμενους καταλοβείς, ανιόν γείσο και έξω νεύοντα ακρωτήρια. Στα πιο εξελιγμένα, μεταγενέστερα, παραδείγματα η κάτω επιφάνεια του υπερθύρου γίνεται ανιούσα και οι καταλοβείς διευρύνονται προς τα πάνω. Ενώ στο υπέρθυρο από το ναό στη Λισό η κάτω επιφάνεια παραμένει οριζόντια, σύμφωνα με τα παραδείγματα του 4ου αιώνα, η οροφή του γείσου του θυρώματος είναι ανιούσα και διευρυνόμενη, όπως συμβαίνει στο υπέρθυρο από τη «Ρωμαϊκή Έπαυλη» στην Πτολεμαΐδα[210] και στο υπέρθυρο από τη σκηνή του θεάτρου στην Άπτερα (**πίν. 48.2**)[211].

Οι καταλοβείς διατηρούν το ανθέμιο του Ερεχθειακού προτύπου, πιο ογκηρό και πλαστικό, όπως συμβαίνει στα αλεξανδρινά παραδείγματα[212]. Οι ανθεμωτοί καταλοβείς είναι σχεδόν πανομοιότυποι με εκείνους στο υπέρθυρο από τη Θεαδέλφεια[213], που χρονολογείται με βάση επιγραφή στο έτος 150/149 π.Χ.[214] Τα κυμάτια όμως στο ανώφλι αυτό είναι εντελώς διαφορετικά. Αντίθετα, τα κυμάτια στο υπέρθυρο και στο γείσο πάνω από το τελευταίο είναι πανομοιότυπα σε μορφή και διαδοχή με τα αντίστοιχα στο υπέρθυρο της «Ρωμαϊκής Έπαυλης» στην Πτολεμαΐδα (1ος αι. π.Χ.), το οποίο όμως έχει πιο εξελιγμένους διευρυνόμενους προς τα άνω καταλοβείς, χωρίς ανθέμιο[215].

Το ασυνήθιστο αιγυπτιάζον κυμάτιο στο περίθυρο βρίσκει παράλληλα στο θύρωμα του Θησαυρού των Κυρηναίων στους Δελφούς[216] και του ναού του Απόλλωνος Αρχηγέτη στην Κυρήνη[217]. Μάλιστα, το σύνθετο κυμάτιο, cavetto συνδυασμένο με λέσβιο (**πίν. 46**, Α43, Α44), είναι σχεδόν πανομοιότυπο με το αντίστοιχο στοιχείο στον Θησαυρό των Στρατηγών που χρονολογείται στο τέλος του 4ου αιώνα (**πίν. 46.1**)[218], στο περίθυρο από την «Ρωμαϊκή Έπαυλη» στην Πτολεμαΐδα και στο περίθυρο Γ355 από την Κνωσό που χρονολογούνται στον 1ο αιώνα π.Χ. (βλ. Παράρτημα και **πίν. 46**, Μ.Η.355). Η εντυπωσιακή συνέχεια του αμετάβλητου στην

---

[209] McKenzie 1990, 99, 123-4, 134.

[210] Η έπαυλη χρονολογείται στον πρώιμο 1ο αι. π.Χ. (Bergmann 1988, 65, εικ. 9).

[211] Niniou-Kindeli και Chatzidakis 2016, 142, εικ. 10.26,

[212] Βλ. καταλοβείς στην Τύρο/Iraq al Amir (Will και Larché 1991, πίν. 83) και Θησαυρό/Khazneh της Πέτρας. Τα ανθέμια απουσιάζουν εντελώς από τους καταλοβείς της Μικράς Ασίας. Βλ. ιωνικό προστώο στη Κνίδο (Rumscheid 1994, 27 πίν. 59.2), μνημείο Belevi (290-270 π.Χ., Rumscheid 1994, 8, πίν. 15.7), ναό του Διός Σωσιπόλεως στη Μαγνησία (221–180 π.Χ., Rumscheid 1994, 40, πίν. 89.5), ναό της Αφροδίτης στην Αφροδισιάδα (Rumscheid 1994, 5-6 πίν. 10.2) και ναό του Αυγούστου και της Ρώμης στην Άγκυρα (Rumscheid 1994, πίν. 4.7-8). Εξαίρεση αποτελούν τα ογκηρά ανθέμια στους καταλοβείς του πολύ μεταγενέστερου ναού του Μάρκου Αυρηλίου στον Όλυμπο της Αττάλειας. Το περίθυρο του ναού του Ασκληπιού στην Αθήνα, που έχει διαπιστωμένα Ερεχθειακά πρότυπα, διαθέτει καταλοβείς κοσμημένους με μικρά ανθέμια χαμηλής πλαστικότητας (Papaefthymiou και Christodoulopoulou 2014, 40, εικ. 6). Στο βάρος της παράδοσης της Ακρόπολης πρέπει να αποδοθεί το ανθέμιο στον καταλοβέα άγνωστου μνημείου, σήμερα στους λιθοσωρούς της Βιβλιοθήκης του Αδριανού.

[213] Bergmann 1988, 62 εικ. 2. 63 εικ. 3-7· Pensabene 1993, πίν. 104.982.

[214] Δύο ακόμα, ελαφρά πιό εξελιγμένοι, ανθεμωτοί καταλοβείς στην Κρήτη βρίσκονται πιό κοντά στα Βορειοαφρικανικά παραδείγματα της ύστερης ελληνιστικής εποχής. Βλ. πιό κάτω Παράρτημα.

[215] Bergmann 1988, 64, εικ. 8.

[216] "une porte .... d'un genre très particulier" (Bousquet 1951, 62-3 εικ. 10).

[217] Gismondi 1952, 13 εικ. 9· Bergmann 1988, 60 εικ. 1. Σύμφωνα με τον Buttle (Rowe 1956, 41) το αιγυπτιακό κυμάτιο στα θυρώματα του Θησαυρού των Κυρηναίων στους Δελφούς και του ναού της 'Δήμητρας'/Απόλλωνος Αρχηγέτη στην Κυρήνη οφείλεται σε αιγυπτιακή επίδραση. Για άλλα χαρακτηριστικά του κυρηναϊκού εργαστηρίου βλ. επίσης Partida 2000, 167-8.

[218] Gismondi 1951, 15 εικ. 12.

κατατομή, σύνθετου, κυματίου δυσχεραίνει τη χρονολόγηση του ναού στη Λισό. Συνοψίζοντας, στο περίθυρο από το ναό της Λισού απαντούν χαρακτηριστικά στοιχεία της κυρηναϊκής και αλεξανδρινής αρχιτεκτονικής. Αυτά είναι: το ελαφρά διευρυνόμενο άνοιγμα, το αιγυπτιάζον κυμάτιο στο περίθυρο, το ανιόν και διευρυνόμενο γείσο, οι ανθεμωτοί καταλοβείς και τα ακρωτήρια στο υπέρθυρο που παρακολουθούν την ανάπτυξη της κεντρικής προοπτικής φυγής μετά τον πρώιμο 3ο αιώνα π.Χ.

Δυστυχώς, ακόμα και μετά την ενδελεχή εξέταση των μορφών και των αναλογιών η εξαγωγή συμπερασμάτων δεν είναι ασφαλής. Εκτός από τις ασπίδες στα αετώματα και τις κορυφές στις εγγλυφές των τριγλύφων, που εμποδίζουν την χρονολόγηση του ναού πριν το έτος 250 π.Χ., μόνον οι σύνδεσμοι σχήματος Ζ δυσχεραίνουν τη χρονολόγηση του μνημείου μετά τον 4ο αιώνα π.Χ. Από την παρούσα μελέτη προτείνεται ίδρυση του ναού στις αρχές του 2ου αιώνα. Παρατίθεται η αλληλουχία των φαινομένων: ο ναός είναι πρωιμότερος ή σύγχρονος της Στοάς J, η οποία χρονολογείται με βάση τα κιονόκρανα στον 2ο αι. π.Χ. Στο τέλος του 3ου αιώνα και στην εποχή του Ερμογένη χρονολογείται η εισαγωγή ιωνικού κυματίου αντί λέσβιου στη βάση των γείσων. Στις αρχές του 2ου αιώνα εισάγονται οι ασπίδες στα τύμπανα των αετωμάτων. Ο Ναός του Ασκληπιού παρακολουθεί τους νεωτερισμούς της περιόδου[219]. Οι ανθεμωτοί καταλοβείς του θυρώματος είναι πρωιμότεροι από τους εξελιγμένους, «κρυστάλινους» και πιό χαριτωμένους, αλεξανδρινούς τύπους που εμφανίζονται στη Βόρεια Αφρική και την Κρήτη κατά τον 1ο αιώνα π.Χ. Το αναλογικά υψηλό διάζωμα απαντά σε έργα της Βορειοαφρικανικής αρχιτεκτονικής από τον 4ο αιώνα και έτσι δεν είναι απαραίτητο να συγκριθεί με αντίστοιχες ανάλαφρες κατασκευές του 1ου αιώνα π.Χ. Η ανέγερση στη Λισό του πρώτου ρυθμικού ναού στην Κρήτη περί το έτος 200 π.Χ. προκαλεί την προσθήκη δωρικού ψευδοπροστώου στον αρχαϊκό σηκό του Απόλλωνος στη Γόρτυνα που δεν μπορεί να χρονολογηθεί μετά τις αρχές του 2ου αιώνα π.Χ.

Συνοψίζοντας στο βορειοαφρικανικό λεξιλόγιο, θα πρέπει να τονιστεί ότι τα θέματα της αιγυπτιακής και κυρηναϊκής αρχιτεκτονικής δεν είχαν γενική απήχηση στον ελλαδικό χώρο και το Αιγαίο. Αυτά καταγράφονται σποραδικά στη Μεσσήνη[220], τη Ρόδο (Αρχοκράτειον και σχετικές συγγένειες με τάφο των Μνησαρχών στη Κυρήνη[221], «Κορινθιακός Τάφος», «Τάφος με τις Καρυάτιδες» και ταφικό συγκρότημα στο ανατολικό άκρο της νεκρόπολης του Ροδινιού)[222] και τη Δήλο (μνημείο των Ταύρων, είσοδος αφιερωμένη στον Ηρακλή και τους Μεγάλους Θεούς)[223]. Τουλάχιστον έξι θυρώματα στην Κρήτη (Ε275 και περίθυρο του ναού στη Λισό, Γ355 και Γ356 από την Κνωσό, το υπέρθυρο από την Άπτερα (**πίν. 48.2**), ο καταλοβέας Λ354 από την Πολυρρήνια–βλ. Παράρτημα-) και πιθανά το μέλος με το δωρικό διάζωμα στην θέση της Αγροτικής Τράπεζας στα Χανιά) προδίδουν τις στενές σχέσεις με την αρχιτεκτονική της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Βόρειας Αφρικής. Το ίδιο διαπιστώνεται από τους δωρικούς κανόνες με τις 7 ιδιόμορφης, τριγωνικής, σχεδίασης σταγόνες στον Κομμό, που πολύ πιθανά προέρχονται από υπέρθυρο[224]. Στον ίδιο το Ναό του Ασκληπιού η μείωση του εύρους της θύρας, η μορφή του περιθύρου και τα κυμάτια σε αυτό, η ενιαία ταινία για τριγλύφους και μετόπες, η ανιούσα οροφή του γείσου και τα έξω νεύοντα ακρωτήρια του υπερθύρου, ακόμα και η πιθανή διπλή,

---

[219] Ενδιαφέρουσα είναι η πρόσφατη ανακάλυψη τυμπάνου αετώματος με μικρή, διακοσμητική, ασπίδα, διαμέτρου 0,285 μ. στο ταφικό μνημείο του Ελευθερναίου Σωτηρίου στην Άπτερα. Ο τάφος χρονολογείται στον 2ο αιώνα. Πρόκειται για τη δεύτερη γνωστή ασπίδα σε αέτωμα της Κρήτης. Νινιού κ.ά. 2018.

[220] Για σχέσεις της Μεσσήνης με την Κυρηναϊκή και την Αίγυπτο, Χλέπα 2002, 57.

[221] Stucchi 1975, 149-50.

[222] Πατσιαδά 2001, 53-4.

[223] Chapouthier 1935, 88-90. Αποκατεστημένη πρόσοψη του Ηρώου των Ταραντίνων με άκανθες στις βάσεις των κιόνων, Ridgway 2000, 105 εικ. 16,

[224] Shaw και Shaw 2000, 75-6, πίν. 1.174-7.

ενισχυμένη, όρθια δοκός στο μέσον της στέγης, βεβαιώνουν τις σχέσεις με την Κυρήνη και συγκεκριμένα με τον Θησαυρό των Στρατηγών. Οι απλοποιημένες πρόμοχθοι, χωρίς σταγόνες, μπορούν να κατανοηθούν συγκρινόμενες με το αλεξανδρινό θέμα των προβόλων (modillions). Οι ανθεμωτοί καταλοβείς, που είναι σε αντίθεση με τις μικρασιατικές προτιμήσεις, βεβαιώνουν για τις επιδράσεις της Βορειοαφρικανικής σχολής. Στις διαπιστωμένες σχέσεις του ναού με την αρχιτεκτονική της Κυρήνης θα μπορούσε να συγκαταλεγεί και η εγγραφή κύκλου στο τετράγωνο της πρόσοψης. Στην πρόσοψη, το νεωτερικό κυρηναϊκό-αλεξανδρινό περίθυρο και η μικρασιατική αύρα της ασπίδας συνδυάζονται με το ιωνικό επίκρανο της παραστάδας. Το σύνθετο κυμάτιο σε αυτήν αποτελεί την μόνη σύνδεση με την ακαδημαϊκή παράδοση. Τα πιό πάνω θέματα βρίσκονται σε διάλογο με τα Αιγαιακά, αιγυπτιάζοντα, κιονόκρανα στην παρακείμενη στοά. Από τα ετερόκλητης προέλευσης στοιχεία του ναού συντίθεται λεξιλόγιο από, εγχώρια και κυρηναϊκή αρχιτεκτονική γλώσσα, με την ασπίδα να παραμένει το μόνο αναγνωρίσιμο, επίσημο, «οικουμενικό» μοτίβο. Πολύ πιθανά, η τελευταία εξηγείται από την ιδεολογία την οποία εξυπηρετούσε ο Ασκληπιός στη Λισό. Οι επιγραφές αποκαλύπτουν τη σύνδεση του Ασκληπιείου με κίνηση πολιτών και ιδεών, με θεσμούς, διατάγματα και συνθήκες και τη μεταβολή του σε πολιτικό κέντρο[225].

18. ΔΙΑΣΠΑΡΤΑ ΜΕΛΗ

18.1. Η ΣΤΕΨΗ Α65

Πρόκειται για την γωνιακή στέψη που απεικονίζεται στην φωτογραφία με τον Νικόλαο Πλάτωνα εμπρός από το Ναό του Ασκληπιού. Το 2011 το μέλος Α65 βρέθηκε κατακείμενο στην ίδια περίπου θέση, νότια του ναού. Το μέλος δεν είναι οικοδομικό και ανήκε σε άγνωστη σύνθεση του Ασκληπιείου.

Το ολικό ύψος του Α65 είναι 0,268 μ. Το μήκος είναι 0,93 μ. και το πλάτος 0,516 μ. Το μέλος κορυφώνεται σε μεγάλο όρθιο λέσβιο κυμάτιο (**πίν. 46**, Α65). Η αποκατάσταση του Α65 ως στέψη στη γωνία του βάθρου για το λατρευτικό άγαλμα στο ναό είναι δύσκολη καθώς το μέλος φαίνεται ογκηρό και χονδροειδές σε σχέση με το λεπτό κυμάτιο της βάσης του ίδιου βάθρου **(πίν. 46.3**). Η αποκατάσταση του μέλους ως στέψης στη ρωμαϊκή αντηρίδα της βορειοδυτικής γωνίας είναι ελκυστική. Πράγματι, η διατομή του κορμού της τελευταίας (0,53 μ. x 1,04 μ.-0,07 μ.) επιτρέπει τη σύνδεση των δύο στοιχείων (**πίν. 42**). Πολύ πιθανά η προεξοχή του καταληπτήρα του δυτικού τοίχου δεν επέτρεπε την ανάπτυξη της στέψης έως το πλήρες μήκος της αντηρίδας. Έτσι εξηγείται το ελαφρά μικρότερο μήκος του Α65, σε σχέση με την τελευταία.

18.2. ΤΟ ΥΠΕΡΘΥΡΟ Ε275

Ενεπίγραφο υπέρθυρο στο οποίο έχουν λαξευτεί στοιχεία συντετμημένου ιωνικού θριγκού. Στον τελευταίο έχει απαλειφθεί η ζωφόρος (**πίν. 47**, **48.1**). Στο μέλος αναγνωρίζονται η στρώση του επιστυλίου με λέσβιο κυμάτιο που στέφεται απευθείας με γείσο (**πίν. 46**,Ε275). Το μέλος ανευρέθη στην περιοχή της στοάς και περιγράφεται από τον Νικόλαο Πλάτωνα ως «Επιμήκης λίθος ... επιστύλιον-κορνίζα με μικράς ορθογωνίους εξοχάς, πιθανόν της στοάς. Είναι εκ κροκαλοπαγούς λίθου και εις την υπό το κυμάτιον επιφάνειαν διακρίνεται δυσκόλως η επιγραφή ής τμήμα αντεγράφη»[226]. Η δυσανάγνωστη επιγραφή στο μέτωπο της στρώσης του επιστυλίου έχει ως εξής: Ἱερομνάμονι [...] τιμω [...] ἔστασεν ἀελίδρομο(ν) Σωσίτιμος.

---

[225] Harrison 2016, 5. Baldwin Bowsky 2016, Με αντίστοιχο τρόπο στον Βουθρωτό το Ασκληπιείο πέρασε στον έλεγχο της πόλης και μεταβλήθηκε σε χώρο ανάρτησης των αρχείων της πόλης (Melfi 2007, 26).

[226] Ημερολόγιον, 29 Ιουλίου 1959· Πλάτων και Δαβάρας 1960, 516· Daux 1960, 852· Platon 1992, 170.

Το μέλος είναι λαξευμένο από τον ντόπιο φαιό ασβεστόλιθο. Το πλάτος του μέλους στη στρώση του επιστυλίου είναι 0,28 μ. Το ολικό μήκος του μέλος είναι 1,69 μ., το ολικό ύψος του 0,376 μ. ενώ το ύψος της πρόσοψης έως την στέψη του γείσου 0,296 μ. Το μέρος του επιστυλίου έχει μήκος 1,676 μ. Το ύψος της αδιάρθρωτης όψης του είναι 0,15 μ. ενώ το κυμάτιο έχει ύψος 0,016 μ. Η προβολή του μετώπου του γείσου στην πρόσοψη είναι 0,17 μ. ενώ στις παράπλευρες όψεις 0,10 μ. Η οπή για όλμο μόνον στο αριστερό άκρο, προδίδει απλό θυρόφυλλο που, κατά τρόπο ασυνήθιστο, θα άνοιγε από αριστερά. Το καθαρό πλάτος του ανοίγματος θα ήταν περίπου 1,30 μ. Καθώς το Ε275 κοσμείται με κυμάτια ιωνικού επιστυλίου αυτό αναγνωρίστηκε εκ παραδρομής ως επιστύλιο της Στοάς J. Εξαιτίας της εσφαλμένης αυτής αναγνώρισης από τον Πλάτωνα, ο οποίος όμως διατηρεί τις δέουσες επιφυλάξεις[227], η λέξη αελίδρομος στην επιγραφή του υπερθύρου Ε275 μεταφράζεται ως στοά[228].

Το Ε275 αναγνωρίζεται ως υπέρθυρο που έχει την μορφή ιωνικού θριγκού και θα φερόταν σε παραστάδες με επίκρανα. Στην ανιούσα οροφή του γείσου αναγνωρίζονται οι σκηνογραφικές διαθέσεις των αλεξανδρινών εργαστηρίων που τονίζουν την προοπτική άποψη. Οι άκρες του γείσου στέφονται από δύο ορθογωνικά ακρωτήρια, το καθένα από τα οποία έχει πλάτος 0,29 μ. και ύψος 0,49 μ. Όπως δείχθηκε πιο πάνω, κατά την πραγματευση του υπέρθυρου στο Ναό του Ασκληπιού, ακρωτήρια αντί σίμης στο γείσο απαντούν στην αρχιτεκτονική της ελληνιστικής Βόρειας Αφρικής. Μάλιστα, στα υπέρθυρα των λαξευμένων στον βράχο τάφων της Κυρήνης εμφανίζονται παρόμοια με το μέλος Ε275, σχηματοποιημένα, ορθογωνικά ακρωτήρια[229].

Η αποκατάσταση του υπερθύρου Ε275 σε θύρωμα του Ασκληπιείου είναι προβληματική. Οι διαστάσεις συνεργάζονται με το καθαρό άνοιγμα του Οικοδομήματος Α (1,30 μ.), αλλά η θέση των όλμων για τα θυρόφυλλα στο κατώφλι του κτηρίου αυτού δεν ταιριάζουν με τα αντίστοιχα στοιχεία στο Ε275. Το εύρος του ανοίγματος που άγει στον Χώρο Τ δεν γίνεται γνωστό, καθώς το ανατολικό μέρος είναι κατεστραμμένο. Ούτε στην περιοχή της Εισόδου Τ υπάρχουν στοιχεία κατωφλιού με όλμο που θα αντιστοιχούσαν στον όλμο του Ε275. Πολύ πιθανά, το υπέρθυρο γεφύρωνε άγνωστο θύρωμα με παραστάδες που θα ανοιγόταν στον Χώρο Μ, νότια της στοάς του ιερού. Η θέση ανεύρεσης του μέλους συνηγορεί σε αυτήν την υπόθεση. Η ίδια η επιγραφή στο υπέρθυρο Ε275 χρονολογείται στην πρώιμη ελληνιστική εποχή[230].

Παραστάδες θύρας με επίκρανα που φέρουν συντετμημένο ή πλήρη θριγκό στη θέση του υπερθύρου απαντούν σποραδικά στον ελλαδικό χώρο[231]. Ο τύπος αυτός θυρώματος, που δεν

---

[227] «*Επιστύλιον-κορνίζα με μικράς ορθογωνίους εξοχάς, πιθανόν της στοάς» (*Ημερολόγιον, 29 Ιουλίου 1959)˙ *«ίσως το ανωτέρω μνημονευθέν ενεπίγραφον επιστύλιον μετά γεισώματος ανήκει στη στοά της εισόδου», «ανευρέθησαν επίσης τμήματα επιστυλίου μετά γεισώματος ίσως μικράς στοάς με επιγραφήν: Ἱερομνάμονι... τιμω ... ἔστασεν ἀελίδρομο(ν) Σωσίτιμος*» (Πλάτων 1959, 377).

[228] Bultrighini 1993, 106, Την άποψη δέχεται και η Baldwin Bowsky (2016, 148). Η λέξη *αελίδρομος* δεν επαναλαμβάνεται στην ελληνική γραμματεία. Τις επιφυλάξεις του Πλάτωνος διατηρεί ο Barber (Liddell, Scott και Jones 1968, 4).

[229] Βλ. Τάφο Ν 228, που χρονολογείται μεταξύ 150 και 50 π.Χ. (Stucchi 1975, 171–3). Ενδιάμεσοι τύποι των ορθογωνικών ακρωτηρίων ενσωματώνουν σχηματοποιημένους ηλιακούς δίσκους (Cassels 1955, 18, πίν. 7.b).

[230] Baldwin Bowsky 2016, 148.

[231] Τέτοιου τύπου θύρωμα εμφανίζεται στη Θυμέλη της Επιδαύρου (Roux 1961, 149-50 και πίν. 44.3) επειδή προφανώς ούτε το ιωνικό ούτε το δωρικό περίθυρο μπορούν να συνδυαστούν με τον κύλινδρο του σηκού και, την ίδια περίπου δεκαετία, στην παράπλευρη θύρα του ναού της Αλέα στην Τεγέα (Østby 2014, 369, εικ. 22), στα καταστήματα της Νότιας Στοάς στην Κόρινθο (τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα, Broneer 1954, σχέδιο 13.β), στην θύρα του Μακεδονικού ‘Τάφου των Συμβόλων’ στη Ροδόπη (τέλος του 4ου αι.), στον Μακεδονικό τάφο στο φράγμα του Αλιάκμονα (Πέτσας 1975, 295, εικ. 62) και εκείνον στη Σταυρούπολη Ξάνθης (α΄ μισό 2ου αι., γενικά Mangoldt 2012, 250), στην είσοδο στη Δήλο που είναι αφιερωμένη στους Μεγάλους Θεούς και τον Ηρακλή (Chapouthier 1935, 88-90, εικ. 115-6) και στους χώρους 11 και 13 της Παλαίστρας στην Ολυμπία (Schleif 1940-1, πίν. 4). Στα πρόπυλα της Κλάρου, η αποκατάσταση θυρωμάτων με παραστάδες και θριγκούς στη θέση των υπερθύρων είναι εντελώς υποθετική. Εκεί έχει ανευρεθεί μόνον η θεμελίωση του θυραίου τοίχου (Étienne και Varene 2004, 30-1, 196-7, εικ. 17. 39-41).

συντίθεται από δωρικό ή ιωνικό περίθυρο και δεν είναι ταιριαστός σε ελληνικούς ναούς, γνωρίζει μεγαλύτερη διάδοση στην ελληνιστική και ρωμαϊκή αρχιτεκτονική της Αιγύπτου και της Λιβύης. Παραδείγματα απαντούν από τον πρώιμο 3ο αιώνα (Τάφος Shatby στην Αλεξάνδρεια), στον Τάφο Μουσταφά Πασά Ι (μέσα του 3ου αιώνα)[232], ενώ εμφανίζονται κατά την ύστερη ελληνιστική εποχή στις προσόψεις της Πέτρας, στην Πτολεμαΐδα[233] και σε πρώιμες τοιχογραφίες του Δεύτερου Ρυθμού και κατασκευές στην Πομπηία[234]. Οι τελευταίες έχουν εκπονηθεί από αλεξανδρινά εργαστήρια.

Εκτός από την θύρα του Ναού C στον Κομμό (375-350 π.Χ.)[235], δυό ακόμα μνημεία στην Κρήτη ανήκουν στον ίδιο τύπο θυρώματος που συντίθεται από παραστάδες και υπέρθυρο που έχει μορφή ελληνικού θριγκού. Και τα δύο αποκαλύπτουν σχέσεις με την αρχιτεκτονική της Αιγύπτου και της Λιβύης. Το ένα, από την Άπτερα, είναι δωρικό και το δεύτερο, από την Κνωσό, ιωνικό. Το υπέρθυρο από τη ελληνιστική σκηνή του θεάτρου στην Άπτερα είναι δοκός με λαξευμένα σε αυτήν τα στοιχεία συντετμημένου δωρικού θριγκού (**πίν. 48.2**)[236]. Από τον τελευταίο έχει απαλειφθεί η στρώση του διαζώματος με τις τριγλύφους. Το απλό γείσο φέρεται απευθείας στο επιστύλιο με την ταινία, κανόνες και σταγόνες, στον τύπο που εμφανίζεται στον Τάφο Μουσταφά Πασά Ι στην Αλεξάνδρεια, στην «Ρωμαϊκή Έπαυλη» και την Οικία του Λευκάκτιου στην Πτολεμαΐδα[237]. Όπως συμβαίνει και στο Ε275 από τη Λισό, η ανιούσα οροφή του γείσου εντείνει την προοπτική εντύπωση. Το ολικό μήκος του μέλους είναι 2,095 μ., ενώ το καθαρό άνοιγμα υπολογίζεται σε περίπου 1,00 μ. – 1,10 μ.

Το άλλο παράδειγμα προέρχεται από έπαυλη της ρωμαϊκής περιόδου στην Κνωσό. Πρόκειται για το μονολιθικό στοιχείο Γ356 στο Μουσείο Ηρακλείου, στο οποίο έχουν λαξευτεί οι στρώσεις του ιωνικού επιστυλίου, της ζωφόρου, του ιωνικού γείσου και ψευδοσίμη με 5 λεοντοκεφαλές –ψευδοϋδρορρόες.[238] Η παρουσία τουλάχιστον τριών, ίσως τεσσάρων τέτοιων θυρωμάτων στην Κρήτη προδίδει τις στενές σχέσεις με την αρχιτεκτονική της ελληνιστικής και ρωμαϊκής Βόρειας Αφρικής.

---

[232] Venit 2002, 57 εικ. 41.

[233] Περισσότερα παραδείγματα από την Αίγυπτο και την Πέτρα, ακόμα και την Medain Saleh στην McKenzie (1990, 98 πίν. 2-9, 16-9, 82, 94, 139, 148, 154, 163, 177). Υπέρθυρα στην Οικία του Λευκάκτιου (1ος αι. π.Χ.) με μορφή ιωνικού θριγκού από τον οποίο έχει απαλειφθεί η στρώση του διαζώματος (Rekowska 2012, 165, 169 πίν. 1, 5.3A, 5.3B, 5.5).

[234] Πρόπυλα στην Οικία του Pansa (Gnaeus Alleius Nigidus Maius) και στην Οικία του Φαύνου με κορινθιακά επίκρανα στις παραστάδες (2ος αι. π.Χ., Dwyer 2001, 332, εικ. 6, χώρος 26· Little 1935, πίν. 43.1) και τοιχογραφία στην Villa Fannius Publius Sinister -Boscoreale (Laidlaw 1985, πίν. 45).

[235] Εκεί έχει ανακαλυφθεί δωρικό επίκρανο παραστάδας που αποκαθίσταται στη θύρα (Shaw και Shaw 2000, 47 πίν. 1.113-4).

[236] Κατά τρόπο αξιοπρόσεκτο, κάτω από κάθε κανόνα κρέμονται 5 σταγόνες (Niniou-Kindeli και Chatzidakis 2016, 142 εικ. 10.26).

[237] Bergmann 1988, 65 εικ. 9, 10· Rekowska 2012, 169 πίν. 5.1, 5.4.

[238] Βλ. πιό κάτω, Παράρτημα. Ακόμα ένα μονολιθικό στοιχείο με μορφή δωρικού θριγκού έχει ανακαλυφθεί στο οικόπεδο της Αγροτικής Τράπεζας στα Χανιά. Ο θριγκός έχει μήκος 5 τριγλύφων. Το μέλος θα μπορούσε να ανήκει σε βωμό ή σε ανώφλι στενής εισόδου σε λαξευτή κρήνη (Λιμαντζάκη 2012).

Γ. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΜΕΛΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟ

Α1. Γωνιακός λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά μέρος μετόπης με μήκος 0,154 μ., τρίγλυφο με μήκος 0,297 μ., μετόπη με μήκος 0,417 μ. και γωνιακή τρίγλυφο με μήκος 0,280 μ. Ολικό μήκος στην κεφαλή της τριγλύφου 1,216 μ. Πλάτος 0,435 μ. στο πεδίο της μετόπης. Ύψος 0,478 μ. (**πίν. 36**).

Α2. Θραύσμα από το καταέτιο γείσο. Διατηρεί την κλίση του αετώματος (περ. 18 μοίρες απο την οριζόντιο) στον αρμό ώσεως και στην άνω επιφάνεια τόρμο για στερέωση σίμης (**πίν. 20**).

Α3. Θραύσμα οριζόντιου γείσου. Σωζόμενο μήκος 0,478 μ. Πλάτος 0,669 μ. Ύψος 0,187 μ.

Α4. Μεγάλο θραύσμα απο το υπέρθυρο του ναού. Σωζόμενο μήκος 0,604 μ. Ύψος +0,45 μ. (**πίν. 23**).

Α5. Λίθος της παραστάδας του περιθύρου του ναού με τόρμο για στερέωση μεταλλικού κιγκλιδώματος. Ύψος 1,34 μ. Πλάτος 0,552 μ. (**πίν. 22**).

Α6. Θραύσμα καταέτιου γείσου. Σωζόμενες διαστάσεις 0,427 μ. x 0,342 μ.

Α7. Θραύσμα οριζόντιου γείσου. Σωζόμενες διαστάσεις 0,475 μ. x 0,552 μ.

Α8. Θραύσμα οριζόντιου γείσου. Σωζόμενες διαστάσεις 0,653 μ. x 0,50 μ.

Α9. Οριζόντιος γεισόπλινθος. Σωζόμενο μήκος 0,71 μ. Μήκος προμόχθου 0,237 μ. Τόρμος για υποδοχή καρκίνου ανάρτησης στην άνω επιφάνεια (**πίν. 16**, **27**).

Α10. Θραύσμα οριζόντιου γείσου. Σωζόμενες διαστάσεις 0,54 μ. 0,39 μ.

Α11. Οριζόντιος γεισόπλινθος. Μήκος 0,894 μ. Πλάτος 0,693 μ. Ύψος 0,238 μ. Μήκος προμόχθων 0,297 μ. και 0,305 μ. Στο οπίσθιο μέρος υπάρχουν δύο δοκοθήκες σε απόσταση μεταξύ τους 0,118 μ. για την εμβολή δοκών στέγης με πλάτος 0,32 μ. (**πίν. 15**, **16**).

Α12. Λίθος διαζώματος που σώζει τρίγλυφο με μήκος 0,296 μ. και μετόπη με μήκος 0,405μ. Ολικό μήκος 1,006 μ. Ύψος 0,479 μ. (**πίν. 12**).

Α13. Επίτοιχο επιστύλιο με ταινία, κανόνα και σταγόνες. Ολικό μήκος 1,019 μ. Μήκος κανόνα 0,294 μ. Ύψος 0,342 μ.

Α14. Θραύσμα οριζόντιου γείσου. Σωζόμενες διαστάσεις 0,28 μ. και 0,20 μ.

Α15. Λίθος διαζώματος που σώζει τρίγλυφο με μήκος 0,298 μ. και μέρη μετοπών εκατέρωθεν της τριγλύφου. Ολικό μήκος 0,723 μ. Ύψος 0,479 μ. (**πίν. 20**).

Α16. Λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά μέρος τριγλύφου με μήκος 0,257 μ., μετόπη, τρίγλυφο και μέρος μετόπης. Ολικό μήκος 1,02 μ. Μήκος μετόπης 0,415 μ. μήκος τριγλύφου 0,295 μ. Ύψος 0,479 μ. (**πίν. 13**, **35**).

Α17. Λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά μέρος τριγλύφου με μήκος 0,226 μ., μετόπη με μήκος 0,40 μ. και μέρος τριγλύφου με μήκος 0,027 μ. Ολικό μήκος 0,883 μ. Ύψος 0,479 μ. (**πίν. 20**).

Α18. Επίτοιχο επιστύλιο που σώζει ταινία, μέρος κανόνα με μήκος 0,232 μ. και κανόνα με μήκος 0,293 μ. Απόσταση ανάμεσα στους κανόνες 0,408 μ. Ολικό μήκος 0,989 μ. Ύψος 0,342 μ. Πλάτος 0,493 μ. (**πίν. 13**, **20**, **25**).

Α19. Λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά μέρος μετόπης με μήκος 0,07 μ., τρίγλυφο με μήκος 0,295 μ., μετόπη με μήκος 0,405 μ., μέρος τριγλύφου με μήκος 0,067 μ. (**πίν. 20**).

Α20 Επίτοιχο επιστύλιο που σώζει ταινία, κανόνα με μήκος 0,295 μ. και μέρος κανόνα με μήκος 0,074 μ. Ολικό μήκος 1,048 μ. Ύψος 0,342 μ. (**πίν. 20**).

Α21 Λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά ημιγλυφή, μετόπη με μήκος 0,40 μ., τρίγλυφο με μήκος 0,0295 μ. και μέρος μετόπης με μήκος 0,305 μ. Ολικό μήκος 1,000 μ. Ύψος 0,479 μ.

Α22. Λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά μέρος μετόπης με μήκος 0,198 μ., τρίγλυφο με μήκος 0,297 μ., μετόπη με μήκος 0,40 μ. και μέρος τριγλύφου με μήκος 0,132 μ. Ολικό μήκος 1,027 μ. Ύψος 0,479 μ. (**πίν. 12**).

Α23. Λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά μέρος τριγλύφου με μήκος 0,262 μ., μετόπη και μέρος έντονα διαβρωμένου τριγλύφου. Ολικό μήκος 0,809 μ.

Α24. Λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά μέρος μετόπης με μήκος 0,095 μ., τρίγλυφο με μήκος 0,296 μ., μετόπη με μήκος 0,405 μ. και μέρος τριγλύφου με μήκος 0,07 μ. Ολικό μήκος 0,866 μ. Ύψος 0,479 μ.

Α25. Λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά μέρος μετόπης με μήκος 0,188 μ., τρίγλυφο με μήκος 0,294 μ., μετόπη με μήκος 0,413 μ. και μέρος τριγλύφου με μήκος 0,113 μ. Ολικό μήκος 1,008 μ. Ύψος 0,479 μ. (**πίν. 12**).

Α26. Λίθος από το τύμπανο του αετώματος με λαξευμένο το κατώτερο ήμισυ ανάγλυφης ασπίδας. Ύψος 0,478 μ., σωζόμενο μήκος 0,835 μ., πλάτος 0,370 μ. Στην άνω επιφάνεια διατηρεί εντορμία για σύνδεσμο σχήματος Ζ (**πίν. 36**).

Α27. Μικρό θραύσμα επίτοιχου επιστυλίου με διαστάσεις 0,30 μ. και 0,201 μ.

Α28. Λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά τρίγλυφο, έντονα διαβρωμένη μετόπη και μέρος τριγλύφου. Ολικό μήκος 0,64 μ. (**πίν. 20**).

Α29. Μικρό θραύσμα καταέτιου γείσου με μήκος 0,263 μ. και πλάτος 0,169 μ.

Α30. Λίθος διαζώματος που σώζει μέρος τριγλύφου με μήκος 0,184 μ., μετόπη με μήκος 0,413 μ. και μέρος τριγλύφου με μήκος 0,178 μ. Ολικό μήκος 0,775 μ. Ύψος 0,480 μ. (**πίν. 15**).

Α31. Επίτοιχο επιστύλιο που σώζει ταινία, μέρος κανόνα με μήκος 0,04 μ. και κανόνα με μήκος 0,296 μ. Απόσταση ανάμεσα στους κανόνες 0,403 μ. Ολικό μήκος 1,005 μ. Ύψος 0,340 μ.

Α32. Τμήμα επίτοιχου επιστυλίου που σώζει τμήμα κανόνα με 3 σταγόνες. Σωζόμενο μήκος 0,457 μ. Ύψος 0,339 μ. (**πίν. 35**).

Α33. Έντονα διαβρωμένο θραύσμα επιστυλίου με σωζόμενο μήκος 0,543 μ. Διατηρεί δύο τμήματα κανόνων. Απόσταση ανάμεσα στους κανόνες 0,403 μ.

Α34. Λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά μέρος τριγλύφου με μήκος 0,113 μ., μετόπη με μήκος 0,419 μ., τρίγλυφο με μήκος 0,294 μ. και μέρος μετόπης με μήκος 0,263 μ. Ολικό μήκος 1,089 μ. Ύψος 0,479 μ.

Α35. Μικρό θραύσμα επιστυλίου που διατηρεί μέρος ταινίας. Σωζόμενες διαστάσεις 0,398 μ., 0,413 μ. και 0,342 μ.

Α36. Θραύσμα έντονα διαβρωμένου επίτοιχου επιστυλίου. Σωζόμενες διαστάσεις 0,60 μ. και 0,95 μ. και ύψος 0,342 μ.

Α37. Λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά μέρος τριγλύφου με μήκος 0,294 μ., μετόπη με μήκος 0,420 μ., τρίγλυφο με μήκος 0,296 μ. και μέρος μετόπης με μήκος 0,208 μ. Ολικό μήκος 1,218 μ. Ύψος 0,480 μ.

Α38. Λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά ημιγλυφή τριγλύφου, μετόπη με μήκος 0,420 μ., τρίγλυφο με μήκος 0,291 μ. και μέρος μετόπης με μήκος 0,122μ. Ύψος 0,480 μ.

Α39. Λίθος διαζώματος που σώζει διαδοχικά μέρος μετόπης με μήκος 0,189 μ., τρίγλυφο με μήκος 0,292 μ., μετόπη με μήκος 0,417 μ. και μέρος τριγλύφου με μήκος 0,203 μ. Ολικό μήκος 1,101 μ. Ύψος 0,479 μ.

Α40. Θραύσμα επίτοιχου επιστυλίου που σώζει ταινία και κανόνα. Μήκος 0,594 μ. Συγκολλείται με το Α48.

Α41. Θραύσμα επίτοιχου επιστυλίου που διατηρεί τμήματα κανόνων. Στην οπίσθια όψη υπάρχει δοκοθήκη για την εμβολή δοκού της οροφής. Σωζόμενο μήκος 0,785 μ. (**πίν. 35**).

Α42. Επίτοιχο επιστύλιο με ολικό μήκος 1,043 μ. Ο πλήρης κανόνας μετρά μήκος 0,294 μ. Απόσταση ανάμεσα στους κανόνες 0,403 μ. (**πίν. 13**).

Α43. Παραστάδα από το περίθυρο του ναού με τόρμο για στερέωση μεταλλικού κιγκλιδώματος. Ύψος 1,198 μ. (**πίν. 21**, **46**).

Α44. Τμήμα υπερθύρου του ναού με γείσο και ανθεμωτό καταλοβέα. Σωζόμενο μήκος 1,380 μ. Πλάτος δοκού 0,34 μ. Ύψος δοκού 0,46 μ. (**εικ. 24**, **πίν. 20**, **23-24**, **46**).

Α45. Παραστάδα από το περίθυρο του ναού με δύο δοκοθήκες για εμβολή δοκών διατομής 0,15 μ. x 0,10 μ. Ύψος 1,01 μ. Πλάτος 0,552 μ. (**πίν. 22**).

Α46. Μικρό θραύσμα επίτοιχου επιστυλίου που διατηρεί τον δεξιό αρμό ώσεως. Σωζόμενο μήκος 0,463 μ.

Α47. Επίτοιχο επιστύλιο που διατηρεί τμήματα κανόνων. Ολικό μήκος 0,91 μ. Μήκος κανόνα 0,308 μ. Απόσταση ανάμεσα στους κανόνες 0,402 μ. Ύψος 0,342 μ. (**πίν. 15**).

Α48. Τμήμα επιστυλίου που διατηρεί ταινία και κανόνα με σταγόνες. Συγκολλείται κατά θραύση με το θραύσμα Α40.

Α49. Καλυκωτό κιονόκρανο. Μήκος και πλάτος άβακα 0,692 μ. Ολικό ύψος 0,253 μ. Διάμετρος υποτραχηλίου 0,396 μ. (**εικ. 14**, **πίν. 8-9**).

Α50. Σπόνδυλος κίονα. Ύψος 0,927. Κάτω διάμετρος 0,357 μ. Διατηρεί σε κονίαμα δύο από τις 24 ραβδώσεις. Η κυλινδρική επιφάνεια ήταν επιχρισμένη με κονίαμα, πάχους 0,02 μ. Σε μικρό σπάραγμα του κονιάματος διατηρούνται 2 ρηχές δωρικές ραβδώσεις με χορδή 0,045 μ. Στην περιφέρεια του κορμού χωρούν 24 ραβδώσεις (**πίν. 8**).

Α51. Θραύσμα επίτοιχου επιστυλίου που διατηρεί τμήμα κανόνα με μήκος 0,252 μ. παρά τον αριστερό αρμό ώσεως. Σωζόμενο μήκος 0,61 μ. Ύψος 0,34 μ.

Α52. Κατώτατος σπόνδυλος κίονα που διατηρεί αποφυγή. Ύψος 1,389 μ. Κάτω διάμετρος 0,403 μ., άνω διάμετρος 0,384 μ. και στην αποφυγή 0,474 μ. Τετράγωνος τόρμος με πλευρές 0,04 μ. και 0,05 μ. στην έδρα και στην εφέδρα αντίστοιχα (**πίν. 8**).

Α53. Βάση κίονα με συμφυή πλίνθο και μέρος κορμού κίονα. Μήκος πλίνθου 0,828 μ. Ύψος πλινθίδας 0,292 μ. Διάμετρος σπείρας 0,69 μ. Διάμετρος κορμού κίονα 0,52 μ. (**πίν. 3-4**).

A54. Σπόνδυλος κίονα που διατηρεί αποφυγή. Σωζόμενο ύψος 0,735 μ. Κάτω διάμετρος κορμού 0,329 μ. Διάμετρος στην αποφυγή 0,384 μ. (**πίν. 8**).

A55. Σπόνδυλος κίονα. Ύψος 0,47 μ. Διάμετρος κορμού +0,36 μ.

A56. Έντονα διαβρωμένο θραύσμα σπονδύλου που διατηρεί μικρή αποφυγή. Σωζόμενο ύψος 0,45 μ. Διάμετρος κορμού +0,45 μ.

A57. Αττική βάση κίονα με πλινθίδα. Μήκος πλινθίδας 0,58 μ. Ύψος πλινθίδας 0,115 μ. Ύψος αττικού μέρους 0,184 μ. Διάμετρος άνω σπείρας 0,50 μ. (**πίν. 8-9, 46**).

A58. Διαβρωμένο θραύσμα αττικής βάσης (τύπου A57). Σωζόμενο μήκος 0,58 μ., πλάτος 0,39 μ., ύψος 0,292 μ.

A59. Θραύσμα καταέτιου γείσου με εγκοπή για σύνδεσμο σχήματος Z και τετράγωνο τόρμο για γόμφωση της επαετίδος σίμης στην άνω επιφάνεια. Σωζόμενο μήκος και πλάτος 0,45 μ. και 0,43 μ. αντίστοιχα.

A60. Θραύσμα απο σπόνδυλο κίονα. Σωζόμενο ύψος 0,476 μ. – 0,482 μ. Διάμετρος 0,496 μ. Συγκολλείται κατά θραύση με τον σπόνδυλο A61 (**πίν. 3**).

A61. Θραύσμα απο σπόνδυλο κίονα. Σωζόμενο ύψος 1,056 μ. Άνω διάμετρος 0,466 μ. Αγκώνας ανάρτησης σε απόσταση 0,42 μ. απο την εφέδρα. Συγκολείται κατά θραύση με το θραύσμα A60 (**πίν. 3**).

A62. Σπόνδυλος από κορμό κίονα. Σωζόμενο ύψος 1,295 μ. Άνω διάμετρος 0,40 μ. (**πίν. 3**).

A63. Γωνιαίος λιθόπλινθος τοίχου με συμφυές επίκρανο παραστάδας. Μήκος 0,513 μ., ύψος 0,446 μ. Στην άνω επιφάνεια διατηρεί εντορμία για σύνδεσμο σχήματος Z (**πίν. 23**, **46**).

A64. Λίθος απο τύμπανο αετώματος. Μήκος 0,685 μ., ύψος 0,475 μ. και 0,271 μ. Στην άνω επιφάνεια διατηρεί εντορμίες για συνδέσμους σχήματος Z. (**πίν. 18, 20**).

A65. Γωνιακό μέλος απο κυματιοφόρο στρώση. Ύψος 0,269 μ., μήκος 0,83 μ., πλάτος 0,516 μ. (**πίν. 46**).

A66. Θραύσμα καλυκωτού κιονοκράνου. Μήκος και πλάτος άβακα 0,692 μ. Ύψος 0,253 μ. Διάμετρος υποτραχηλίου 0,396 μ.

A67. Γωνιαίος λιθόπλινθος τοίχου με συμφυή μηρό παραστάδας. Μήκος 1,017 μ. Ύψος 0,425 μ., πλάτος +0,50 μ. Πλάτος παραστάδας 0,53 μ. (**πίν. 10**).

A68. Θραύσμα με μήκος 0,56 μ., τόρμο γιά σύνδεσμο σχήματος Z, εγκοπή για εμβαλωματικό παρένθεμα και τόρμο για υποδοχή καρκίνου ανάρτησης στην άνω επιφάνεια. Ύψος 0,440 μ.

A69. Θραύσμα γωνιαίου λιθοπλίνθου με συμφυές σώμα παραστάδας τοίχου. Σωζόμενο μήκος 0,734 μ. , πλάτος 0,50 μ. (**πίν. 11**).

A70. Θραύσμα γωνιαίου λιθοπλίνθου με συμφυές σώμα και επίκρανο παραστάδας τοίχου. Σωζόμενο μήκος +0,86 μ., ύψος 0,459 μ. (**πίν. 11, 20**).

A71. Λίθος από τύμπανο αετώματος που σώζει το ανώτερο μισό ανάγλυφης ασπίδας. Σωζόμενο ύψος 0,475 μ. Σωζόμενο μήκος 0,71 μ., πλάτος 0,15 μ. (**πίν. 17, 19, 40**).

A72. Μικρό θραύσμα διαζώματος που σώζει κεφαλή μετόπης. Σωζόμενο μήκος 0,23 μ. Πλάτος 0,12 μ.

A73. Μικρό θραύσμα καταέτιου γείσου που σώζει τμήμα της οροφής και του μετώπου. Σωζόμενο μήκος 0,26 μ., πλάτος 0,23 μ.

A74. Μικρό θραύσμα καταέτιου γείσου που σώζει τμήμα της οροφής και του μετώπου. Σωζόμενο μήκος 0,17 μ. και πλάτος 0,19 μ.

A75. Λίθος από τύμπανο αετώματος. Στην άνω έδρα σώζει εγκοπή για σύνδεσμο σχήματος Z. Μήκος 0,796 μ., πλάτος 0,43 μ. και ύψος 0,385 μ. (**πίν. 18, 34**).

A76. Λίθος από τύμπανο αετώματος. Μήκος 0,857 μ., ύψος 0,385 μ. (**πίν. 17-18, 34**).

A77. Μικρό θραύσμα γείσου. Σωζόμενο μήκος 0,35 μ. και πλάτος 0,15 μ.

A78. Θραύσμα λιθοπλίνθου. Σωζόμενο μήκος 0,50 μ. και πλάτος 0,22 μ.

A79. Λίθος από τύμπανο αετώματος. Στην άνω επιφάνεια του σώζει εγκοπές για συνδέσμους σχήματος πελεκίνου. Μήκος 0,822 μ., ύψος 0,384 μ. (**πίν. 33, 38**).

A80. Θραύσμα γωνιαίου λιθοπλίνθου με συμφυές τμήμα παραστάδας. Σωζόμενο μήκος 0,64 μ., ύψος 0,485 μ.

A81. Λιθόπλινθος τοίχου. Μήκος 1,022 μ., πλάτος 0,525 μ., ύψος 0,383 μ. (**πίν. 10**).

A82. Λιθόπλινθος τοίχου. Μήκος 1,05 μ., πλάτος 0,50 μ., ύψος 0,450 μ. (**πίν. 10**).

A83. Γωνιαίος λιθόπλινθος τοίχου με συμφυή παραστάδα και μασχαλιαία εγκοπή για αρμογή του επόμενου λίθου. Μήκος 1,014 μ., πλάτος +0,50 μ., ύψος 0,45 μ. (**πίν. 10**).

A84. Λιθόπλινθος απο το τύμπανο του αετώματος. Σώζει εντορμίες για την εμβολή συνδέσμου σχήματος Z και πελεκίνου. Μήκος 0,757 μ., πλάτος 0,435 μ., ύψος 0,475 μ. (**πίν. 27, 33**).

A85. Λιθόπλινθος τοίχου. Μήκος 1,015 μ., πλάτος 0,515 μ., ύψος 0,368 μ.

A86. Λιθόπλινθος τοίχου. Μήκος 1,002 μ., πλάτος 0,515 μ., ύψος 0, 418 μ.

A87. Λιθόπλινθος τοίχου. Μήκος 0,685 μ., πλάτος 0,515 μ., ύψος 0,422 μ.

A88. Λιθόπλινθος τοίχου. Μήκος 1,02 μ., πλάτος 0,515 μ., ύψος 0,418 μ.

A89. Λιθόπλινθος τοίχου. Μήκος 1,024 μ., πλάτος 0,50 μ., ύψος 0,420 μ. Στην άνω επιφάνεια υπάρχουν εγκοπές για την εμβολή καρκίνου ανάρτησης 11 (**πίν. 27, 32**).

A90. Λιθόπλινθος στον αναστηλωμένο Νότιο τοίχο του ναού που σώζει μέρος παραστάδας. Μήκος 1,076 μ., ύψος 0,483 μ.

A91. Πλάκα με εντορμία για εμβολή συνδέσμου σχήματος Z. Ο αρμός ώσεως είναι λοξός ως προς το κατακόρυφο επίπεδο. Σωζόμενο μήκος 0,73 μ., πλάτος 0,194 μ., ύψος 0,602 μ. (**πίν. 25, 36, 41**).

E263. Ενεπίγραφη παραστάδα από το περίθυρο του ναού (**πίν. 21**).

E275. Ενεπίγραφο υπέρθυρο που έχει τη μορφή ιωνικού θριγκού (**πίν. 46**-**48**).

ABSTRACT

Chrysanthos Kanellopoulos

Lisos. The architecture of the Asclepieion.

The research of the National and Kapodistrian University of Athens at the Asclepieion of Lisos since 2012 yielded results with regards the architecture of the sanctuary. The site was surveyed and all blocks of the temple were documented. The layout and architecture of the stoa and 'Building A', west of the temple, were also explored. The sanctuary is founded against a natural crevasse, and against the rocky mass near a spring, which provided the necessary water for the function of the Asclepieion. This is the only source of water in the valley of Lissos/ Agios Kyrkos. Due to the carstic environment of the limestone, the sanctuary is built on top of filled voids; one of them is under the southeast settled corner of the temple. Another such void must be under the 'treasury' in the southwest corner of the temple **(figs.5**-**6**, **33**). The construction materials are grey local hard limestone for the, early, polygonal masonries of the sanctuary and hewen ashlars of imported 'poros' of tan color for the Hellenistic phase of the sanctuary (black and red respectively in **pl.1**). Unlike the major alterations seen often during Roman times in Asclepieia, only a few additions were made in the later periods of the sanctuary; these are the buttressing structures E and F on the banks of the wadi, the mosaic floor, the buttress in the northwest corner of the temple and space G in the rear of the latter (green in **pl.1**).

'Building A' belongs to an early phase of the sanctuary, quite possibly in the 5th century or the early 4th century B.C. This is an oblong structure with excessively thick walls of polygonal – trapezoidal masonry and an axial colonnade which must have supported a heavy flat roof of beaten earth (**pls. 2-7**). A column base and drums made of the local grey limestone can be reconstructed to the interior colonnade (**pls. 3-4**). Building A could be identified as an early temple on the grounds of its orientation (5 degrees from true east), as well as the width which is identical to the width of the Hellenistic temple; however the oblong plan proportions, which are unprecedented in Cretan temple architecture, the location and the small width of the doorway off the axis of the facade and the basins on the floor make it more probable that the construction was of secular use (**figs. 8-11**).

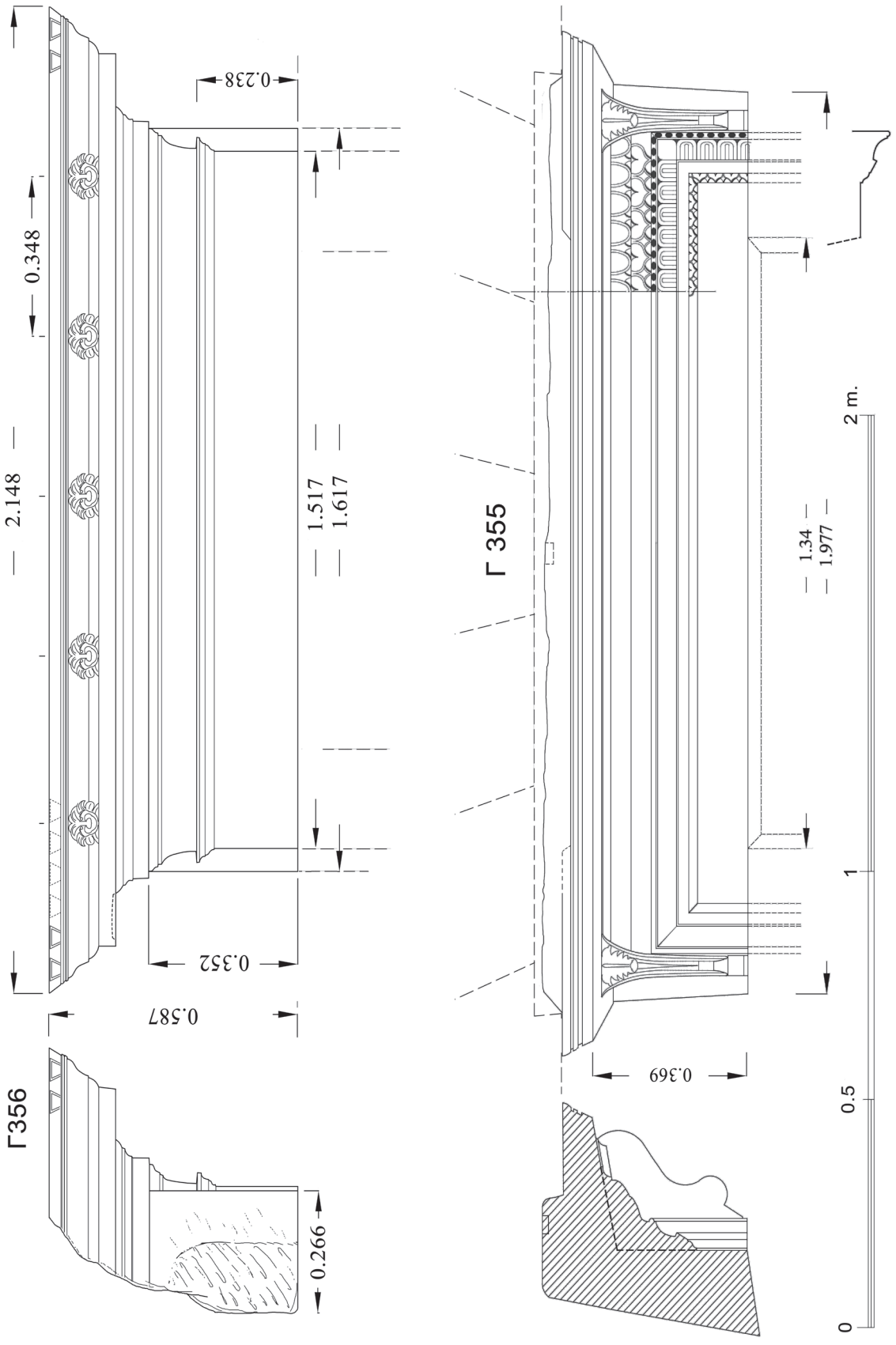
The stoa is among the three known stoas of Crete; the clear intercoluman spacings of the colonnade must have been at least equal to the large entrance of the sanctuary. The unusual calyx like, "egyptianizing", capitals (**pls. 8**-**9**) find few parallels in the Aegean and Sparta, which date in the late 3rd-2nd century B.C. Lines in the plan of the Asclepieion reveal that the stoa was built simoultaneously with temple or after the construction of the latter.

The temple of Asclepios was built against an older megalithic retaining wall and most probably served as buttressing construction to the trapezoidal – polygonal masonry, which was already in antiquity settling and tilting. Typically to Crete, the temple lacks a colonnaded porch. The façade is conceived on the proportions of a tetrastyle elevation with 10 triglyphs across the width, with one triglyph located above each doorjamb. This is the first known temple with an order (Doric) in Crete. Quite possibly, the temple at Lissos introduced Greek orders in the island and triggered the addition of a Doric pseudo hexastyle prostyle pronaos in the temple/enclosure of Apollo in Gortyna. The pronaos of the latter monument dates to the early 2nd century B.C.; this is critical for the date of the temple at Lissos. The unusual–to Mainland Greece-Ionic doorframe and the shield in the pediment, combined with a Doric frieze, become the main themes of this

remarkable elevation. The safe reconstruction of the doorframe dimensions, provides good evidende for the proportions of Ionic doorways. A metal screen was fastened to the doorjambs and allowed view of the cella interior with the doors open (**figs.22**, **35**, **pl.29**). All courses have been documented; the only course that remains unknown is the sima.

A number of Cyrenaean and Alexandrian features, such as the widening opening of the doorway, the molds on the doorframe, the upwards sloping cornice, the acroteria on the lintel, all indicate affinities with the Greek architecture of North Africa. Proportions and style date the temple of Asclepios to the late 3rd or the early 2nd century B.C. As the shield in the pediment does not appear before the era of Hermogenes, suggestions for an earlier date of the temple would make it the earliest pediment of the kind.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Εικ.1. Τα υπέρθυρα Γ355 και Γ356

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.1
ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ Γ355 ΚΑΙ Γ456 ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΚΑΙ Λ354 ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΙΣΑΜΟΥ

1. ΤΟ ΥΠΕΡΘΥΡΟ Γ 355

Το μνημείο ανευρέθη από το Νικόλαο Πλάτωνα το 1951 κατά κατά τις ανασκαφές των ρωμαϊκών οικιών στη θέση του Βενιζελείου Σανατορίου στα Ελληνικά της Κνωσού[1]. Συμπληρώθηκε με γύψο και εκτίθονταν, όπως και το Γ356, στο Μουσείο Ηρακλείου έως το 2004. Παρόμοια υπέρθυρα με καταλοβείς ήταν δημοφιλή σε οικίες και τάφους της Κυρηναϊκής από την ελληνιστική εποχή έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, με τα πρωιμότερα παραδείγματα να εντοπίζονται στους ελληνιστικούς τάφους της Κυρήνης[2]. Τα παράλληλα, καθώς και το μικρό καθαρό άνοιγμα (1,34 μ.) εξηγούν την ανακάλυψη του μνημείου Γ355 στην θέση οικιών (εικ. 1).

Το ολικό ύψος είναι 0,44 μ. και το πλάτος 0,177 μ. Το καθαρό άνοιγμα υπολογίζεται σε 1,34 μ. Η άνω επιφάνεια είναι αδρά εργασμένη με χονδρό βελόνι και δεν προσφέρει έδραση (εικ. 3). Επάνω απο το υπέρθυρο αποκαθίσταται ευθύ τόξο που θα ανακούφιζε τη δοκό του υπερθύρου απο το υπερκείμενο φορτίο του τοίχου. Με βάση το στοιχείο αυτό το Γ355 χρονολογείται στη ρω-μαϊκή περίοδο. Εντορμία στο μέσον της άνω επιφάνειας του μέλους θα ήταν χρήσιμη για την εμβολή τένοντα. Αυτός θα συγκρατούσε το υπέρθυρο με ισχυρότερο αντίθημα. Στα κυμάτια του περιθύρου διατηρούνται ίχνη πολύχρωμης διακόσμησης με γραπτό λέσβιο κυμάτιο με λόγχες, αιγυπτιακό κυμάτιο και αστράγαλο ενώ στα κυμάτια της γένεσης του γείσου, λέσβιο κυμάτιο με λόγχες και ιωνικά ωά με λόγχες (απο κάτω προς τα πάνω).

Η κάτω επιφάνεια είναι ανιούσα (η κλίση ειναι ίση με 0,03 μ. : 0,177 μ.). Πολύ πιθανά οι εσωτερικές παράπλευρες όψεις των παραστάδων διευρύνονταν αντίστοιχα προς τα έξω. Έτσι το εύρος του θυραίου ανοίγματος θα μειωνόταν προς το εσωτερικό. Πιό σημαντικά, η κλίση της επιφάνειας έδρασης του υπερθύρου δεν προσφέρει οριζόντιο επίπεδο για ασφαλή έδραση του μέλους στις εφέδρες των παραστάδων του θυρώματος. Στην Οικία του Λευκάκτιου στην Κυρήνη, οι εφέδρες σε παραστάδες από θυρώματα ίδιου τύπου είναι κεκλιμένες, ώστε να προσαρμόζονται σε αυτήν οι ανιούσες επιφάνειες των υπερθύρων[3]. Πρόκειται για παράδοξη, τεχνικά, λύση, αλλά ειναι η μόνη που επιλύει την γεωμετρία των εδράσεων.

Οι καταλοβείς διευρύνονται προς τα άνω, όπως στο υπέρθυρο απο τη Θεαδέλφεια (150 π.Χ.), σήμερα στο Ελληνικό-Ρωμαϊκό μουσείο Αλεξάνδρειας[4] και σε γνωστά παραδείγματα από την Κυρήνη. Το γείσο διευρύνεται αντίστοιχα πρός τα έξω, ενώ η οροφή του είναι ανιούσα, δημιουργώντας ψευδαίσθηση του βάθους[5]. Αξιοπρόσεκτες ειναι οι δύο ταπεινές αποφύσεις –ακρωτήρια στα άκρα τους μέλους[6]. Το ανιόν γείσο, το μειούμενο εύρος του ανοίγματος και τα ακρωτήρια αντί σίμης είναι κοινά στην αρχιτεκτονική της Αλεξάνδρειας και της Κυρήνης,

---

[1] Το υπέρθυρο Γ355 προέρχεται από ανασκαφές συνεργασίας της Εφορείας Αρχαιοτήτων και της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στον χώρο του Βενιζελείου Νοσοκομείου (1951) και περιγραφή του περιέχεται σε σύντομη έκθεση του Πλάτωνος (1951, 447). Πριν το έτος 2004 το μνημείο εκτίθονταν στην Αίθουσα 20 του Μουσείου Ηρακλείου.

[2] Rekowska 2012, 165.

[3] Rekowska 2012, 170 πίν. 6.5-7.

[4] Bergmann 1988, 62-3˙ Pensabene 1993, 524-5, πίν. 104 αρ. 982.

[5] Όμοια διεύρυνση του γείσου παρατηρείται και στο δωρικό υπέρθυρο απο την Άπτερα. Βλ. πιό πάνω, Ε275 και Niniou-Kindeli και Chatzidakis 2016, 142, εικ. 10.26,

[6] Κατά την συμπλήρωση του μέλους, επεκτάθηκε η αριστερή απόφυση με γύψο. Τα σαφή ίχνη εργαλείων στην δεξιά απόφυση δείχνουν καθαρά το μέγεθος των στοιχείων αυτών.

Εικ. 2. Ο καταλοβέας του μέλους Γ355.

όπως έχει δειχθεί πιό πάνω[7]. Εξίσου αξιοπρόσεκτη ειναι η πανομοιότυπη διαδοχή των κυματίων στο περίθυρο (πίν. 46, Μ.Η.355) με τα αντίστοιχα κυμάτια στο Θησαυρό των Στρατηγών στην Κυρήνη (τέλος 4ου αι.), στο ναό της Λισού και στην «Ρωμαϊκή Έπαυλη» στην Πτολεμαΐδα (πρώιμος 1ος αι. π.Χ.)[8]. Οι καταλοβείς του Γ355 (εικ. 2) ανήκουν στον εξελιγμένο, «ντελικάτο» αλεξανδρινό τύπο των παραδειγμάτων απο την Πτολεμαΐδα και έτσι φαίνονται μεταγενέστεροι εκείνων του ναού στη Λισό (εικ. 5, πίν. 23). Από τα πιό πάνω η χρονολόγηση του μέλους Γ355 στον 1ο αιώνα π.Χ. φαίνεται η πλέον πιθανή.

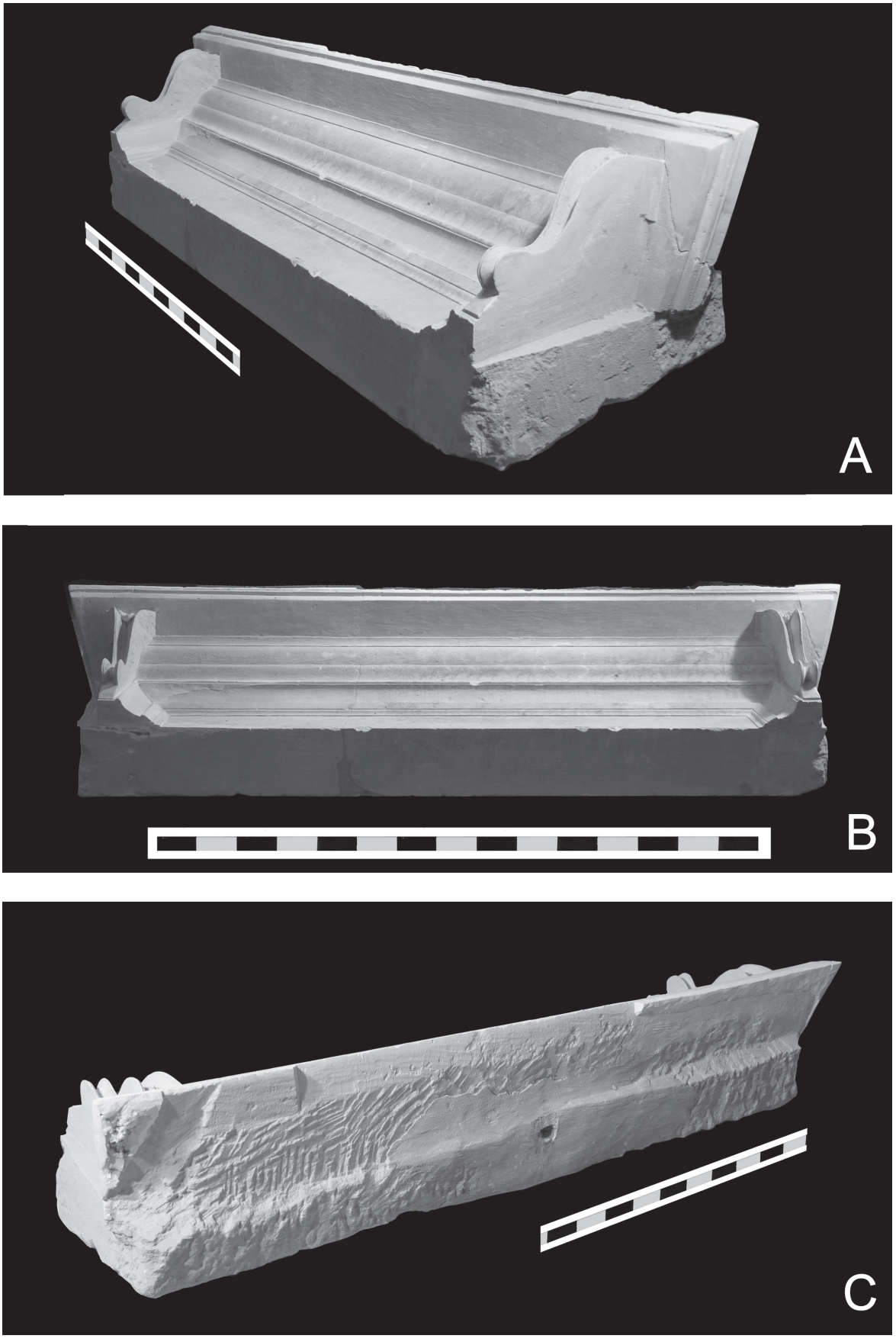
2. ΤΟ ΥΠΕΡΘΥΡΟ Γ 356

Το Υπέρθυρο Γ356 από πωρόλιθο στο Μουσείο του Ηρακλείου ανακαλύφθηκε το 1951 κατά τις ανασκαφές των ρωμαϊκών οικιών στην θέση του Βενιζέλειου Νοσοκομείου[9]. Πρόκειται για μονολιθικό στοιχείο το οποίο θα φερόταν σε παραστάδες με επίκρανα, με ολικό μήκος 2,148 μ. και ύψος 0,587μ. και στο οποίο έχουν λαξευτεί οι στρώσεις του ιωνικού επιστυλίου, της ζωφόρου, του ιωνικού γείσου και σίμη με 5 λεοντοκεφαλές- ψευδοϋδρορρόες. Το ολικό μήκος

[7] Πρβλ. με 48.2.

[8] Πρβλ. πίν. 46, Μ.Η.355 και πίν. 46, Α43. Α44· Bergmann 1988, 64 εικ. 8· Rekowska 2012, 169, πίν. 5.7 αντίστοιχα. Για τη σχέση των ρωμαϊκών επαύλεων στην Κρήτη με εκείνες στην Κυρηναϊκή με την οποία η Κρήτη αποτελούσε μια ενιαία επαρχία, Bonini 2006, 1.

[9] Πλάτων 1951, 447. Η αναγνώριση επιτύμβιου ναΐσκου στο μέλος Γ356 είναι δύσκολη. Η ολοκληρωμένη, πλαστική, απόδοση των αρχιτεκτονικών λεπτομερειών δείχνει ότι το μέλος ήταν δομικό στοιχείο. Οι ναΐσκοι στηλών έχουν περιληπτικές αρχιτεκτονικές μορφές και στην συντριπτική πλειονότητά τους στέφονται από αέτωμα. Για συγκρίσεις, επιτύμβιες ναϊσκόμορφες στήλες με οριζόντιες επιστέψεις στο Von Moock 1998, 129, 157 πίν. 35a-b, 52d, 54a, 54d, 64c.

Εικ. 3. Το υπέρθυρο Γ355.

του στοιχείου στη στρώση του επιστυλίου θα ήταν 1,617 μ. ενώ το καθαρό άνοιγμα θα μετρούσε περίπου 1,10 μ. (εικ. 1, 7). Το ύψος της στρώσης του επιστυλίου μετρά 0,238 μ. και το ύψος της ζωφόρου 0,114 μ. Η δήλωση της στρώσης των οδόντων γίνεται με ορθογωνικής διατομής στοιχείο στο οποίο δεν έχουν λαξευτεί οι γεισήποδες. Αυτό το στοιχείο που η McKenzie περιγράφει ως "dentil element" είναι χαρακτηριστικό των αλεξανδρινών εργαστηρίων[10].

Τα οικοδομικά χαρακτηριστικά δείχνουν ότι το λίθινο πλαίσιο θα αποτελούσε αυτοτελή σύνθεση σε άνοιγμα τοίχου. Αξιοπρόσεκτη είναι η ομοιότητα του μέλος Γ356 με το θριγκό κόγχης στην Αίθουσα G του Γυμνασίου στη Δήλο, που όμως έχει πλήρη στρώση γείσου με οδόντες. Η τελευταία κατασκευή χρονολογείται μεταξύ των ετών 122/121 και 94/93 π.Χ[11]. Το μήκος του επιστυλίου στην κόγχη από τη Δήλο είναι 1,74 μ. ενώ στο μέλος Γ356 είναι 1,517 μ. Στους τοίχους της στοάς του ιερού της Αθηνάς στην Πέργαμο (197-159 π.Χ.) υπήρχουν λατρευτικές κόγχες, ιωνικού και δωρικού ρυθμού, με μονολιθικούς θριγκούς που επίσης στερούνται αετωμάτων. Η γενική ομοιότητα των συνθέσεων και της τάξης μεγέθους με το μνημείο Γ356 είναι αξιοπρόσεκτη[12]. Η απουσία αετώματος στο μέλος απο το Ηράκλειο κάνει πιό δύσκολη την απόδοση σε οικιακή λατρευτική κόγχη (lararium) κάποιας από τις επαύλεις στον χώρο της Κνωσού[13].

Ενώ η αποκατάσταση του Γ356 σε λατρευτική κόγχη δημόσιου οικοδομήματος δεν μπορεί να αποκλειστεί, θα ήταν ελκυστική η αναγνώριση θυρώματος με παραστάδες που φέρουν πλήρη ή συντετμημένο θριγκό. Αναλυτική πραγμάτευση του τύπου και της ευρείας απήχησής του στην ελληνιστική και ρωμαϊκή Βόρεια Αφρική, καθώς και στην Κρήτη έχει γίνει πιό πάνω, στο σχετικό κεφάλαιο για το υπέρθυρο Ε275 απο τη Λισό. Παράλληλο, με αλεξανδρινά στοιχεία, ανευρίσκεται και στο δωρικό υπέρθυρο από τη σκηνή του θεάτρου στην Άπτερα (πιν. 48.2). Οι λεοντο-κεφαλές ψευδοϋδρορρόες (εικ. 6) δεν βρίσκουν κανένα παράλληλο ούτε σε λατρευτικές κόγχες ούτε στα γνωστά υπέρθυρα με μορφή θριγκού από την Πομπηία και την Βόρεια Αφρική[14]. Το μόνο παράλληλο εντοπίζεται στο θύρωμα από την τοιχογραφία στη Villa Fannius Synister Boscoreale στην Πομπηία. Μάλιστα, όπως συμβαίνει και στο υπέρθυρο Γ356 στο Ηράκλειο, η σίμη στην τοιχογραφία της Villa Boscoreale έχει 5 λεοντοκεφαλές. Εκεί οι παραστάδες επιστέφονται από πλήρη κορινθιακά επίκρανα του Αλεξανδρινού Τύπου IV[15]. Με δεδομένο ότι οι πρώιμες τοιχογραφίες της Πομπηίας έχουν εκπονηθεί απο αλεξανδρινά εργαστήρια, η σχέση των δύο στοιχείων στην Κνωσό και τη Πομπηία εξηγείται απο κοινό τόπο καταγωγής την Αίγυπτο και, πράγματι, τα αλεξανδρινά επίκρανα βεβαιώνουν για την αιγυπτιακή επιρροή και στη θύρα της Villa Boscoreale[16]. Κατά τρόπο αξιοπρόσεκτο, φαίνεται ότι στο ακέραιο δομικό στοιχείο Γ356 έχει επιβιώσει τύπος αλεξανδρινού θυρώματος που παραμένει άγνωστος στην Αίγυπτο. Ακόμα, το υπέρθυρο από τη Κνωσό προδίδει ότι, άγνωστοι κατά τα άλλα, αρχιτεκτονικοί ρυθμοί και τύποι στη ζωγραφική της Πομπηίας ειναι δυνατό να αντλούν απο πραγματικά δομικά πρότυπα και αυτοί δεν αποτελούν φαντασιώσεις των καλλιτεχνών.

[10] McKenzie 1990, 148, 182 πίν. 23.d, διάγραμμα 15.

[11] Audiat 1970, 56 εικ. 37 94 πίν. 12.

[12] Οι κόγχες στην Πέργαμο διαφέρουν σημαντικά κατά το ύφος, καθώς αυτές δεν διαθέτουν την χαρακτηριστικά αλεξανδρινή, περιληπτική, απόδοση των επιμέρους μορφών και στερούνται ψευδοϋδρορροών (Rumscheid 1994, 51-2. Taf. 115).

[13] Παραδείγματα οικιακών λατρευτικών κογχών στο Adam 1994, 611-14.

[14] Rekowska 2012, 169.

[15] Laidlaw 1985, πίν. 45· McKenzie 1990, 98.

[16] Για την αλεξανδρινή καταγωγή των Πομπηιανών τοιχογραφιών, Lyttleton 1974, 89. McKenzie 1990, 61-78, 89, 93· 2007, 96, 101. Δραστηριότητα αλεξανδρινών καλλιτεχνών στην Κρήτη βεβαιώνεται απο την υπογραφή του ψηφοθέτη Σεραπίωνος του Αλεξανδρέως στην Οικία 2 του οικοπέδου Παπαδάκη στην Κίσαμο, που όμως χρονολογείται στον 3ο αιώνα μ.Χ. (Μαρκουλάκη 2008, 1173-4).

Εικ. 4. Ο καταλοβέας του μέλους Γ355.

Εικ. 5. Ο καταλοβέας Λ354 από την Πολυρρήνια. Ύψος 0,29 μ. Φωτ. ΕΦΑ Χανίων, Αρχαιολογικό Μουσείο Κισάμου. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Το πλήθος των επαύλεων στην Κρήτη συνδυάζεται με την άνθηση και ευμάρεια του νησιού αμέσως μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση (67 π.Χ.). Οι επαύλεις από τις οποίες προέρχονται τα μνημεία Γ355 και Γ356 είναι δυνατό να συνδέονται με την εγκατάσταση ρωμαίων βετεράνων στην Κνωσό ακριβώς την περίοδο αυτή, στην οποία χρονολογείται η Villa Boscoreale (40-30 π.Χ.)[17].

3. Ο ΚΑΤΑΛΟΒΕΑΣ Λ354 ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΥΡΡΗΝΙΑ

Ο κομψός καταλοβέας από την Πολυρρήνια, σήμερα στο μουσείο Κισσάμου[18] είναι ίδιου περίπου μεγέθους (ύψος 0,29 μ.) και γεωμετρίας με εκείνους στο μέλος Γ355 (ύψος 0,30 μ.), απουσιάζουν όμως τα ανθέμια, απουσία κοινή στα υπέρθυρα οικιών της υστεροελληνιστικής και πρώιμης ρωμαϊκής Κυρήνης (εικ. 5)[19]. Πολύ πιθανά, ο απλοποιημένος καταλοβέας Λ354 (ύψος 0,29 μ.) από την Πολυρρήνια ανήκε σε υπέρθυρο άγνωστης έπαυλης. Το μικρό μέγεθος του στοιχείου δεν συνηγορεί στην αποκατάστασή του σε ναό. Το ίδιου μεγέθους στοιχείο στο υπέρθυρο Γ355 συνδυάζεται με καθαρό εύρος ανοίγματος περίπου 1,34 μ., διάσταση που είναι άγνωστη σε ναό. Ο καταλοβέας στο υπέρθυρο του ναού στη Λισό, με εύρος θυραίου ανοίγματος 1,68 μ., είναι χαρακτηριστικά ψηλότερος (ύψος 0,395 μ.).

Και οι τρείς γνωστοί καταλοβείς της Κρήτης (Ναός Λισού, Γ355 και Λ354) στερούνται μεσαίας νεύρωσης. Σε κάθε περίπτωση, τα μνημεία από την Κνωσό και την Πολυρρήνια δείχνουν την παρουσία ποικίλων μορφών του Βορειοαφρικανικού ρεπερτορίου στην Κρήτη.

---

[17] Chaniotis 2008, 86-7.

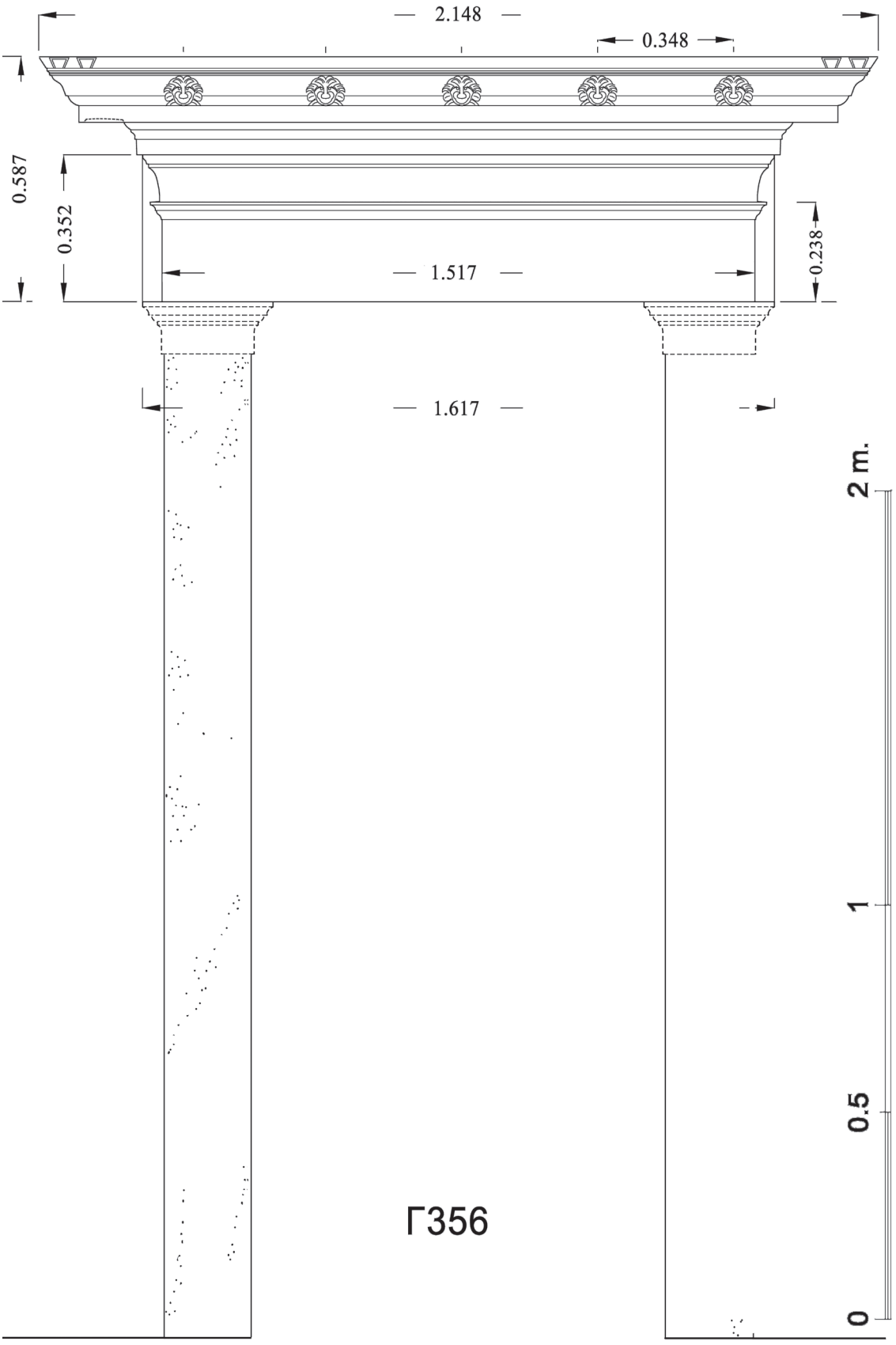
[18] Αρ. ευρετηρίου Λ354. Το μέλος προέρχεται από παράδοση στο Μουσείο Κισάμου (Μαρκουλάκη και Χριστοδουλάκος υπό έκδοση).

[19] Πρβλ. με τους καταλοβείς στα υπέρθυρα από τη «Ρωμαϊκή έπαυλη» στην Πτολεμαΐδα (Bergmann 1988, 64, εικ. 8) και από την Οικία του Λευκάκτιου στην Κυρηναϊκή που χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ. (Rekowska 2012, 165, 169 πίν. 5.6a-b, 5.7) και επίσης στερούνται ανθεμίων.

Εικ. 6, Το υπέρθυρο Γ356,

Εικ. 7 Αποκατάσταση του υπερθύρου Γ356 με αναλογίες ανοίγματος ίδιες με την κόγχη στην Αίθουσα G του Γυμνασίου της Δήλου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΑΣ ΥΨΟΣ ΔΙΑΖΩΜΑΤΟΣ: ΥΨΟΣ ΕΠΙΣΤΥΛΙΟΥ ΜΕΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 400 Π.Χ.

ΧΩΡΟΣ	ΜΝΗΜΕΙΟ	Υ. ΔΙΑΖ	Υ. ΔΙΑΖ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	
		Υ. ΕΠΙΣΤ	Υ. ΕΠΙΣΤ		
ΑΡΓΟΣ	ΗΡΑ	1.080	1.08-1.14	400	1.08
ΟΛΥΜΠΙΑ	ΜΗΤΡΩΟΝ	1.051			
ΔΕΛΦΟΙ	ΘΟΛΟΣ	1.110			
ΔΕΛΦΟΙ	ΑΘΗΝΑ ΠΡΟΝΑΙΑ	1.110			
ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ	ΑΠΟΛΛΩΝ ΜΑΛΕΑΤΑΣ	1.109			
ΩΡΩΠΟΣ	ΑΜΦΙΑΡΑΟΣ	1.120			
ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ	ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ	1.127			
ΔΕΛΦΟΙ	ΑΠΟΛΛΩΝ	1.192			
ΚΑΛΥΔΩΝ	ΑΡΤΕΜΙΣ	1.067?			
ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ	ΘΥΜΕΛΗ	1.123			
ΛΕΠΡΕΟΝ	ΔΗΜΗΤΡΑ	1.025			
ΤΕΓΕΑ	ΑΘΗΝΑ ΑΛΕΑ	1.130		355	
ΑΙΓΕΣ	ΠΕΡΙΣΤΥΛΙΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ	1.10		350-325	
ΝΕΜΕΑ	ΖΕΥΣ	1.100			
ΣΤΡΑΤΟΣ	ΖΕΥΣ	1.147	1.15 - 1.20		1.15
ΑΘΗΝΑ	ΧΟΡΗΓΙΑ ΝΙΚΙΟΥ	1.200		319	
ΕΛΕΥΣΙΝΑ	ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟΝ	0.98			
ΩΡΩΠΟΣ	ΣΤΟΑ	1.100			
ΟΛΥΜΠΙΑ	ΣΤΟΑ ΗΧΟΥΣ	1.015			
ΔΕΛΦΟΙ	**ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΚΥΡΗΝΑΙΩΝ**	1.22			
ΚΥΡΗΝΗ	**ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΣΤΡΑΤΗΓΩΝ**	1.230			
ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ	ΑΡΤΕΜΗ	1.165		< ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ Ζ	
ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ	ΠΕΡΙΣΤΥΛΙΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	1.162		300	
ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ	**ΠΡΟΠΥΛΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ**	1.25			
ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ	**ΚΑΤΑΓΩΓΕΙΟ**	1,27			
ΔΗΛΟΣ	**ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ**	1.207			
ΠΤΩΟΝ	ΑΠΟΛΛΩΝ ΠΤΩΟΣ	1.120			
MAMURT KALE	**ΚΥΒΕΛΗ**	1.36?			
ΟΙΤΗ	ΗΡΑΚΛΗΣ	1.04			
ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ	**ΘΟΛΟΣ ΑΡΣΙΝΟΗΣ**	1.25			
ΟΛΥΜΠΙΑ	ΛΕΩΝΙΔΑΙΟΝ	1,12			
ΔΗΛΟΣ	**ΔΩΔΕΚΑΘΕΟΝ**	1,40			
ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ	ΚΑΒΕΙΡΙΟ	1.150	> ΕΓΓΛΥΦΕΣ	ΤΡΙΓΛΥΦΩΝ	
ΛΙΝΔΟΣ	**ΑΘΗΝΑ**	1.190		250	
ΠΕΡΓΑΜΟΣ	ΑΘΗΝΑ	1.120		250	
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ	**ΤΑΦΟΣ MUSTAPHA PASHA II**	1.060			
ΔΗΛΟΣ	ΣΤΟΑ ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ	1.190		246-239	1.19
ΑΘΗΝΑ	ΣΤΟΑ	1,04			
ΠΕΡΓΑΜΟΣ	ΔΩΡΙΚΟΣ ΝΑΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΕΙΟΥ	1.337			
ΟΛΥΜΠΙΑ	ΠΑΛΑΙΣΤΡΑ	1.141			
ΛΙΝΔΟΣ	ΑΡΧΟΚΡΑΤΕΙΟΝ	1.090		225-200	
ΠΡΙΗΝΗ	ΝΟΤΙΑ ΣΤΟΑ	1.150			
ΔΗΛΟΣ	ΣΤΟΑ ΦΙΛΙΠΠΟΥ Ε'	1.150		216-200	
ΔΕΛΦΟΙ	ΣΤΟΑ ΑΤΤΑΛΟΥ Α΄	1,11			
ΔΗΛΟΣ	ΣΤΟΑ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ	1.160		204	
ΜΙΛΗΤΟΣ	ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ	1.095	> ΑΣΠΙΔΕΣ ΣΕ	ΑΕΤΩΜΑΤΑ	
ΜΕΣΣΗΝΗ	ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ	1.25	1.21 - 1.25	200	1.20
ΚΟΡΙΝΘΟΣ	ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ	1.254			
ΜΕΣΣΗΝΗ	ΣΤΟΑ ΣΤΑΔΙΟΥ	1,20			
ΑΘΗΝΑ	ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ'	1.27		181	
ΚΩΣ	ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ	1.20		175-160	
ΚΟΖΑΝΗ	ΤΑΦΟΣ ΣΠΗΛΙΑΣ	1.55		175-150	
ΠΡΙΗΝΗ	ΙΕΡΑ ΣΤΟΑ ΑΓΟΡΑΣ	1.137		160-150	
ΑΘΗΝΑ	ΣΤΟΑ ΑΤΤΑΛΟΥ Β΄	1.21		159	
ΠΕΡΓΑΜΟΣ	ΗΡΑ	1,37	1.26 - 1.30	159-138	
ΔΗΛΟΣ	ΙΣΙΣ	1.26		130	
ΠΡΙΗΝΗ	ΣΤΟΑ ΙΕΡΟΥ	1.413		150-100	
ΔΗΛΟΣ	ΑΓΟΡΑ ΙΤΑΛΩΝ	1,303			
ΔΗΛΟΣ	ΠΡΟΠΥΛΟ ΚΥΝΘΙΟΥ	1,303			
ΔΗΛΟΣ	ΚΟΙΝΟΝ ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΑΣΤΩΝ	1.34	1.31 - 1.35	110	1.31
ΠΡΙΗΝΗ	ΣΤΟΑ ΣΤΑΔΙΟΥ	1.41	1.36 - 1.40	100	1.36
ΛΙΣΣΟΣ	**ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ**	1.39			
ΚΛΑΡΟΣ	ΠΡΟΠΥΛΟ	1.46	1.41 - 1.45		

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adam, J.P. 1994. *Roman Building*. *Materials and Techniques.* London/New York: Routledge.

Akamatis, I.M. 2012. «L'agora de Pella». Στο *Tout vendre, tout acheter. Actes du colloque d'Athènes, 16-19 juin 2009*, επιμ. V. Chankowski και P. Karvonis, 49-59. Paris: De Boccard.

Allen, R.E. 1975. «Three Bases from Halikarnassos». *BSA* 70:1-5.

Amandry P. και E. Hansen. 2010. *Le Temple d'Apollon du IVe siècle. FdD II,* 14. Paris: De Boccard.

Andreadaki-Vlazaki, M. 1997. *The County of Khania through Monuments from the Prehistoric Period to Roman Times*. Athens: TAPA.

-2004. «Η Κυδωνία της Δυτικής Κρήτης στα πρώιμα χρόνια του Σιδήρου». Στο T*ο Αιγαίο στην Πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, επιμ. Ν. Σταμπολίδης και Α. Γιαννακουρή, 21-34. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης και Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών.

Ανδρίκου, Δ. 2018. «Ο ναός στο Καρδάκι της Κέρκυρας». Διδ.Διατρ. ΕΜΠ, Αθήνα.

Ανδρόνικος, Μ. 1984. *Βεργίνα*. *Οι βασιλικοί τάφοι.* Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Αραπογιάννη, Ξ. 2014. «Ο Θησαυρός από τον Ναό του Ασκληπιού και της Υγείας στην Αρχαία Θουρία». *ArchEph* 153:185-96,

Audiat, J. 1970. *Le Gymnase. Délos* 28. Paris: de Boccard.

Baldwin Bowsky M.W. 2009. «An Extra-mural Sanctuary of Roman Aptera?». Στο *The Estudios de Epigrafía Griega*, επιμ. A. Martínez Fernández, 315-22. La Laguna: Servicio de Publicaciones de la Universidad de La Laguna.

-2016. «Prolegomena to a Dossier: Inscriptions from the Asklepieion at Lissos (Crete)». *Electrum* 23:127-53.

-2017. «Tiberius and the Asklepieion at Lissos (Crete): Petition and Response, Image and Power». *Mediterraneo Antico. Economie Società Culture* 20:395–444.

Bammer, A. 1972. *Die Architektur des Jüngeren Artemision von Ephesos*. Wiesbaden: Steiner.

de Barbet, A. και A. Verbanck-Piérard. 2013. *La villa romaine de Boscoreale et ses fresques.* Arles: Morlanwelz, Éditions Errance -Musée royal de Mariemont.

Barletta, B., W.B. Dinsmoor και H.A. Thompson. 2017. *The Sanctuary of Athena at Sounion.* Princeton NJ: The American School of Classical Studies at Athens.

Βασιλειάδης, Δ.Β. 1955. *Εισαγωγή στην Αιγαιοπελαγίτικη λαϊκή αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Νέα Εστία.

Benchimol, E. και B. Sagnier. 2005. «Un trésor archaïque du sanctuaire d'Apollon à Délos (Trésor 5): étude architecturale». *BCH* 132: 1-113.

Bergmann, M. 1988. «Perspektivische Malerei in Stein. Einige alexandrinische Architekturmotive». Στο *Bathron. Beiträge zur Architektur und verwandten Künsten für Heinrich Drerup zu seinem 80. Geburtstag von seinen Schülern und Freunden,* επιμ. H. Drerup και H. Büsing, 59-78. Saarbrücken: SDV Saarländische Druckerei und Verlag.

Bergquist, B. 1967. *The Archaic Greek Temenos: A Study of Structure and Function*. Lund: Gleerup.

Beschi, L. 2004. «Il telesterio ellenistico del Cabirio di Lemno». *ASAtene* 82: 225-341.

Bohn, R. 1885. *Das Heiligtum der Athena Polias Nikephoros II. Tafeln. AvP II.* Berlin, Leipzig: de Gruyter.

Blouet, G.-A. 1831. *Expedition scientifique de Morée: ordonnée par le Gouvernement Français; Architecture, Sculptures, Inscriptions et Vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique* (τόμος 1). Paris: Firmin Didot.

Bonetto, J., A. Bertelli, E. Brombin, M. Colla, V. de Scarpis di Vianino και M.C. Metelli. (υπό έκδοση). «New Perspectives on the Evolution of the Sanctuary of Apollo Pythios in Gortyna». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 4. Πρακτικά της 4ης Συνάντησης Ρέθυμνο, 24-27 Νοεμβρίου 2016*, επιμ. Α.

Τζιγκουνάκη, Π. Καραναστάση και Χ. Τσιγωνάκη. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Bonini, P. 2006. L*a casa della Grecia romana: forme e funzioni dello spazio privato fra I e VI secolo*. Roma: Edizioni Quasar.

Bougia, P. 1996, «Ancient Bridges in Greece and Coastal Asia Minor», Διδ. Διατρ. University of Michigan, Ann Arbor.

Bousquet, J. 1952. *Le Trésor de Cyrène*, *FdD* II,10. Paris: De Boccard.

Boutsikas, E. 2007-8. «Placing Greek Temples: an Archaeoastronomical Study of the Orientation of Ancient Greek Religious Structures». *Archaeoastronomy* 21:4-19.

Boyd, T. 1978. «The Arch and Vault in Greek Architecture». *AJA* 82:83–102.

Brockmann, A.D. 1968. *Die griechische Ante: eine typologische Untersuchung.* Marburg: Görich & Weierhäuser.

Broneer, O. 1954. *The South Stoa and its Roman Successors, Corinth I*, iv. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Bruneau, Ph. και J. Ducat. 2005. *Guide de Délos.* Paris: École française d'Athènes.

Bultrighini, U. 1993. «Divinità della salute nella Creta ellenistica e romana: ricerche preliminary». *Rivista di Cultura Classica e Medievale* 35:49-118.

Burkert, W. 1993. «Concordia Discors: The Literary and Archaeological Evidence on the Sanctuary of Samothrace». Στο *Greek Sanctuaries: New Approaches*, επιμ. Marinatos, N. και R. Häggs, 178-91. London: Routledge,

-2002. «Greek Margins: Mysteries of Samothrace (Ελληνική Περιφέρεια: Τα Μυστήρια της Σαμοθράκης)». Στο *Λατρείες στην περιφέρεια του αρχαίου ελληνικού κόσμου*, επιμ. Α. Αβαγιανού, 31-63. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Cahill, N. 1985. «The Treasury at Persepolis: Gift-Giving at the City of the Persians». *AJA* 89:373-89.

Callaghan, P.J. 1978. «KRS 1976: Excavations at a Shrine of Glaukos, Knossos». *BSA* 73:1-30

Cassels, J. 1995. «The Cemeteries of Cyrene». *PBSR* 23:1-43.

Cerchiai, L., L. Jannelli και F. Longo. 2004. *The Greek Cities of Magna Graecia and Sicily*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum..

Chaniotis, A. 1999. «Milking the Mountains. Economic Activities on the Cretan Uplands in the Classical and Hellenistic Period». Στο *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, επιμ. A. Chaniotis, 181-220. Stuttgart: F. Steiner Verlag.

-2008. «What Difference did Rome Make? The Cretans and the Roman Empire». Στο *The Province Strikes Back: Imperial Dynamics in the Eastern Mediterranean, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens* 13, επιμ. B. Forsén και G. Salmeri, 83-105. Helsinki: Suomen Ateenan-instituutin säätiö.

Chapouthier, F. 1935. *Le sanctuaire des dieux de Samothrace. Délos* 16, Paris: Broccard.

Chevrollier, F. 2016. «From Cyrene to Gortyn. Notes on the Relationship Between Crete and Cyrenaica under Roman Domination (1st century BC to 4th century AD)». Στο: *Roman Crete: New Perspectives*, επιμ. J.E. Francis και A. Kouremenos, 11-26, Philadelphia: Oxbow Books.

Χλέπα, Ε.Α. 2002. *Το Αρτεμίσιο και οι Οίκοι της δυτικής πτέρυγας του Ασκληπιείου.* Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Χριστοδουλοπούλου, Ρ. 2003. *Μελέτη αναστήλωσης Ναού Ασκληπιού στο Ασκληπιείο Νότιας κλιτύος Ακροπόλεως. Αναστήλωση κρηπιδώματος και βάσεως τοίχων*. Αθήνα: Επιτροπή Θεάτρου και Ιερού του Διονύσου – Ασκληπιείου Νοτίου Κλιτύος Ακροπόλεως.

Clinton, K. 1993. «The Sanctuary of Demeter of Core at Eleusis». Στο *Greek Sanctuaries: New Approaches*, επιμ. N. Marinatos και R. Häggs, 88-98. London & New York: Routledge.

Comparetti, D. 1893. «Le leggi di Gortina e le

altre iscrizioni arcaiche cretesi». *MonAnt* 3:1-38.

Conze, A. και P. Schazmann. 1911. «Mamurt-Kaleh. Ein Tempel der Göttermutter unweit Pergamon». *JdI* 9, Ergänzungsheft: 14-31.

Coulton, J.J. 1976. *The Architectural Development of the Greek Stoa*. Oxford: Calendon Press.

-1968. «The Stoa at the Amphiaraion, Oropos». *BSA* 63:147-83.

-2018. «Terrace Roofs and Flat-topped Cornices in Hellenistic and Roman Architecture». στο: *Ήρως κτίστης Ι, Μνήμη Χαραλάμπου Μπούρα*, επιμ. Εμ. Κορρές, Σ. Μαμαλούκος, Κ. Ζάμπας, Φ. Tuffano-Μαλλούχου, 131-8. Αθήνα: Μέλισα.

Curtius, E. και F. Adler. 1892. *Olympia: die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung (Tafelband 1*): Die Baudenkmäler. Berlin: A. von Asher & Co.

Daux, G. 1960. «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1959». *BCH* 84:617-874.

-1962. «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1961». *BCH* 86:629-974.

Dèlorme, J. 1961. *Les palestres*. *Délos* 25. Paris: de Boccard.

Demargne, J. 1903. «Fouilles à Lato, en Crète 1899-1900». *BCH* 27:206–32.

Dinsmoor, W.B. και W.B. Dinsmoor Jr. 2004. *The Propylaia to the Athenian Akropolis. Τόμος 2, The Classical Building*, επιμ. A.N. Dinsmoor. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.

Dirschedl, U. 2013. *Die griechischen Säulenbasen*. Wiesbaden: Reichert.

Δοντάς, Ν. 2000. *Πριήνη*. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού.

Δουλφής, Γ. 2018. «Η εικόνα της Σπάρτης και της Λακωνίας από τη ρωμαϊκή κατάκτηση έως την ύστερη αρχαιότητα μέσω των κιονοκράνων. Τυπολογία-μορφολογία-τοπογραφικά συμφραζόμενα», Διδ. Διατρ. ΕΚΠΑ, Αθήνα.

Drougou S. και Ch. Paliadeli. 2000. *Vergina, Wandering Through the Archaeological Site*. Athens: ΤΑΠΑ, ΥΠΠΟ.

Dwyer, E.J. 2001. «The Unified Plan of the House of the Faun». *JSAH* 60:328–43.

Dyggve, E. 1948. *Das Laphrion der Tempelbezirk von Kalydon*. København: E. Munksgaard.

Ensoli, S. 1995. «I Propilei Greci del Santuario di Apollo a Cirene. Rapporto preliminare dei lavori compiuti negli anni 1980-1984 e 1987». *LibAnt New Series* 1:61-72.

Étienne, R. και P. Varène. 2004. *Sanctuaire de Claros. L'architecture. Les Propylées et les monuments de la voie sacrée*. Paris: Recherche sur les Civilisations.

Fischer, M. 2015. «How to look at a non-peripteral temple». Στο *Autopsy in Athens*, επιμ. M.M. Miles, 154-62. Oxford: Oxbow Books.

Fraisse, P. και C. Llinas. 1995. *Documents d'architecture hellénique et hellénistique. Délos* 36, Paris: de Boccard.

Frederiksen, R. 2011. *Greek City Walls of the Archaic Period, 900–480 BC*. Oxford: Oxford University Press.

Gardner, E.A. 1888. *Naukratis II.* Memoirs of the Egypt Exploration Fund 6. London: Trübner.

Gismondi, I. 1951. «Il restauro dello strategheion di Cirene». *QAL* 2:7-25.

Gorrini, M.E. και M. Melfi 2002. «L'archéologie des cultes guérisseurs: quelques observations». *Kernos* 15:247-65.

Grandjean, Y., T. Kozelj και F. Salviat. 2004. «La porte de Zeus à Thasos». *BCH* 128:175-268.

Gruben, G. 2002. *Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα.

Haddad, N. 1995. «Θύρες και παράθυρα στην ελληνιστική και ρωμαϊκή αρχιτεκτονική του ελλαδικού χώρου». Διδ. Διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη.

Halbher, F. 1890. «Relazioni sugli scavi del tempio di Apollo Pythio in Gortina». *MonAnt* 1:9-76,

Hansen, E. 1991. «Le temple de Léto au Létoon de Xanthos». *RA*, Nouvelle Série 2:323-40.

Harrison, G.W.H. 2016, «Illness and disease in Roman Crete». Στο *Πεπραγμένα ΙΒ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 21-25 Σεπτεμβρίου 2016*, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Hellström, P. και T. Thieme. 1982. *Labraunda, Swedish Excavations and Researches. τόμος I.3. The Temple of Zeus*. Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul.

Hennemeyer, A. 2011. «Zur Funktion der Decken im Tragwerk hellenistischer Hallen und Propyla». Στο *Holztragwerke der Antike. Internationale Konferenz 30. März–1. April 2007 in München. Byzas* 11, επιμ. A. von Kienlin, 183–95. Istanbul: Ege Yayinlari; German Institute of Archaeology.

Hennemeyer, A. 2013. *Das Athenaheiligtum von Priene. Die Nebenbauten – Altar, Halle und Propylon – und die bauliche Entwicklung des Heiligtums*. Wiesbaden: Reichert.

von Hesberg H. 1978. «Zur Entwicklung der griechischen Architektur im ptolemäischen Reich». Στο *Das ptolemäische Ägypten. Akten des internationalen Symposions 27–29. Sept. 1976 in Berlin*, επιμ. V.M. Strocka και H. Kyrieleis, 137-145. Mainz: von Zabern.

-1981. *Konsolengeisa des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit = Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung*. Ergänzungs-Heft 24. Mainz: Zabern.

Hernandez, D.R. 2017. «Bouthrotos (Butrint) in the Archaic and Classical Periods: The Acropolis and Temple of Athena Polias». *Hesperia* 86:205-71.

Hodge, T.A. 1960. *The Woodwork of Greek Roofs.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hoepfner, W. 1990. «Bauten und Bedeuten des Hermogenes». Στο *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28. bis 29. Juli 1988 im Rahmen des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie*, επιμ. W. Hoepfner και E.L. Schwandner, 1-34. Mainz: Philipp von Zabern.

Hope-Simpson, R., P.P. Betancourt, P.J. Callaghan, D.K. Harlan, J.W. Hayes, J.C. Shaw, M.C. Shaw και L.V. Watrous. 1995. «The Archaeological Survey of the Kommos Area». Στο *Kommos. An Excavation on the South Coast of Crete.* τόμος I: *The Kommos Region and Houses of the Minoan Town, Part I: The Kommos Region, Ecology and Minoan Industries*, επιμ. J. Shaw και M.C. Shaw, 325-402. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Jeppesen, K. 1955. T*he Propylaea. Labraunda Swedish Excavations and Researches* τόμος 1.1. Lund: C.W.K. Gleerup.

Kaminski, G. 1991. «Thesauros: Untersuchungen zum antiken Opferstock». *JDAI* 106:63-181.

Kanellopoulos, C. 2003. «The Classical and Hellenistic Building Phases of the Acropolis of Ancient Karthaia, Kea». *AM* 118:211-38.

-2018. «The Architecture of Stoa Γ». Στο *Palaiopolis, Andros. Thirty Years of Excavation Research*, επιμ. L. Palaiokrassa, Athens: Kairios Library.

Kanellopoulos, C. και E. Kolia. 2011. «Ancient Keryneia of Aigialeia: Topography and Architecture in the Sanctuary of Profitis Elias». *AM* 126:137-76, (pp. 84-90).

Kanellopoulos, C. και M. Petrakis. 2018. «Cella Alignment and 4th Century BC Doric Peripteral Temple Architecture in Mainland Greece». *OpAthRom* 11:169-200.

Katakis, S. 2009. «Deux portraits dits de Tibère, provenant de Lissos en Crète occidentale». Στο L*es ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie. Actes du Xe Colloque Internationale sur l'art provincial romain, Arles et Aix-en-Provence 21-23.5.2007*, επιμ. V. Gaggadis-Robin *κ.ά.*, 297-303 Arles: Editions du Musée de l'Arles et de la Provence antiques.

Kienast, H.J. 2014. *Der Turm der Winde in Athen. Archäologische Forschungen, Bd 30*. Wiesbaden: Reichert Verlag.

Klier, W.M. 1983. «Der Tempel auf der Agora

von Assos». *Baukultur* 4:10-15.

Klein, N.L. και K.T. Glowacki. 2009. «Source, from Kavousi Vronda to Dreros: Archite-: cture and Display in Cretan Cult Buildings». *Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C.Gesell*. *Hesperia* Suppl. 42:153-67.

Knell, H. 1983. «Lepreon, der Tempel der Demeter». *AM* 98:113-47.

Κορρές, Ε. 1994. Α*πό την Πεντέλη στον Παρθενώνα*. Αθήνα: Μέλισσα.

-2014. *Η Μεγάλη Στέγη του Ηρωδείου*. Αθήνα: Μέλισσα.

Κοτταρίδη, Α. 2009. *Το Ανάκτορο των Αιγών 2007-2009: Η αρχή ενός μεγάλου έργου*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟΑ.

Κουρουνιώτης, Κ. 1927-8. «Το ιερόν του Απόλλωνος του Ζωστήρος». *ArchDelt* 11:9-53.

Κουρτζέλλης, Ι. 2018. «Η αρχιτεκτονική του αρχαίου Θεάτρου Μυτιλήνης. Παρουσίαση των πρώτων αποτελεσμάτων της μελέτης». Στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Νεώτερα από την Ελλάδα της ρωμαϊκής εποχής, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 8-10 Οκτωβρίου 2015*, επιμ. V. Di Napoli, F. Camia, V. Evangelidis, D. Grigoropoulos,

D. Rogers και S. Vlizos, 263-79. *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 80. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Krischen, F. 1923-24. «Das hellenistische Gymnasion von Priene». *JDI* 38-39:133-50.

Κυριάκη, Β.Ε.Ε. 2012. «Το Γυμνάσιο -Τελετουργικό εστιατόριο – Κτήριο Χ,χ στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου», Διδ. Διατρ. ΕΚΠΑ. Αθήνα.

Ladstätter, G. 2001. «Der Artemistempel von Lousoi». Στο *Forschungen in der Perloponnes, 100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen, Akten des Symposions anläßlich der Feier, Athens, 5-7 märz 1998*, επιμ. V. Mitsopoulos-Leon, 143-53. Athen: Österreichisches Archäologisches Institut.

Laidlaw, A. 1985. *The First Style in Pompeii. Painting and Architecture. Archaeologica* LVII. Rome: G. Bretschneider.

Lapalus, E. και R. Étienne. 1939. *L'Agora des Italiens*. *Délos* 19. Paris: de Boccard.

Laronde, A. 1987. *Cyrène et la Libye hellenistique*, Paris: Éd. du Centre national de la recherche scientifique.

Lauter, H. 1971. «Ptolemais in Libyen. Ein Beitrag Zur Baukunst Alexandrias». *JDI* 86:149-78.

Λεονάρδος, Β. 1896, «Ανασκαφαί του 1896 εν Λυκοσούρα ιερού της Δεσποίνης». *Prakt* 1896:95-126,

Lavas, G. 1974. A*ltgriechisches Temenos: Baukorper.* Basel, Stuttgart: Birkhäuser.

Λαβράνου, Ε. 2018. «Ένα σενάριο υπαίθριας κατοίκησης: Υποδομές για περιηγητές στην Αρχαία Λισό», Μεταπτυχιακή διπωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.

Λεονάρδος, Β. 1896. «Ανασκαφαί του 1896 εν Λυκοσούρα ιερού της Δεσποίνης». Prakt 1896:95-126,

Leroux, G. 1909. *La salle hypostyle*. *Délos* 2. Paris: de Boccard.

Liddell H.G., R. Scott και H. Stuart Jones. 1968. *Greek-English Lexicon. A Supplement*, επιμ. E.A. Barber. Oxford: Clarenton Press.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. και Ι. Ακαμάτης. 2004. *Πέλλα και η περιοχή της*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.-ΤΑΠΑ.

Lippolis E., M. Livadiotti, L. Calio, I. Baldini και Ch. Giatti. 2012. «Gortys of Crete: the Excavations in the Nymphaeum Block». Στο A*ρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2. Πρακτικά της 2ης Συνάντησης Ρέθυμνο, 26-28 Νοεμβρίου 2010*, επιμ. Μ. Ανδριανάκης, Π. Βαρθαλίτου και Ι. Τζαχίλη, 246-64. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Lippolis, E. 2016, «Roman Gortyn: from Greek City to Provincial Capital». Στο Roman Crete: *New Perspectives*, επιμ. J.E. Francis και A. Kouremenos, 155-74. Philadelphia: Oxbow Books.

Little, M.G. 1935. «The Decoration of the Hellenistic Peristyle House in South Italy». *AJA* 39:360-71.

Long, Ch.R. 1987. *The Twelve Gods of Greece and Rome*. Leiden: Brill.

Lyttelton, M. 1974. *Baroque Architecture in Classical Antiquity*. London: Thames & Hudson.

Maiuri, A. 1916, «Ricerche archeologiche nell'isola di Rodi». *ASAtene* 2: 285-98.

-1928. «Scavi ed esplorazioni nell'isola di Rodi. Esplorazione della regione dell'Acramiti», *ClRh* 1: 83-4.

Μαχαίρα, Β., 2011. «Το Ασκληπιείο στη Λισσό: Ο χαρακτήρας της λατρείας μέσα απο τα γλυπτά αναθήματα». Στο *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά-Οκτώβριος 2006, τόμος Α5*, επιμ. Ε.Γ. Καψωμένος, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. Ανδριανάκης και Ε. Παπαδοπούλου, 437-53. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».

Μακαρόνας Χ. και Ε. Γιούρη. 1989. *Οι οικίες της Αρπαγής της Ελένης και του Διονύσου της Πέλλας*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Mangoldt, H. 2012. *Makedonische Grabarchitektur. Die Makedonischen Kammergräber und ihre Vorläuer*. Tübingen: Ernst Wasmuth.

Markle, M.M. 1999. «A Shield Monument from Veria and the Chronology of Macedonian Shield Types». *Hesperia* 68:219-54.

Μαρκουλάκη, Σ. 1993. «Λισός Σελίνου. Ασκληπιείο». *ArchDelt* 48 Χρονικά Β2:490-1.

-1994. «Επαρχία Σελίνου. Λισός». *ArchDelt* 49 Χρονικά Β2:727-8.

-1994-96, «Λισός». *Κρητική Εστία* 5:238-41.

-1997. «Χανιά. Οδός Μιχελιδάκη 11–πάροδος Δημοκρατίας (οικόπεδο Ραϊσάκη–Μπενάκη)». *ArchDelt* 52 Χρονικά Β2:1013-4.

-2008. «Κίσαμος, Οικόπεδο Χρ. Και Α. Παπαδάκη». *ArchDelt* 63, Χρονικά Β2:1169-74.

Μαρκουλάκη, Σ. και Γ. Χριστοδουλάκος υπό έκδοση. «Η αρχαία Πολυρρήνια και το σύστημα ύδρευσής της», *Κρητική Εστία* 15.

Martin, R. και M. Metzger. 1940-1. «Chronique des Fouilles: Gortys». *BCH* 64/65:274-86.

-1942-3. «Chronique des Fouilles: Gortys». *BCH* 66/67:334-9.

Mattern, T. 2011. *«Überlegungen zu hellenistische Dachwerken». Στο Holztragwerke der Antike. Internationale Konferenz 30. März–1. April 2007 in München. Byzas* 11, επιμ. A. von Kienlin, 137-56, Istanbul: Ege Yayınları.

Μαζαράκης-Αινιάν, Α. 2011. «Το ιερό του Απόλλωνος στο *«Σωρό» Μαγνησίας». Στο Ταξιδεύοντας στην Κλασική Ελλάδα. Τιμητικός τόμος στον Πέτρο Θέμελη*, επιμ. Π. Βαλαβάνης, 143-70. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών.

McDonald, W.A. 1943. *The Political Meeting Places of the Greeks*. Baltimore: Johns Hopkins Press.

McKenzie, J. 1990. *The Architecture of Petra*. Oxford: Oxford University Press.

-2007. *The Architecture of Alexandria and Egypt, 300 BC to AD 700*. New Haven & London: Yale University Press.

Meiggs, R. 1982. *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*. Oxford: Clarendon Press.

Melfi, M. 1998–2000. «Il vano del thesauròs nel santuario di Asclepio a Lebena». *ASAtene* 76-8 (= n.s. 40–42):281-314.

-2002. «Il complesso del Pythion Asklepieion a Paro». *ASAtene* 80 (= ser. 3, τόμ. 2):327–60.

-2007. «Roman Butrint: the Sanctuary of Asclepius». Στο *Roman Butrint: An Assessment. Butrint Archaeological Monographs* 1, επιμ. I.L. Hansen, I. Hansen και R. Hodges, 17-32. Oxford: Oxbow Books.

-2016, «The Archaeology of the Asclepieum of Pergamon». Στο *In Praise of Asclepius. Aelius Aristides, Selected Prose Hymns*, επιμ. D.A. Russell, M.Trapp και H-G. Nesselrath, 89-113. Sapere 29. Tübingen: Mohr Siebeck.

Michaud, J.P. 1973. *Le Trésor de Thèbes. FdD* 2, 16, Paris: De Boccard.
-1977. *Le temple en calcaire*, *FdD* 2 18. Paris: De Boccard.

Miles, M.M. 1989. «A Reconstruction of the Temple of Nemesis at Rhamnous». *Hesperia* 58:133–249.

Miller, Stephen G. 1976. *Hellenistic Macedonian Architecture*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

-1978. *The Prytaneion: Its Function and Architectural Form*. London: University of California Press.

Miller, Stella G. 1993. *The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb*. Mainz: von Zabern.

Moretti, J.-Ch. 2012. «Le temple de l'oracle d'Apollon à Claros». Στο *Archéologies et espaces parcourus. Premières Rencontres d'Archéologie de l'IFEA Istanbul, 11-13 Novembre 2010*, επιμ. O. Henry, 111-28. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes.

-2015. «L'architecture publique à Délos au IIIe s. a.C.». Στο *L'architecture monumentale grecque au IIIe s. a.C.*, επιμ. Jacques des Courtils, *83-115. Mémoires* 40, Bordeaux: Ausonius.

Moock, D. von 1998. *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaizerzeit*. Mainz: von Zabern.

Μπούρας, Χ. 1967. *Η αναστήλωσις της στοάς της Βραυρώνος. Τα αρχιτεκτονικά της προβλήματα*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού -Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως.

Μπουσουλέγκα, Ε. 2017. «Νέα στοιχεία από την αρχαιοαστρονομία στα Απολλώνεια μαντεία και στην αρχαία λατρεία του διδύμου Απόλλων – Ασκληπιός», Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Ρόδος.

Mylonopoulos, J. 2008. «The Dynamics of Ritual Space in the Hellenistic and Roman East». *Kernos* 21:49-79.

-2011. «Divine Images 'Behind Bars'. The Semantics of Barriers in Greek Temples». Στο *Current Approaches To Religion In Ancient Greece*, επιμ. J. Wallensten και M. Haysom, 269-91. Stockholm: Svenska institutet in Athen.

Neufert, E. 2012. *Architect's Data*. 4th edition. Oxford: Blackwell Publishing.

Νινιού-Κινδελή, Β. 1988. «Επαρχία Σελίνου. Τσισκιανά Επανωχωρίου». *Κρητική Εστία* 2:290.

Niniou-Kindeli, V. και N. Chatzidakis. 2016. «The Roman Theatre at Aptera: a Preliminary Report». Στο *Roman Crete: New Perspectives,* επιμ. J.E. Francis και A. Kouremenos, 127-54. Philadelphia: Oxbow Books.

Νινιού –Κινδελή, Β. και Κ. Τζανακάκη. «Το ταφικό μνημείο του Ελευθερναίου Σωτηρίου στην Απτέρα: ανασκαφικά δεδομένα και κτερίσματα». Ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο Η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος, 31 Μαΐου – 3 Ιουνίου 2018. Ρέθυμνο.

Οικονομίδου, Ε. 2015. «Το Ασκληπιείο στο ιερό του Ιππολύτου στην Τροιζήνα: ο Ιππόλυτος και η σχέση του με τον Ασκληπιό και άλλους ήρωες θεραπευτές», Διδ. Διατρ. ΕΚΠΑ, Αθήνα.

Oliverio, G. 1930. «Campagna di scavi a Cirene nell'estate 1928». *AfrIt* 3:141-229.

Ορλάνδος, Α. 1915. «Ο ναός του Απόλλωνος Πτώου». *ArchDelt* 1:94-110.

-1922-5. «Ανασκαφαὶ εν Μολυκρείω της Αιτωλίας». *ArchDelt Παράρτημα* 1922-5:55-64.

-1958. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών.* Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

-1968. *Η Αρκαδική Αλίφειρα και τα μνημεία της*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Østby, E. 2014. «The Classical Temple of Athena Alea at Tegea». Στο *Tegea II, Investigations in the Sanctuary of Athena Alea 1990-94 and 2004,* επιμ. E. Østby, 317-51. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens 4. Athens: The Norwegian Institute at Athens.

Pakkanen, J. 2013. *Classical Greek Architectural Design: a Quantitative Approach*. Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens 18. Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens.

-2014. «Observations on the Reconstruction of the Late-Classical Temple of Ath-

ena Alea». Στο T*egea II, Investigations in the Sanctuary of Athena Alea 1990-94 and 2004,* επιμ. E. Østby, 353-70. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens 4. Athens: The Norwegian Institute at Athens.

Πάντος, Π. 2018. «Πυρά Ηρακλέους στην Οίτη. Παλιές και νέες ανασκαφές (1988-1992)». Στο *Πύρρα. Μελέτες για την αρχαιολογία στην Κεντρική Ελλάδα προς τιμή της Φανουρίας Δακορώνια*, επιμ. Μ.Φ. Παπακωνσταντίνου, Χ. Κριτζάς και Ι. Τουράτσογλου, 303-20. Αθήνα: Σήμα.

Papaefthymiou, W. και R. Christodoulopoulou. 2014. «Der Tempel des Asklepios und der Hygieia im Asklepion von Athen -Neue Forschungen». Στο *Marburger Winckelmann Programm 2014*, επιμ. R. von Amedick, H. Froning και W. Held, 35-48. Marburg: Universität Marburg.

Partida, E. 2000. *The Treasuries at Delphi. An Architectural Study*. Jonsered: Paul Åström.

-2003. *ΠΛΟΕΣ -Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου 16ος-6ος αι.π.Χ.* Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης

Πατσιαδά, Β. 2001. «Μνημειώδες Ταφικό συγκρότημα στη Ρόδο», Διδ. Διατρ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα.

Pensabene, P. 1993. *Elementi architettonici di Alessandria e di altri siti Egiziani*. Repertorio d'arte dell'Egitto greco-romano, Series C, III). Rome: 'L'Erma' di Bretschneider.

Pernier, L. και L. Banti. 1947. *Guida degli scavi Italiani in Creta*. Roma: Dello Stato.

Petrakos, V.C. 1991. *Rhamnous*. Athens: ΤΑΠΑ.

-1996, *Marathon*. Athens: The Archaeological Society at Athens.

Πέτσας, Φ. 1975. «Αλιάκμων, Φράγμα». *Μακεδονία* 15, Αρχαιολογικά Χρονικά 1968–70: 259-264.

Pfaff, C.A. 2003. «Archaic Corinthian architecture, ca. 600 to 480 B.C. in Corinth». Στο *The Centenery 1896-1996, Corinth* 20, επιμ. C.K. Williams II και N. Bookidis, 95-140. Princeton: American School of Classical Studies in Athens.

Plassart, A. 1928. *Les cultes et les sanctuaires du mont Cynthe*. *Délos* 11. Paris: de Boccard.

Πλάτων, Ν. 1951. «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1957». *CretChron* 5: 447.

-1957. «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1957». *CretChron* 11:326-40.

-1958. «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1958». *CretChron* 12:459-83.

-1959. «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1959». *CretChron* 13:359-93.

-1962. «Τα Ασκληπιεία στην Κρήτη». *Περιηγητική* Ιουνίου 1962:15-9.

-1992. «Lissos». Στο *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, επιμ. J.W. Myers, E.E. Myers και G. Cadogan, 168-71. London: Thames and Hudson.

Πλάτων, Ν. και Χ. Δαβάρας. 1960. «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1960». *CretChron* 14:504-27.

Plommer, W.H. 1963. «The Place of Kastabos in Greek Architecture». *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 9:10-21.

Prent, M. 2005. *Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change from Late Minoan IIIC to the Archaic Period.* Leiden: Brill.

Privitera, S. 2015. T*he Late Minoan III Buildings in the Villaggio. Haghia Triada III. Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XXIII*. Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene.

Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε. 1961/62. «Ἀνασκαφὴ Φενεοῦ». *ArchDelt* 17, Χρονικά: 57–61.

Randsborg, K. 2002. «Kephallénia. Archaeology and History». *Acta Archaeologica* 73:220-23.

Radt, W. 2011. *Pergamon. Geschichte und Bauten einer antiken Metropole*. Darmstadt: Primus.

Rekowska, M. 2012. «Architectural Decoration of the House of Leukaktios: Preliminary Remarks». Στο *Ptolemais in Cyrenaica, Studies in Memory of Tomasz Mikocki, Ptolemais I*, επιμ. J. Zelazowski, 157–82. Warsaw: University of Warsaw, Institute of Archaeology.

Renberg, G. 2017. *Where Dreams May Come. Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman*

World. Leiden & Boston: Brill.

Rheidt, K. 1996. «Pergamenische Ordnungen. Der Zeustempel und seine Bedeutung für die Architektur der Attaliden». Στο *Säule und Gebälk. Bauforschungskolloquium in Berlin vom 16, bis 18. Juni 1994*, επιμ. E.L. Schwandner, 162-80. Mainz a.R: von Zabern.

Ricciardi, M. 1986-7. «Il tempio di Apollo Pizio a Gortina». *ASAtene* 48-9:7-130.

Riethmüller, J.W. 2005. *Asklepios: Heiligtümer und Kulte,* 2 τόμοι. *Studien zu Antiken Heiligtümern*. Heidelberg: Verlag Archäologie und Geschichte.

Ridgway, B.S. 1997. F*ourth-Century Styles in Greek Sculpture*. Madison: University of Wisconsin Press.

-2000. *Hellenistic Sculpture II: The Styles Of Ca. 200-100 B.C.* Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Robert, F. 1952. *Trois sanctuaires sur le rivage occidental, Délos* 20. Paris: de Boccard.

Robinson, D.M. και J.W. Graham. 1938. *The Hellenic House: A Study of the Houses found at Olynthus with a Detailed Account of those excavated in 1931 and 1934. Olynthus* VIII. Baltimore: Johns Hopkins Press.

Rocco, G. 1997. «Il tempio di Athana Poliàs e Zeus Polieus». Στο *La Presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La Ricerca Archevlogica La Conservazione Le Scelte Proggetuali, Scuola Archeologica Italiana di Atene*, επιμ. M. Livadiotti και G. Rocco, 43-46, Atene: Edizioni del Prisma.

Roebuck, C. 1951. *The Asklepieion and Lerna. Corinth* 14. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Ρούγου, Κ. και Ν. Δουλουμπέκης 2014. *Αιολικό ιερό Κλοπεδής Λέσβου*. Μυτιλήνη:

Κ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.

Roux, G. 1952. «La terrasse d'Attale I à Delphes». *BCH*:141-96,

-1961. *L' architecture de l' Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.-C*. Paris: E. de Boccard.

Rowe, A. 1956. *Cyrenaican Expedition of the University of Manchester, 1952.* Manchester: University Press.

Rugler, A. 1988. *Die Columnae Caelatae des jungeren Artemisions von Ephesos. IstMitt* Suppl. 34. Tübingen: E. Wasmuth.

Rumscheid, F. 1994. *Untersuchungen zur Kleinasiatischehn Bauornamentik des Hellenismus*. Mainz: von Zabern.

-1998. *Priene. A Guide to the 'Pompeii of Asia Minor'*. Istanbul: Ege Yatinlari.

Ρωμαίος, Κ.Α. 1952. «Τεγεατικόν ιερόν Αρτέμιδος Κνακεατίδος», *ArchEph* 1952:1-31.

Sanders, I.F. 1982. *Roman Crete*. Warminster, Wilts.: Aris & Phillips.

Σαραντίδης, Κ. 2017. «Ανάλυση ενός αρχαίου συστήματος κατασκευής στεγών από το Μιλησιακό οχυρό στο Καστράκι Αγαθονησίου». Στο *Το αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου, Ρόδος 27 Νοεμβρίου-3 Δεκεμβρίου 2013 Γ*, επιμ. Π. Τριανταφυλλίδης, 75-84. Μυτιλήνη: ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου, Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής.

Savignoni, L. 1901. «Esplorazione archeologica delle provincie occidentali di Creta». *MonAnt* 11:285-471.

-1907. «Apollo Pythios». *Ausonia* 2:16-66,

Scahill, D.R. 2012. *«The South Stoa at Corinth. Design, Construction and Function of the Greek Phase»*. Διδ. Διατρ. University of Bath.

Schachter, A. 1992. *«Policy, cult and the placing of Greek sanctuaries». Στο Le sanctuaire grec*, επιμ. A. Schachter και N. Bingen, 1-57. Genève: Fondation Hardt.

Schauer, C. 2006. «Πήλινες κεραμώσεις στους Λουσούς (αρχαία Αρκαδία)». Στο *Πρακτικά του Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος – Γαστούνη – Αμαλιάδα 11–17 Σεπτεμβρίου 2005*, τόμος Α΄ Πελοποννησιακά, Παράρτημα 27,1:65-80. Αθή-ναι: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.

Schazmann, P. 1923. Das Gymnasion, *AvP* VI. Berlin, Leipzig: de Gruyter.

-1932. *Asklepieion: Baubeschreibung und*

Baugeschichte, Kos I. Berlin: Heinrich Keller.

Schede, M. 1964. *Die Ruinen von Priene*. 2η έκδ. Επιμ. G. Kleiner και W. Kleiss. Berlin: W. de Gruyter.

Schleif, H. 1940-1. *Bericht über die Ausgrabungen. Olympia* 4, Berlin: de Gruyter.

Schwandner, E.L. 1990. «Beobacthungen zu hellenistischer Tempelarchitektur von Pergamon». Στο *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28. bis 29. Juli 1988 im Rahmen des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie*, επιμ. W. Hoepfner και E.L. Schwandner, 85-102. Mainz: von Zabern.

Schulz-Brize, T. 2014. «Bauaufnahme Serapeion». *Wissenschaftlicher Jahresbericht des Österreichischen Archäologischen Instituts* 2014:22-4.

-2016, «The Architecture of the so Called Serapeion in Ephesos». Στο *Ancient Quarries and Building Sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and Other Cities in South-Western Anatolia: Archaeology, Archaeometry, Conservation, Bibliotheca Archaeologica* 45, επιμ. T. Ismaelli και G. Scardozzi, 743-849. Bari: Edipuglia.

Scranton, R.L. 1941. *Greek Walls.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

-1951. *Monuments in the Lower Agora and North of the Archaic Temple. Corinth I, iii.* . Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Seiler, F. 1986. *Die griechische Tholos: Untersuchungen zur Entwicklung,Typologie und Funktion kunstmässiger Rundbauten*. Mainz: von Zabern.

Shaw, J.W. και M.C. Shaw 1995. *Kommos. An Excavation on the South Coast of Crete.* Τόμ. ος I: *The Kommos Region and Houses of the Minoan Town,* Part I: *The Kommos Region, Ecology and Minoan Industries*, επιμ. J. Shaw και M.C. Shaw, 325-402. Princeton, NJ: Princeton University Press.

-2000. *The Greek Sanctuary. Kommos IV.* Princeton, Oxford: Princeton University Press.

Sioumpara, E.P. 2011. *Der Asklepios-Tempel von Messene auf der Peloponnes. Untersuchungen zur hellenistischen Tempelarchitektur*. *Athenaia* I. München: Hirmer.

Sporn, K. 2002. *Heiligtümer und Kulte auf Kreta in klassischer und hellenistischer Zeit.* Heidelberg: Verlag Archäologie und Geschichte.

Στεφανάκης, Μ. και Β. Πατσιαδά. 2011. «Η αρχαιολογική έρευνα στον αρχαίο δήμο των Κυμισαλέων (Ρόδος) κατά τα έτη 2006-10». *Ευλιμένη* 10-2:63-134.

Stewart, A. 1990. *Greek Sculpture. An Exploration*. New Haven, London: Yale University Press.

Stevens, G.P. 1950. «A Tile Standard in the Agora of Ancient Athens». *Hesperia* 19:174-8.

Stucchi, S. 1975. *Architettura Cirenaica*. Roma: 'L'Erma' di Bretschneider.

Suha, M. 2007. «The Walls of Agios Donatos Zervochoriou. A Case Study of a fortress in Thesprotia, Northwestern Greece». *University of Helsinki, Department of Cultural Research, Archaeology* 2007:70-3.

Sweetman, R. 2013. *The Mosaics of Roman Crete: Art, Archaeology and Social Change.* New York: Cambridge University Press.

Sydow, W. von 1984. «Die hellenistischen Gebälke in Sizilien», *RM* 91:239-358.

Teleaga, E. και A. Bălăşescu. 2014. «Vorbericht über die Untersuchungen des Wagengrabes in einer Kragkuppelkonstruktion der frühhellenistischen Zeit unter der Žaba Mogila (bei Strelča, Zentralbulgarien)». *Archaeologia Bulgarica* 16:19-51.

Θέμελης, Π. 1989. «Ανασκαφή Μεσσήνης». *Prakt* 1989: 63-122.

-1996, «Ανασκαφή Μεσσήνης». *Prakt* 1996: 139-71.

-2009. «Das Stadion und das Gymnasion von Messene». *Nikephoros* 22:59-78.

Θεοφανείδης, Β. 1948-9. «Αρχαιολογικαί έρευ-

ναι και ευρήματα ανά την Δυτ. Κρήτην 1938-9». *ArchEph* 1948-9, Παράρτημα.

Thompson, H. 1950. «The Odeion in the Athenian Agora». *Hesperia* 19:31-141.

Thompson, H.A. και R. Wycherley. 1972. *The Agora of Athens. The American Excavations in the Athenian Agora,* τόμος XIV. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Travlos, J. 1971. *A Pictorial Dictionary of Ancient Athens*. London: Thames and Hudson.

Trendall, A.D. 1991. *Red-figure Vases of South Italy and Sicily. A Handbook*. (Cultural History of the Ancient World 47). Mainz: Philip of Saverne.

de Waele, J.A. 1980. «Der Entwurf der dorischen Tempel von Paestum». *AA* 1980:367-400.

Webb, P.A. 1996. *Hellenistic Architectural Sculpture: Figural Motifs in Western Anatolia and the Aegean Islands*. Madison: Wisconsin University Press.

Welter, G. 1941. *Troizen und Kalaureia.* Berlin: Gebr. Mann.

Wescoat, B. 2012. «Coming and going in the sanctuary of the Gread Gods, Samothrace». Στο *Architecture of the Sacred: Space, Ritual, and Experience from Classical Greece to Byzantium,* επιμ. B. Wescoat και R. Ousterhout, 66-113. Cambridge: Cambridge University Press.

Wesenberg, B. 1971. *Kapitelle und Basen: Beobachtungen zur Entstehung der griechischen Säulenformen*. Düsseldorf: Rheinland-Verlag.

Wickkiser, B.L. (υπό έκδοση). «Water is Cold and Wet': Reflections on Properties and Potencies of Water in the Cult of Asklepios during the Classical and Hellenistic Periods». Στο *Ancient Waterlands,* επιμ. B.A. Robinson, S. Bouffier και I. Fumadó Ortega, Aix-en-Provence: Presses Universitaires de Provence, Archéologies méditerranéennes series.

Wiegand T. και H. Schrader. 1904. Priene: *Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-8.* Berlin: Reimer.

Will, E. 1955. *Le Dodécathéon. Délos* 22. Paris: de Boccard.

-1985. *Le Sanctuaire de la Déesse syrienne, Délos* 35. Paris: de Boccard.

Will, E. και F. Larché. 1991. *Iraq al Amir: Le château du Tobiade Hyrcan.* Paris: P. Geuthner.

Wilson Jones, M. 2000. «Doric Measure and Architectural Design 1: The Evidence of the Relief from Salamis». *AJA* 104:73-93.

-2001. «Doric Measure and Architectural Design 2: a Modular Reading of the Classical Temple». *AJA* 105:675-713.

Winter, F.E. 1971. *Greek Fortifications*. Toronto: Routledge University of Toronto Press.
-2006, *Studies in Hellenistic Architecture*. Toronto,Buffalo, NY, London: University of Toronto Press.

Vallois, R. 1953. *Les constructions antiques de Délos: Documents.* Paris: de Boccard.

Vasdaris, Ch. 1987. *Das dorische Kapitell in der hellenistisch-römischen Zeit im östlichen Mittelmeerraum*. Bibliothek "Sophia N. Saripolou" 79. Athen: National Kapodistrian Universität Athen.

Venit, M.S. 2002. *Monumental Tombs of Ancient Alexandria: The Theater of the Dead* Cambridge: Cambridge University Press.

di Vita, A. 2010. *Gortina di Creta: Quindici Secoli di Vita Urbana, Archaeologica* 45. Roma: L'Erma di Bretschneider.

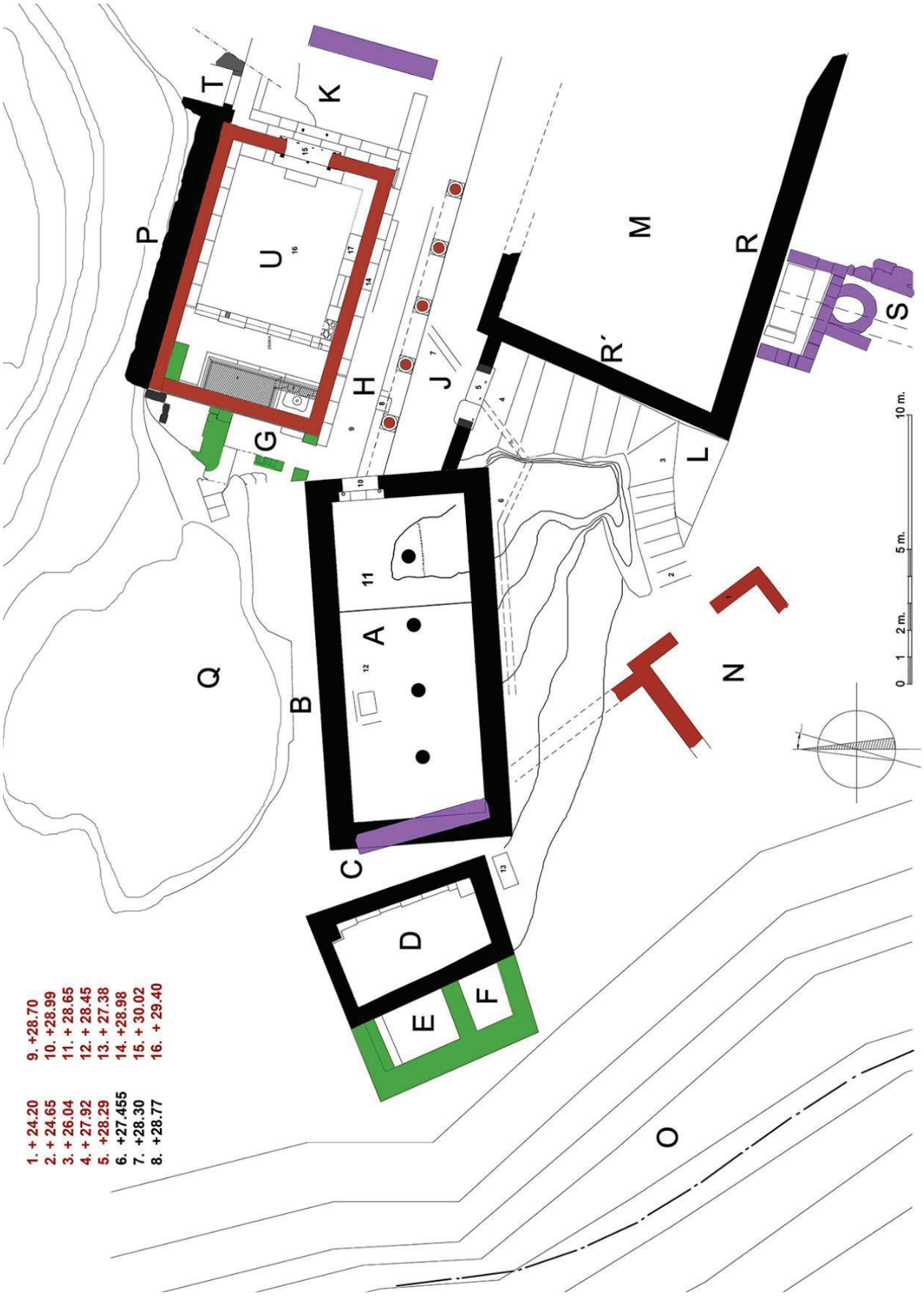
Voyatzis, M.E. 1990. *The Early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and Other Archaic Sanctuaries in Arcadia*. Götteborg: P. Astroms.

Βογιατζής Σ. 1996-97. «Ο γλυπτός διάκοσμος της μονής Σαγματά». *ArchDelt* 51-2, Α. Μελέτες: 303-32.

Ziegenaus, O. και G. de Luca. 1968. *Der südliche Temenosbezirk in hellenistischer und frührömischer Zeit. Das Asklepieion, AvP* 11.1. Berlin: De Gruyter.

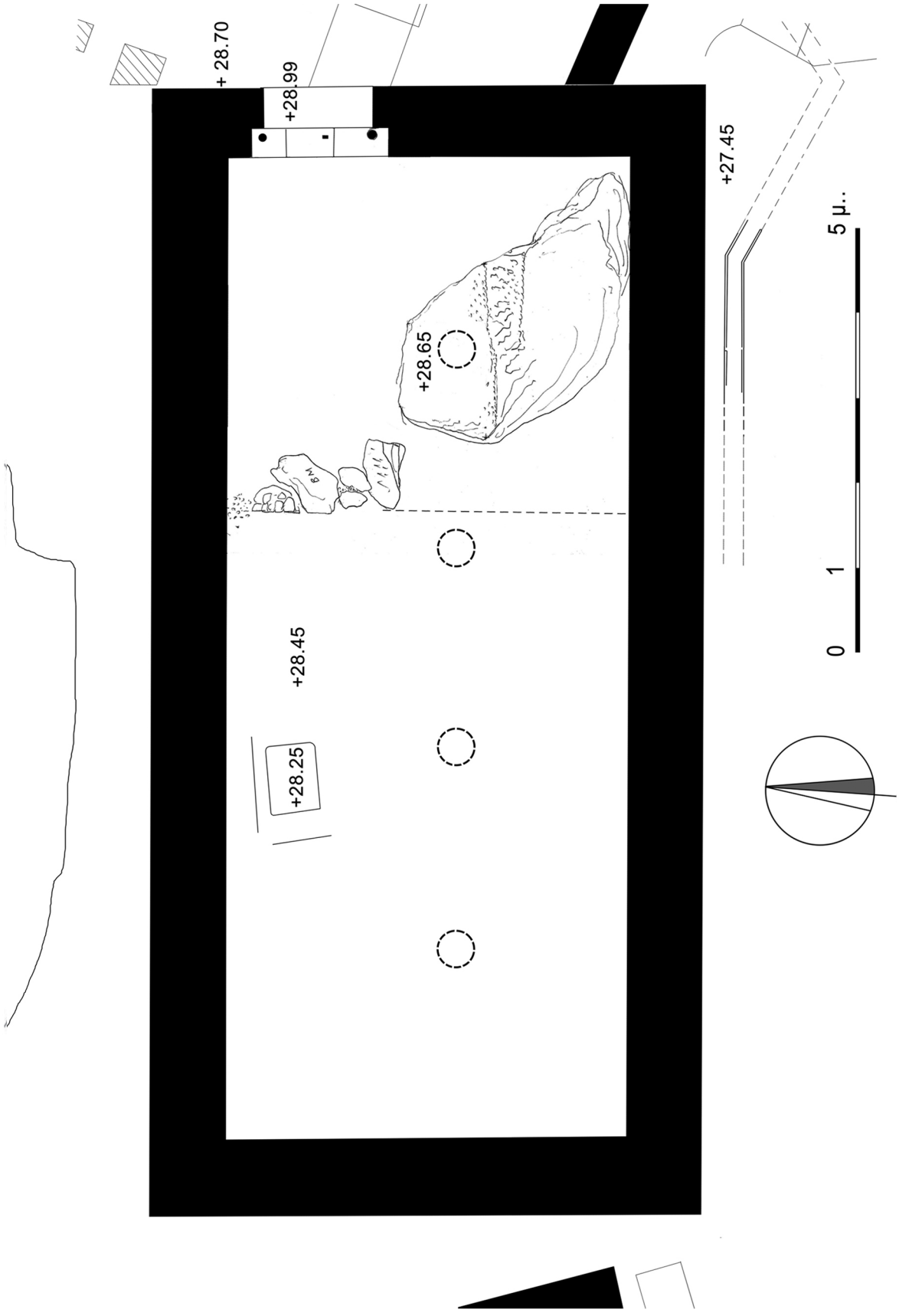
-1975. *Die Kultbauten auf der Felsbarre. Das Asklepieion, AvP* 11.2. Berlin: De Gruyter.

ΠΙΝΑΚΕΣ

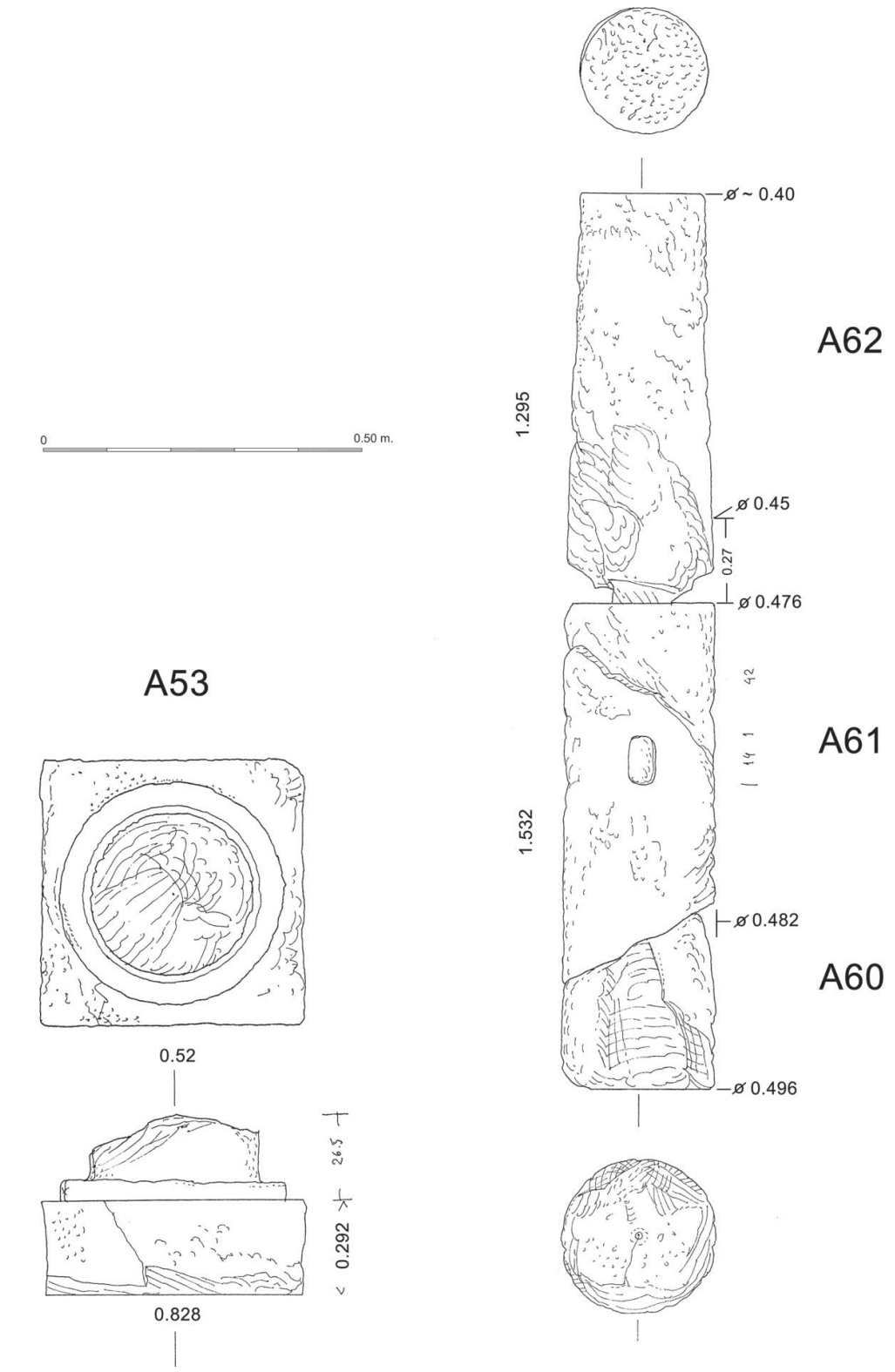

Πίν. 1. Τοπογραφικό του Ασκληπιείου. Χ. Κανελλόπουλος και Μ. Μπαρλαμπάς.

Πίν. 2

Πίν. 2. Η κάτοψη του Οικοδομήματος Α.

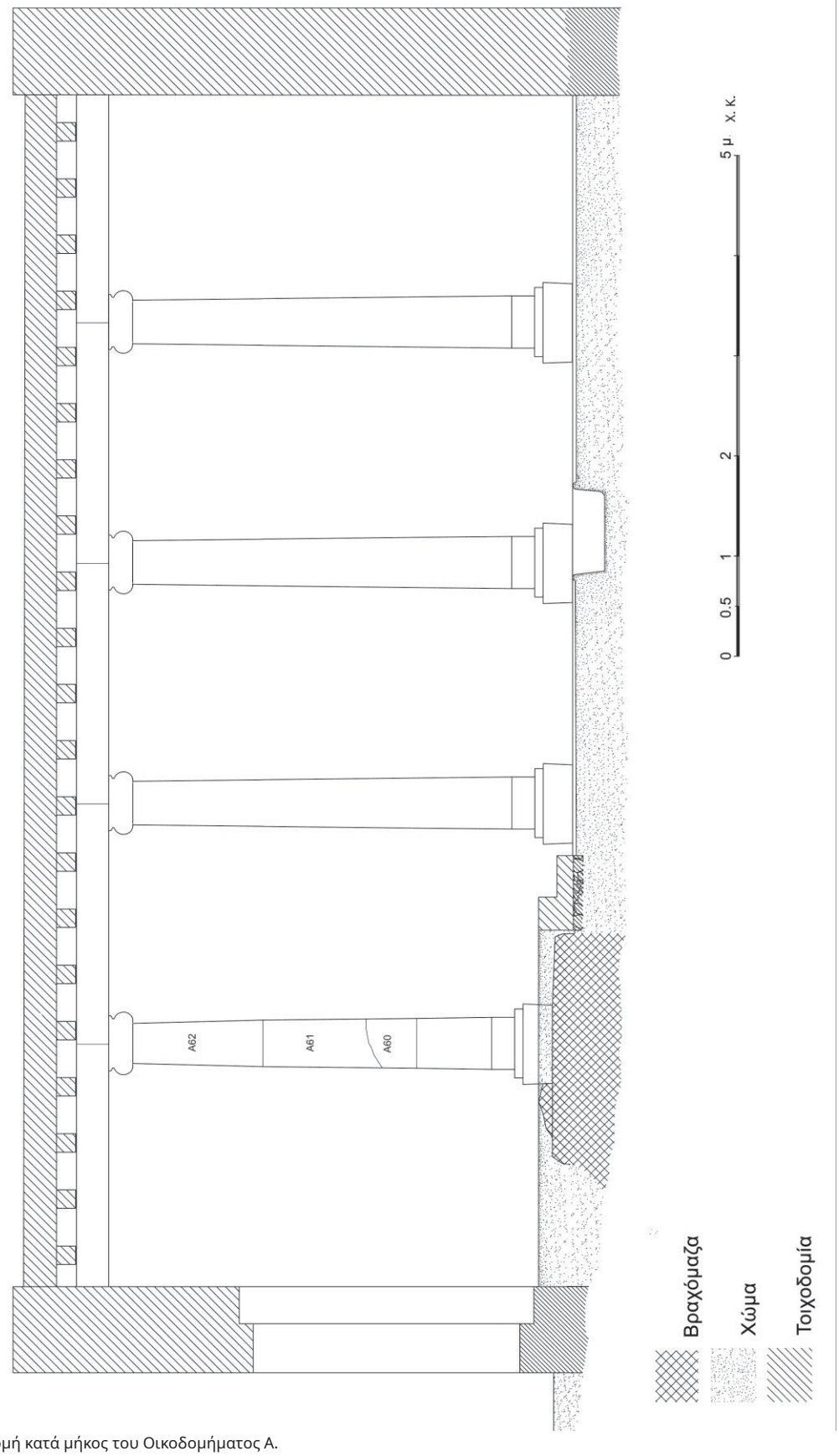
Πίν. 3. Ο κίονας A53, A60, A61, A62.

Πίν. 4

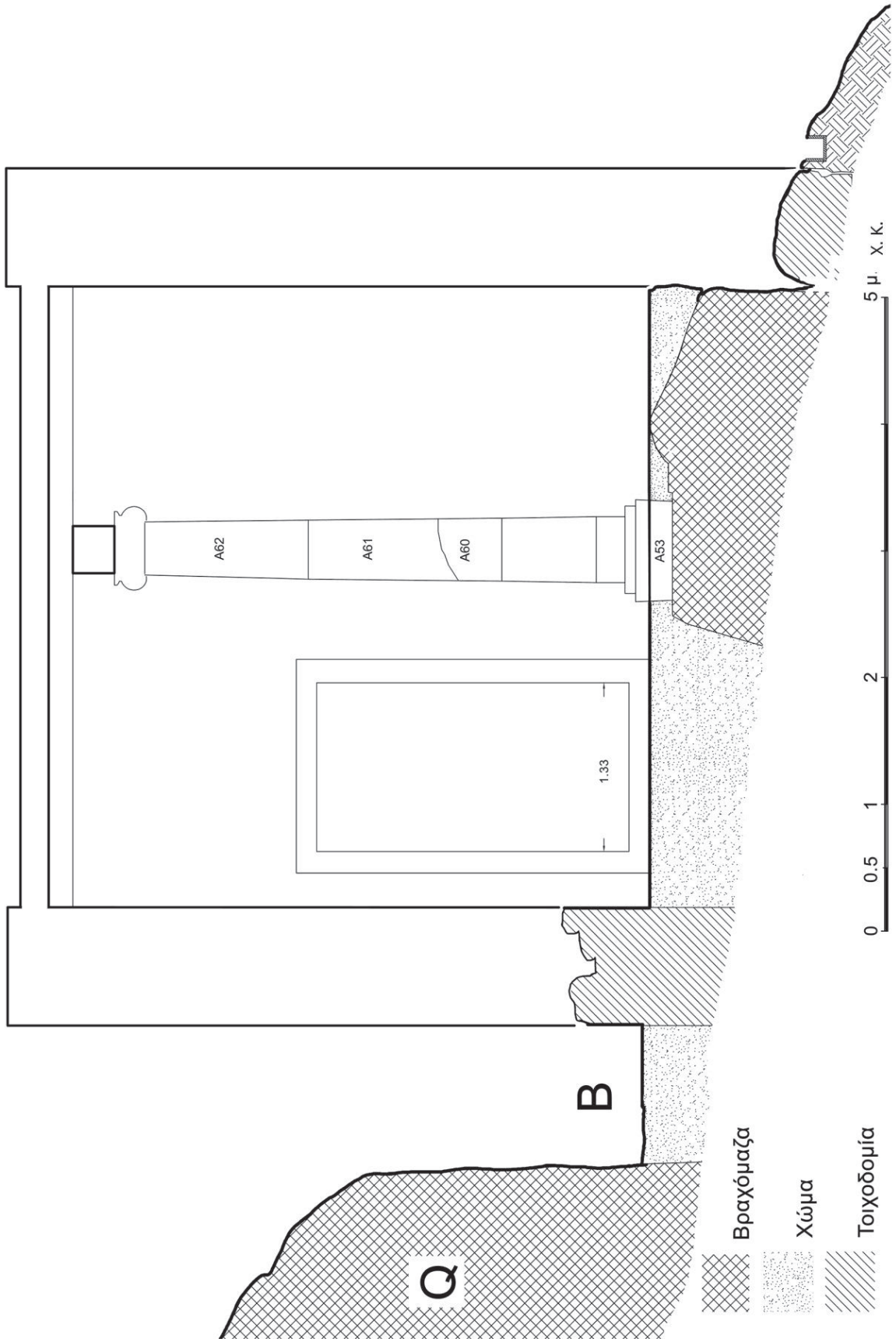

Πίν. 4. Η βάση A53.

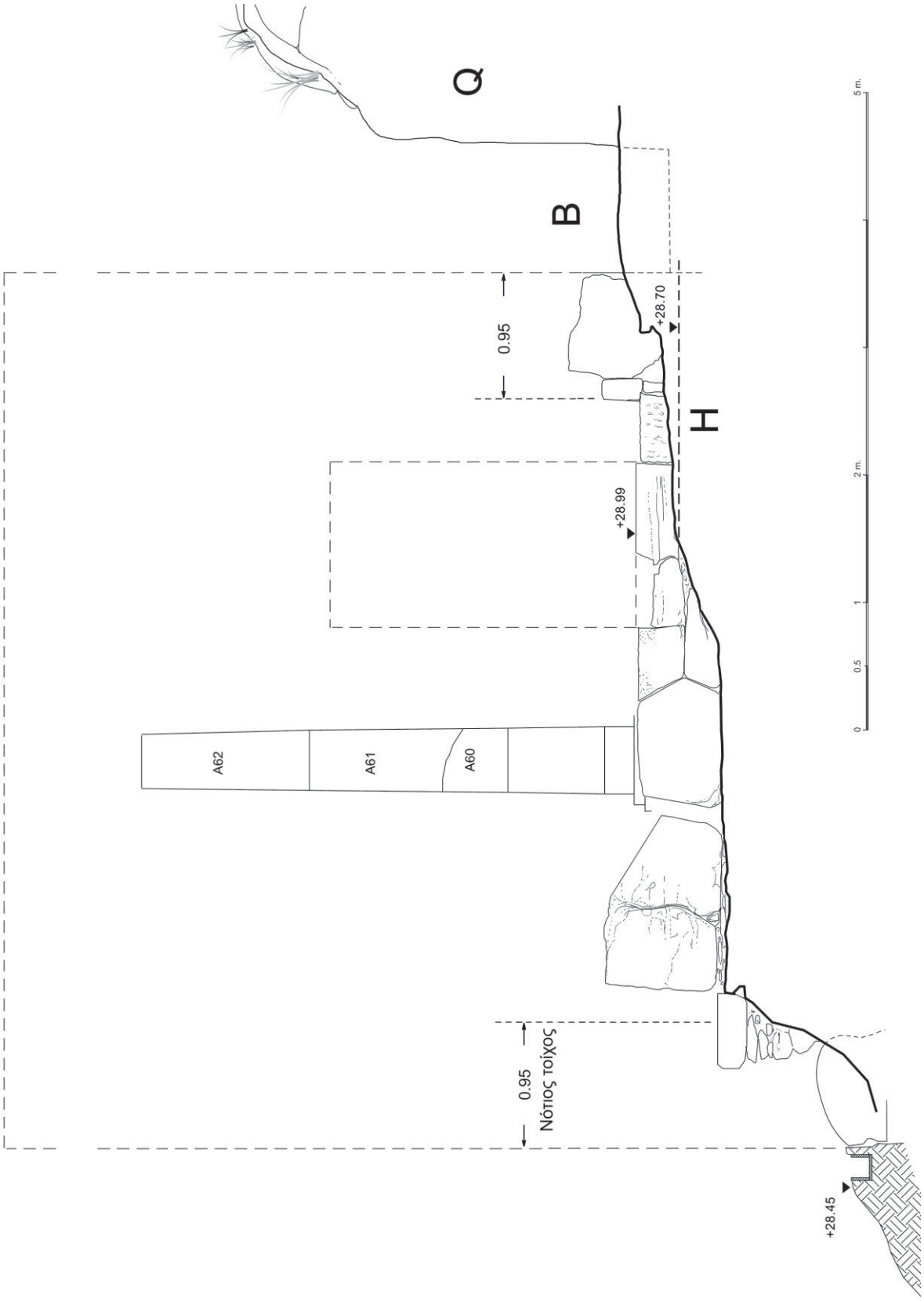

Πίν. 5. Αποκατεστημένη τομή κατά μήκος του Οικοδομήματος Α.

Πίν. 6

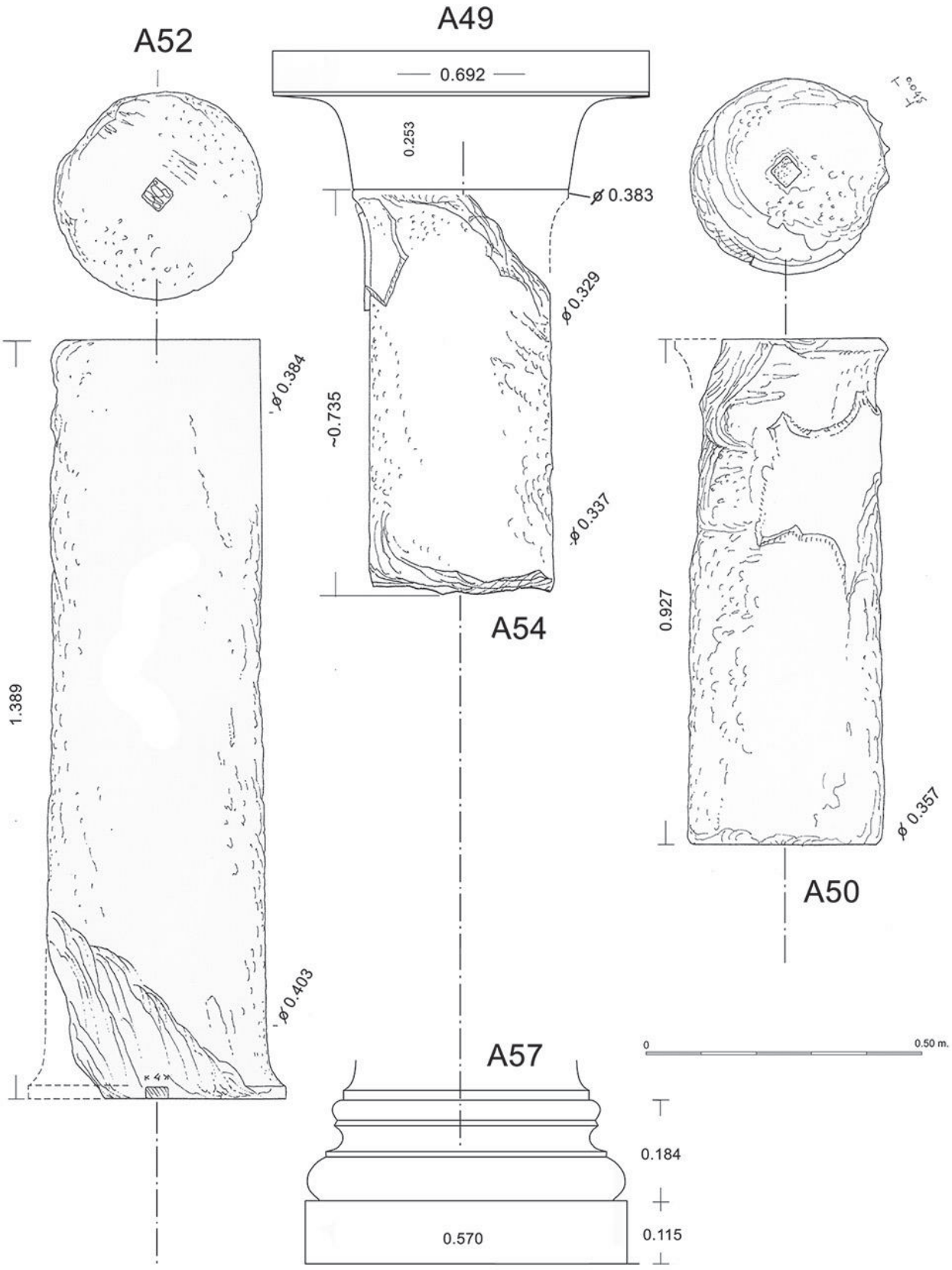

Πίν. 6. Εγκάρσια (βόρεια-νότια) αποκατεστημένη τομή του Οικοδομήματος Α. Με διαγράμμιση η υπάρχουσα κατάσταση.

Πίν. 7. Όψη των του ανατολικού τοίχου του Οικοδομήματος Α.

Πίν. 8

Πίν. 8. Τα μέλη A49, A50, A52, A54, A57, (από την κιονοστοιχία της στοάς J.

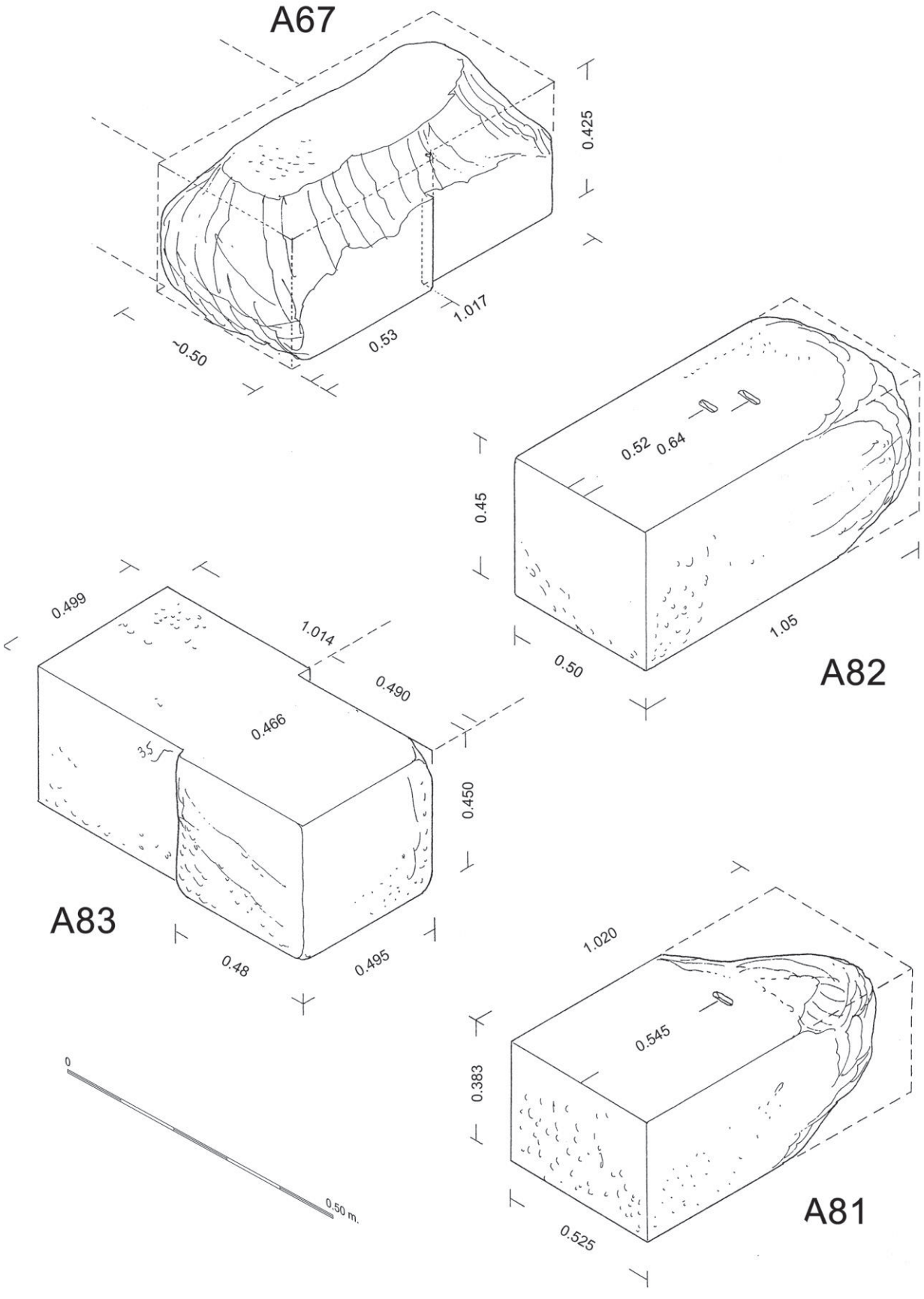

Πίν. 9.1. Το κιονόκρανο Α49.

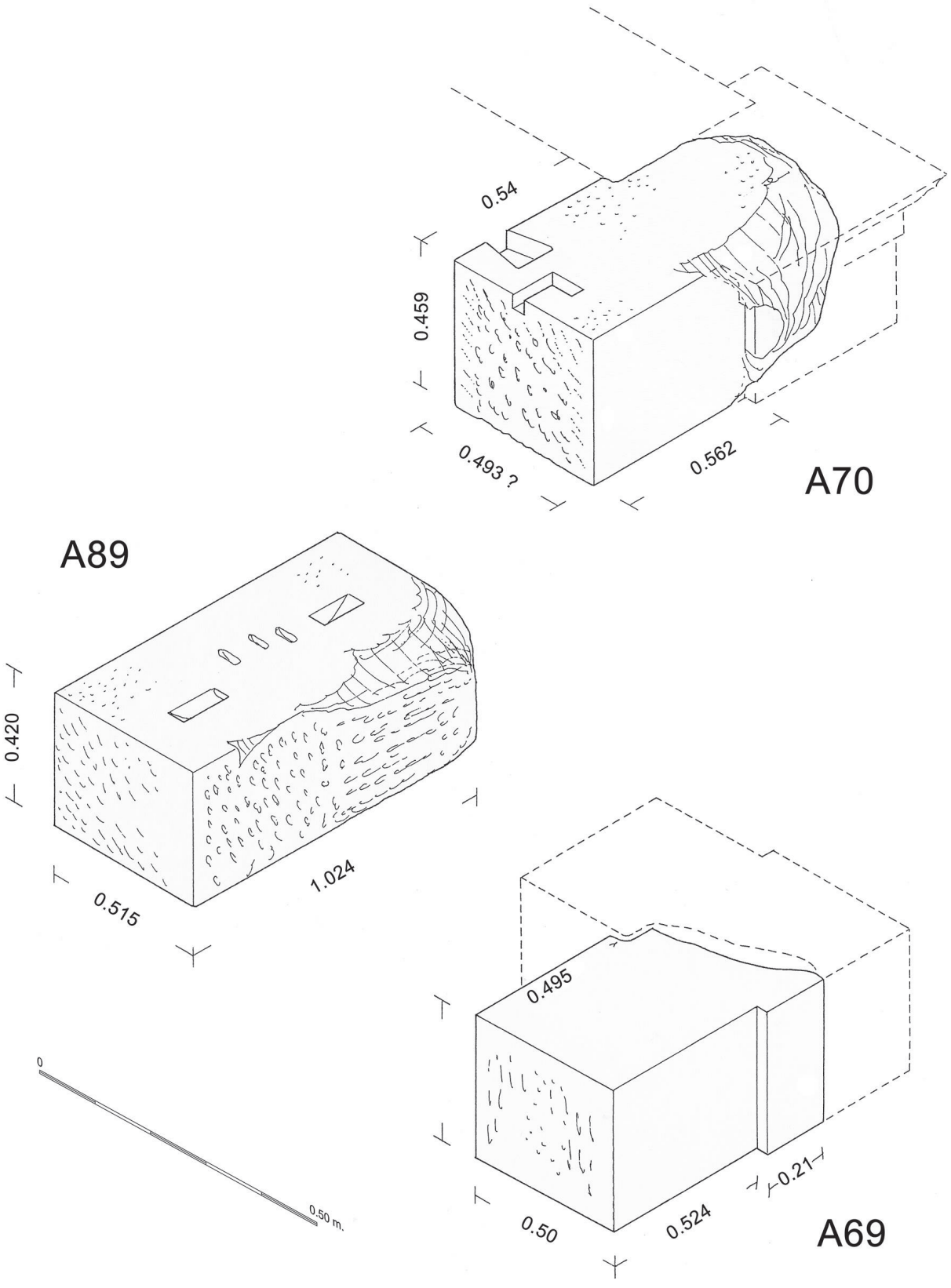

Πίν. 9.2. Η βάση Α57.

Πίν. 10

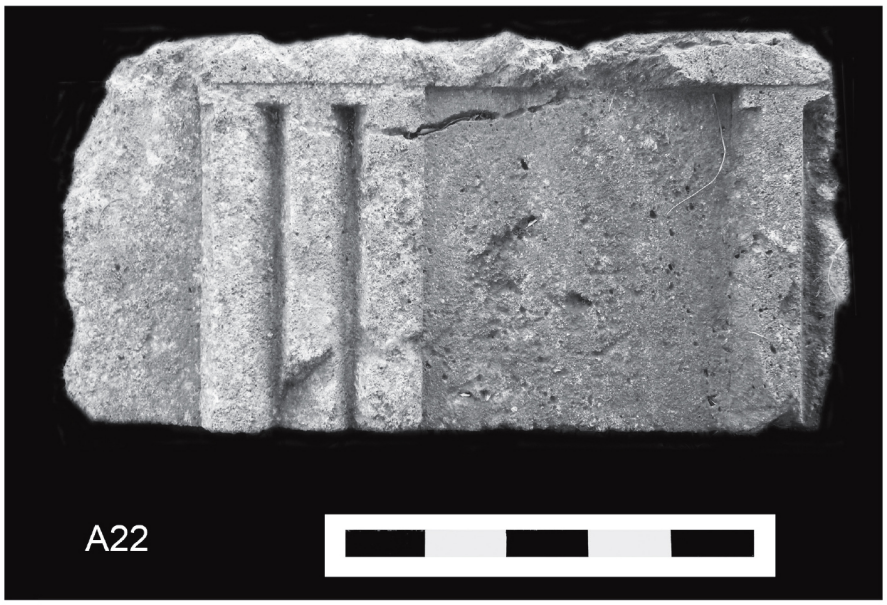

Πίν. 10. Οι λιθόπλινθοι A67, A81, A82, A83 από τον τοίχο του ναού του Ασκληπιού.

Πίν. 11 Οι λιθόπλινθοι A69, A70. A89 από τον τοίχο του ναού του Ασκληπιού.

Πίν. 12

1

2

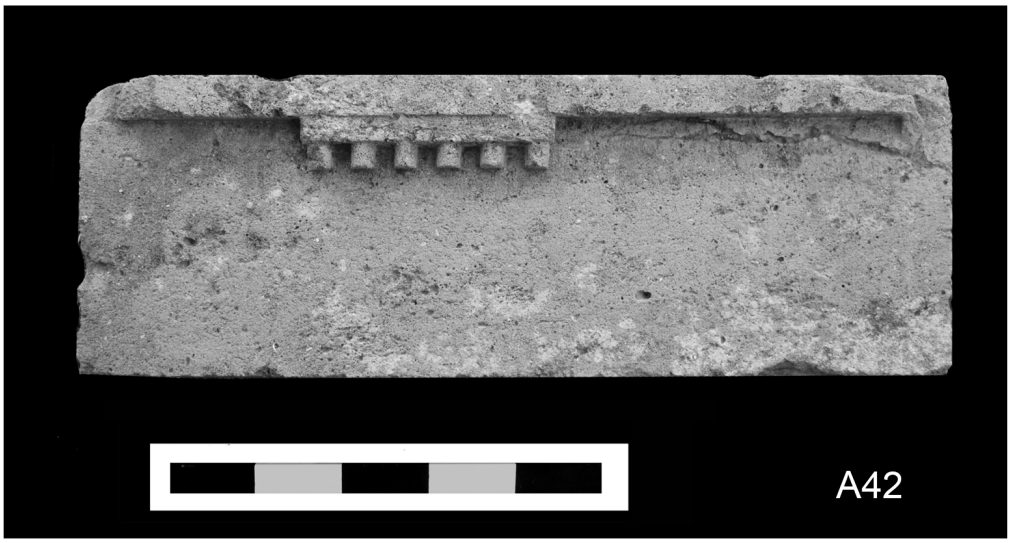

3

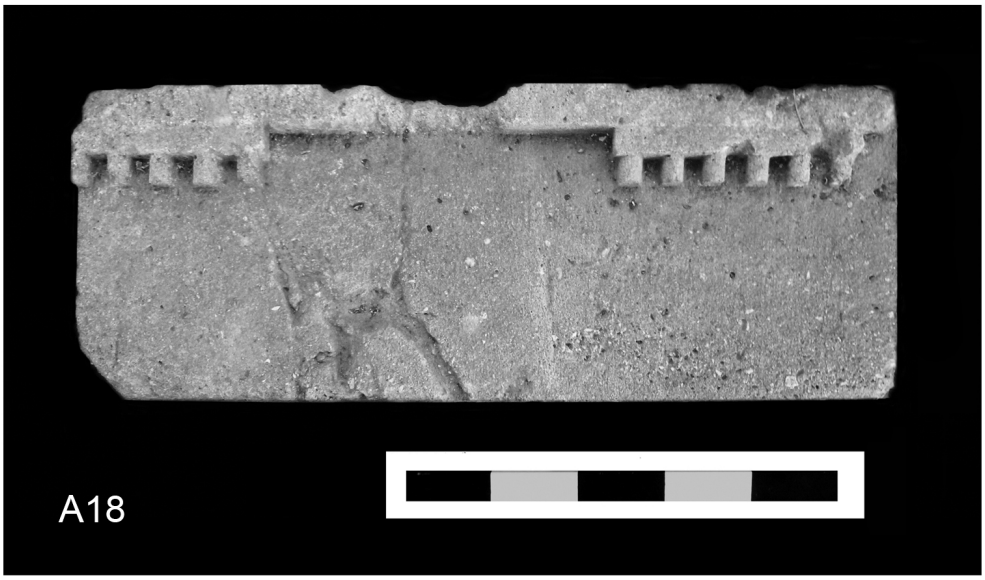
Πίν. 12. Τα μέλη Α22, Α12 και Α25 από την ζωφόρο του ναού του Ασκληπιού.

1

2

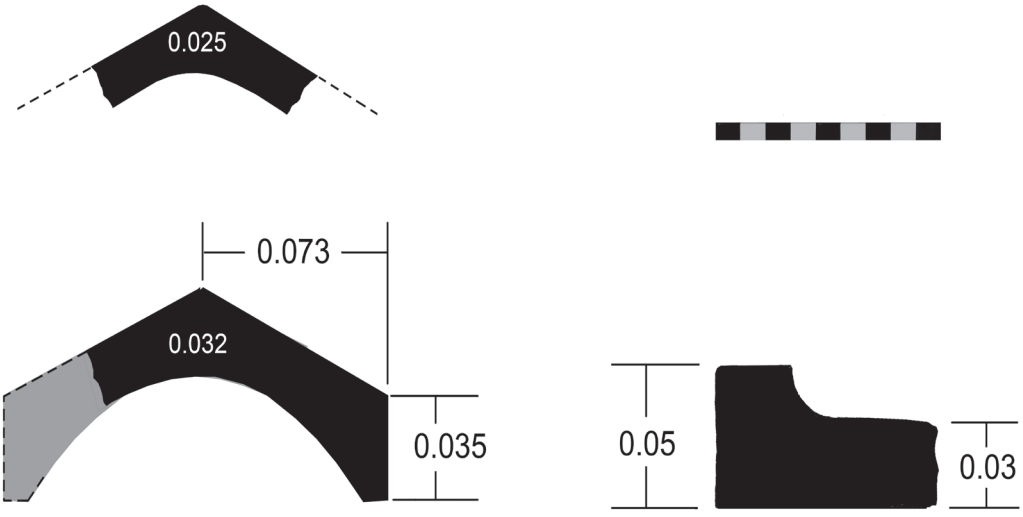

3

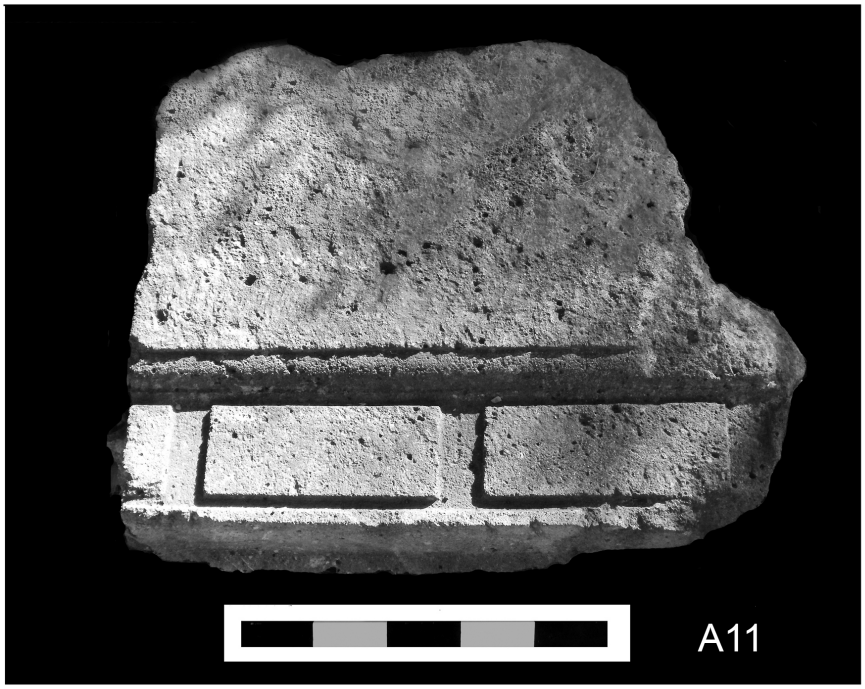
Πίν. 13. Τα μέλη Α16, Α42 και Α18 από τον θριγκό του ναού του Ασκληπιού.

Πίν. 14.1. Μέλη από τον θριγκό του ναού (φωτ. Ν. Πλάτων, 1960).

Πίν. 14.2. Κεραμίδες από το Ασκληπιείο.

1

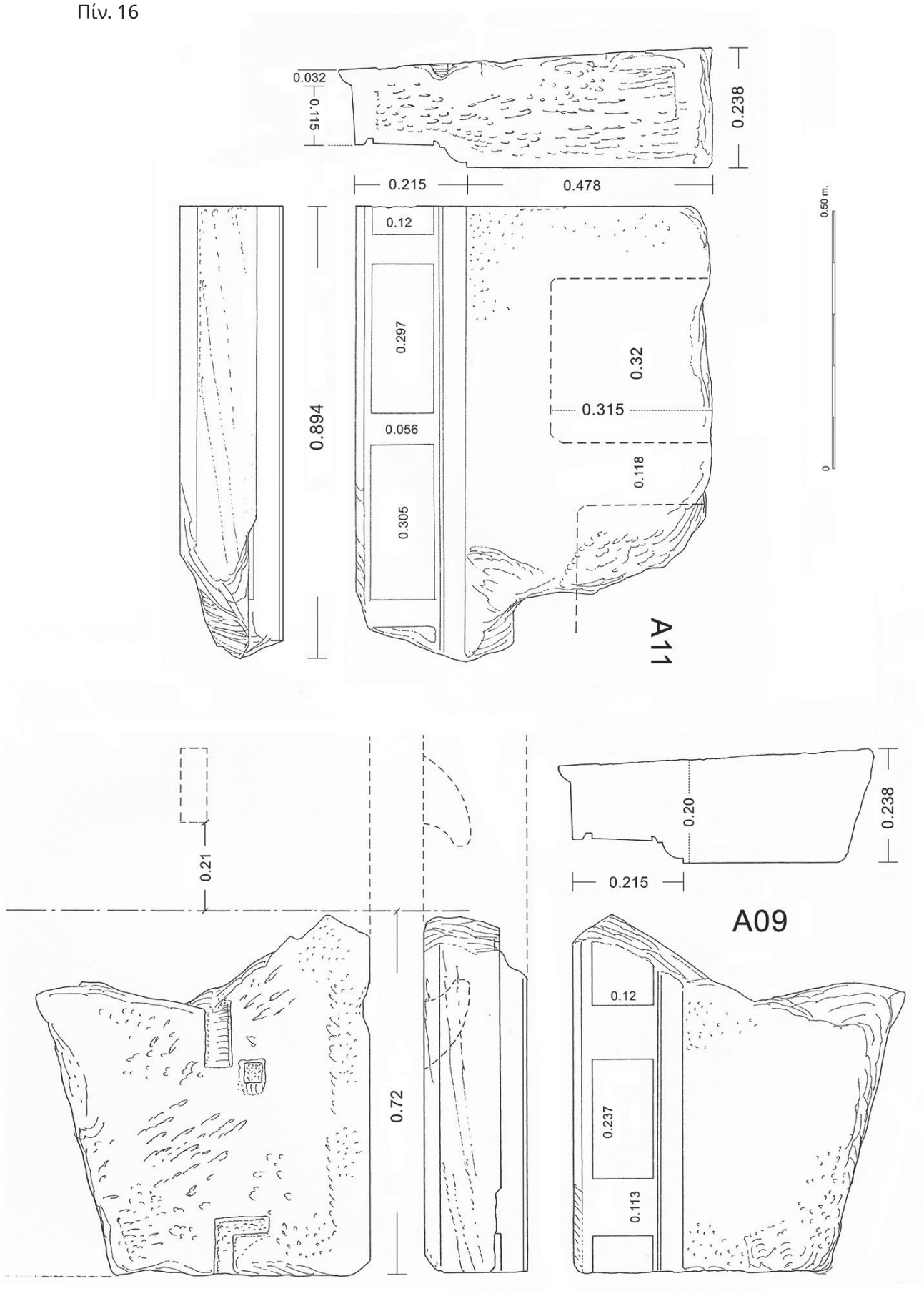
2

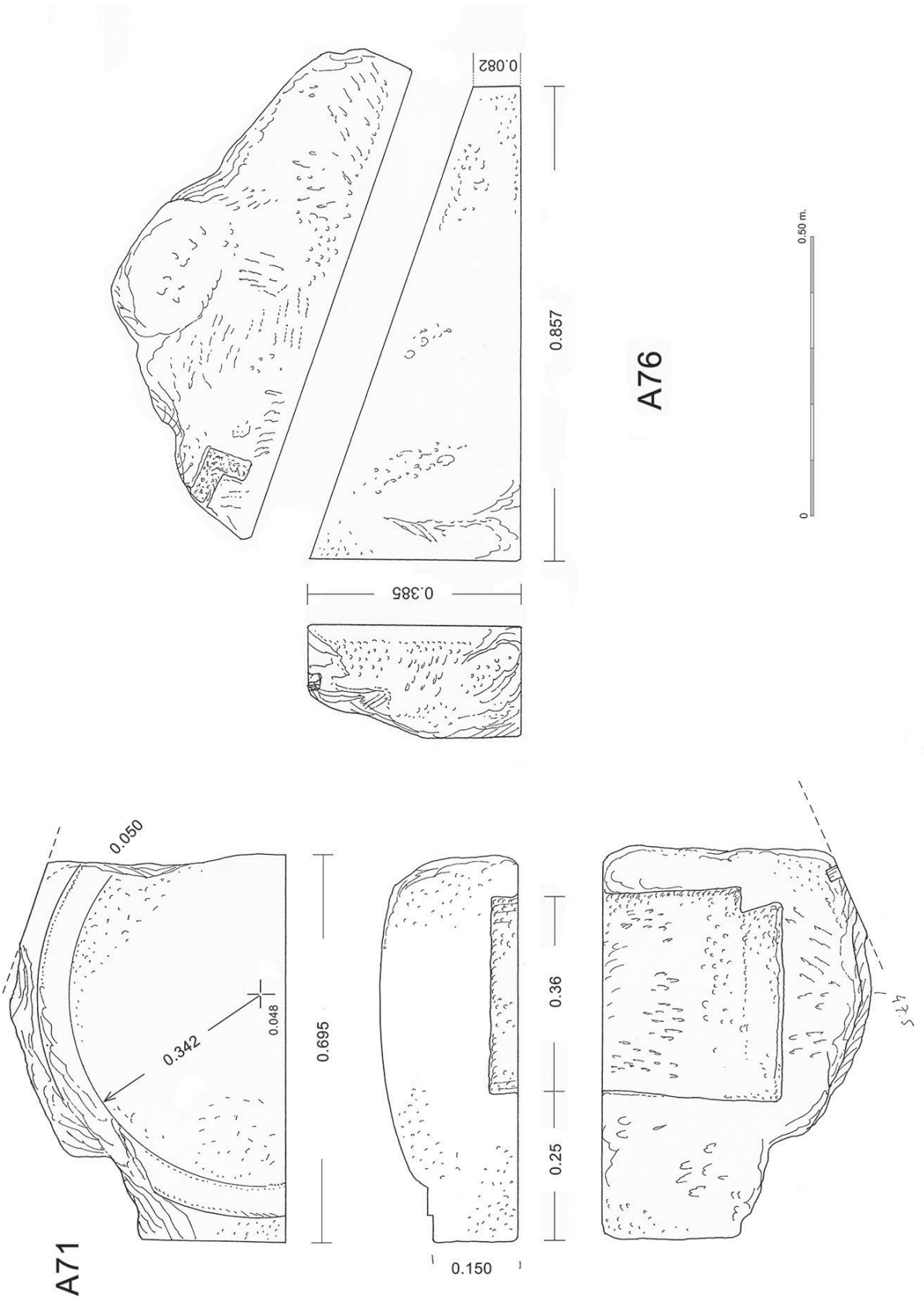
3

Πίν. 15. Τα μέλη Α15, Α11 και Α47 από τον θριγκό του ναού του Ασκληπιού.

Πίν. 16

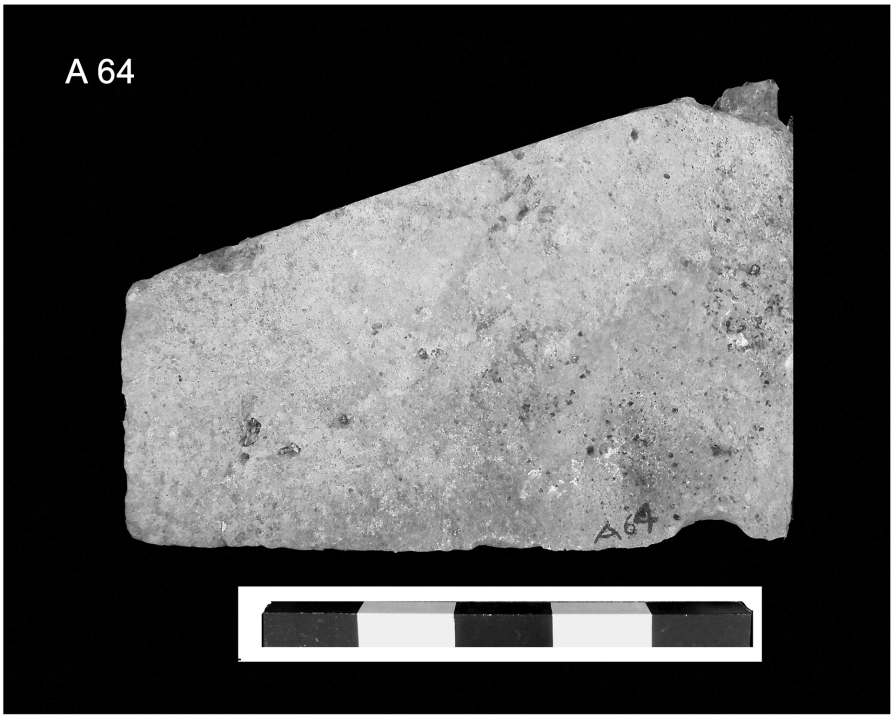

Πίν. 16. Οι λίθοι A09 και A11 από το οριζόντιο γείσο του ναού.

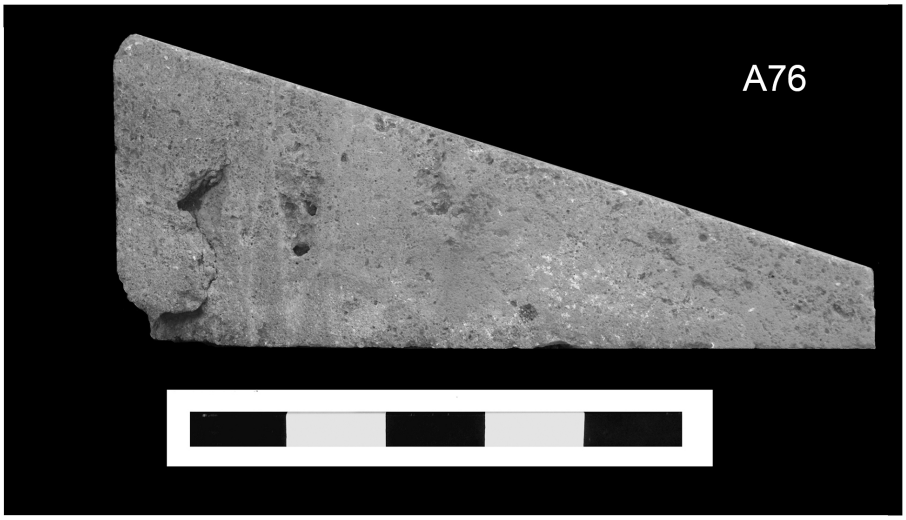

Πίν. 17. Οι λίθοι A71 και A76 από τα τύμπανα των αετωμάτων του ναού.

Πίν. 18

1

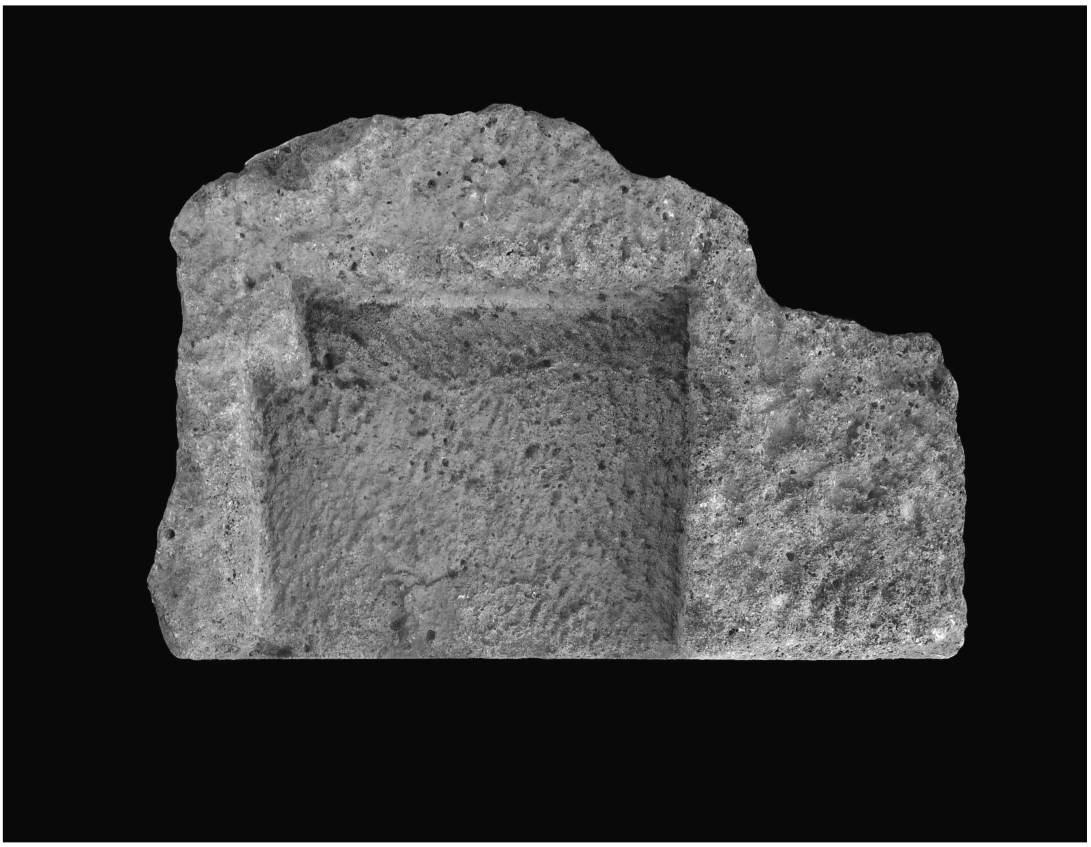

2

3

Πίν. 18. Οι λίθοι Α64, Α75 και Α76 από τα τύμπανα των αετωμάτων του ναού.

Πίν. 19. Ο κορυφαίος λίθος Α7 από το ανατολικό αέτωμα του ναού (φωτ. Μ. Μπαρλαμπάς).

Πίν. 20

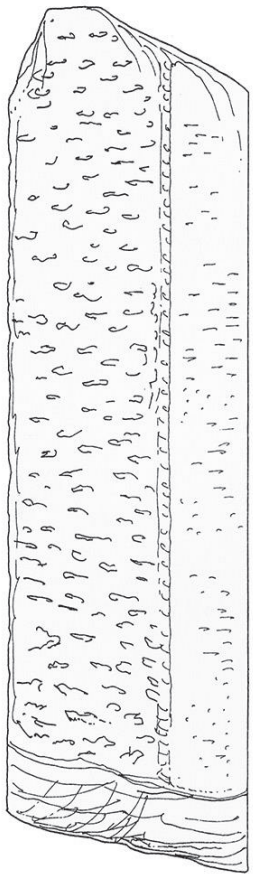
1

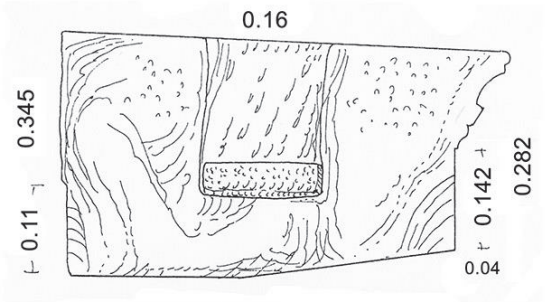

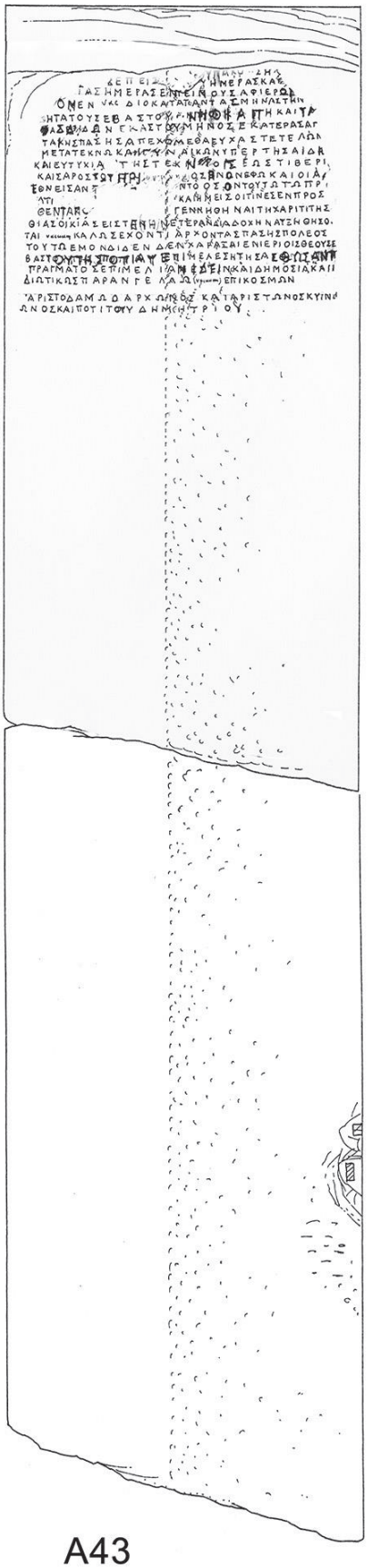
2

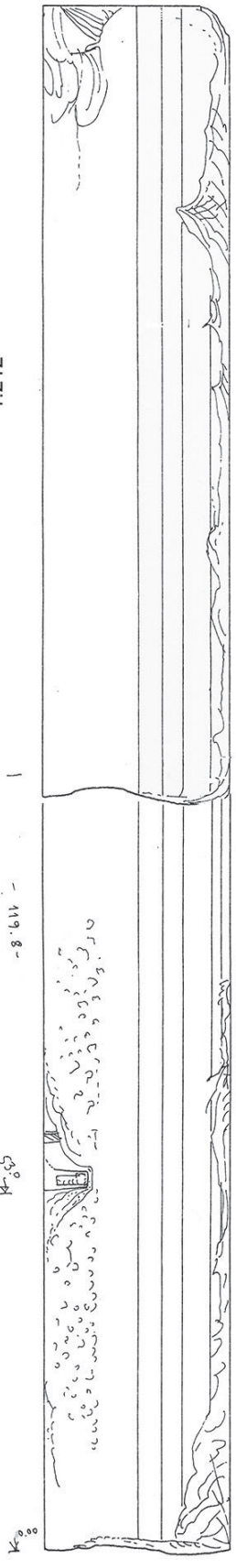
Πίν. 20. Ο λίθος Α44 από το υπέρθυρο του ναού (φωτ. Ν. Πλάτων).

E263

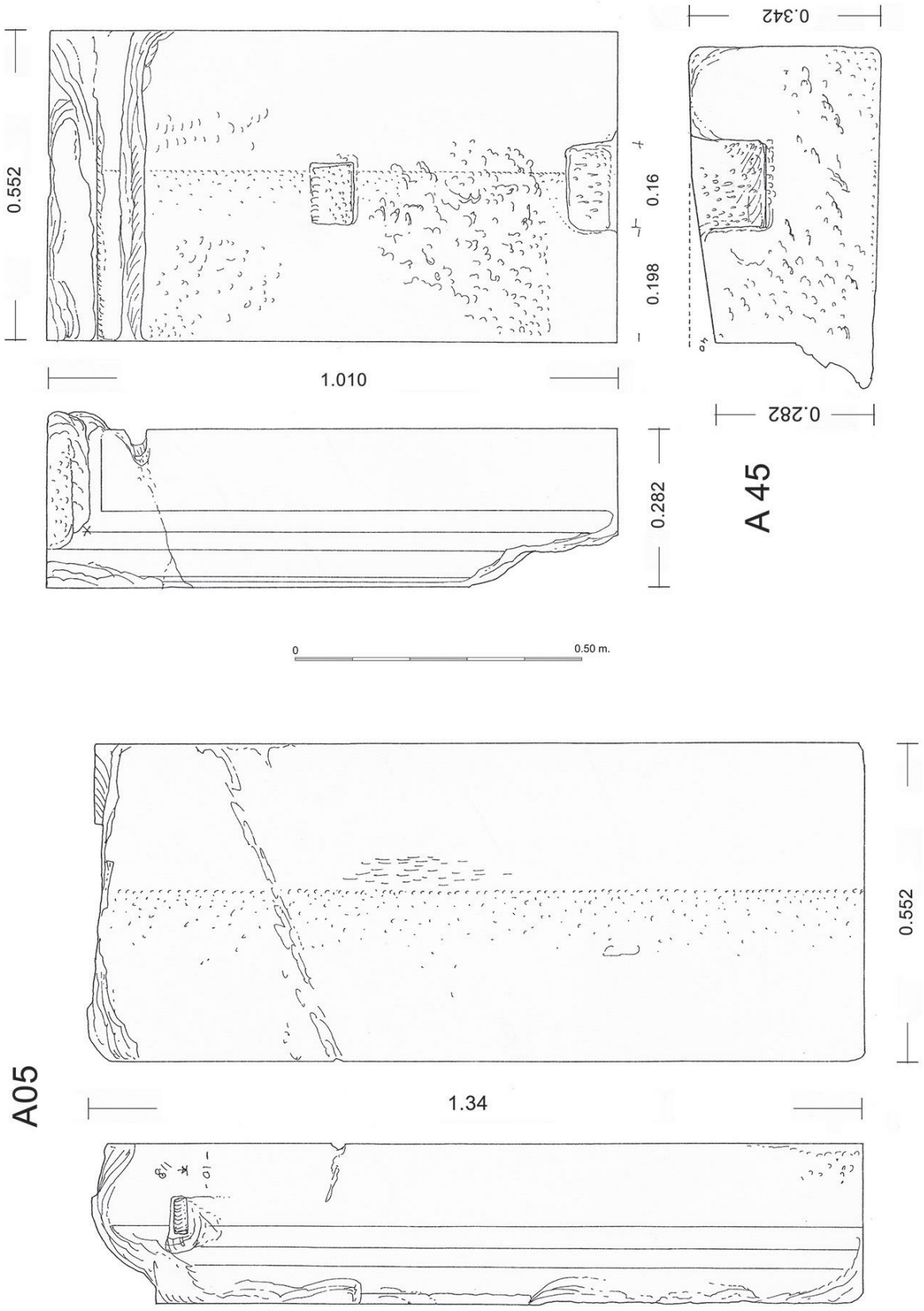

0 0.50 m.

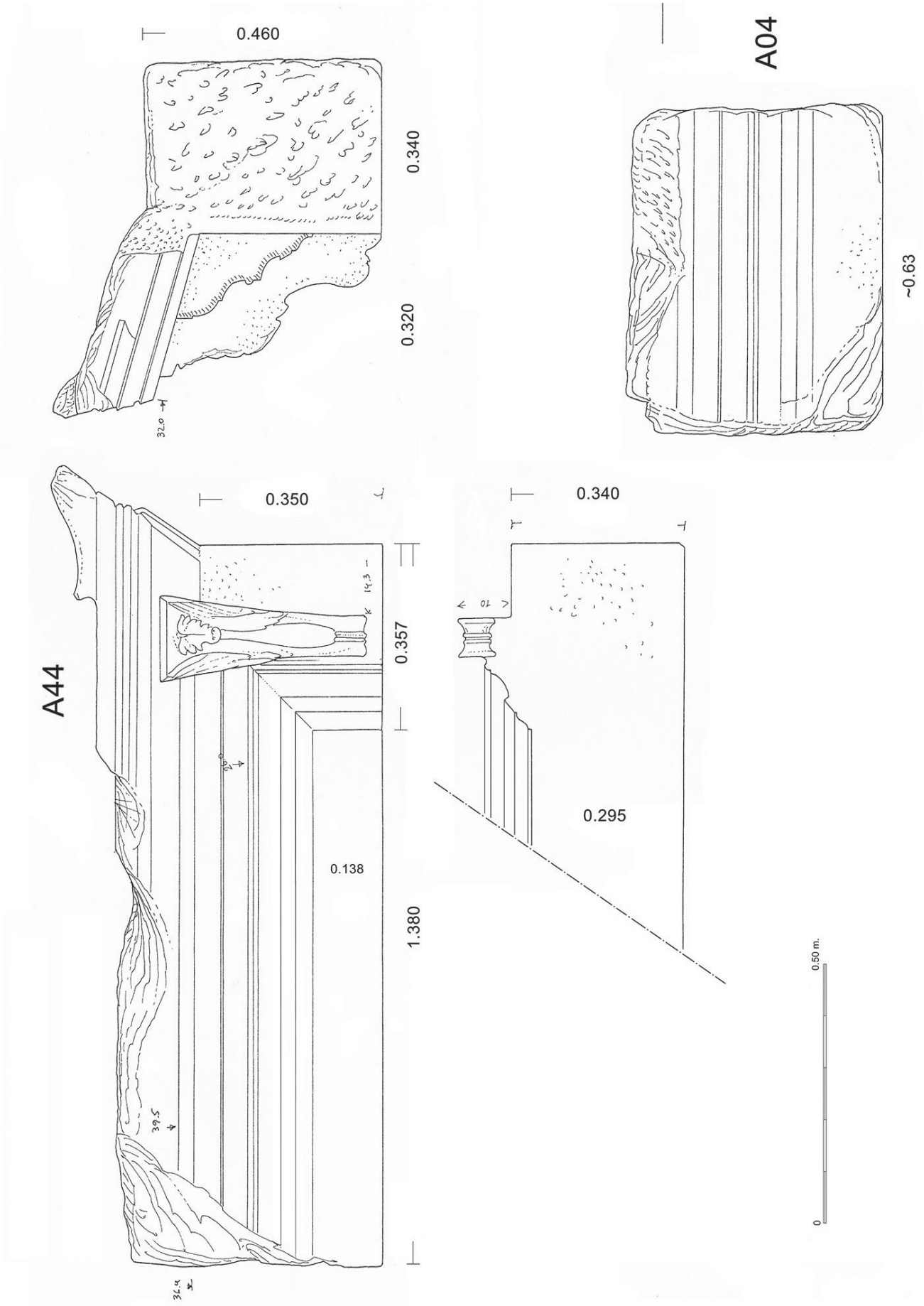
A43

Πίν. 21. Οι λίθοι A43 και E263 από το περίθυρο του ναού.

Πίν. 22

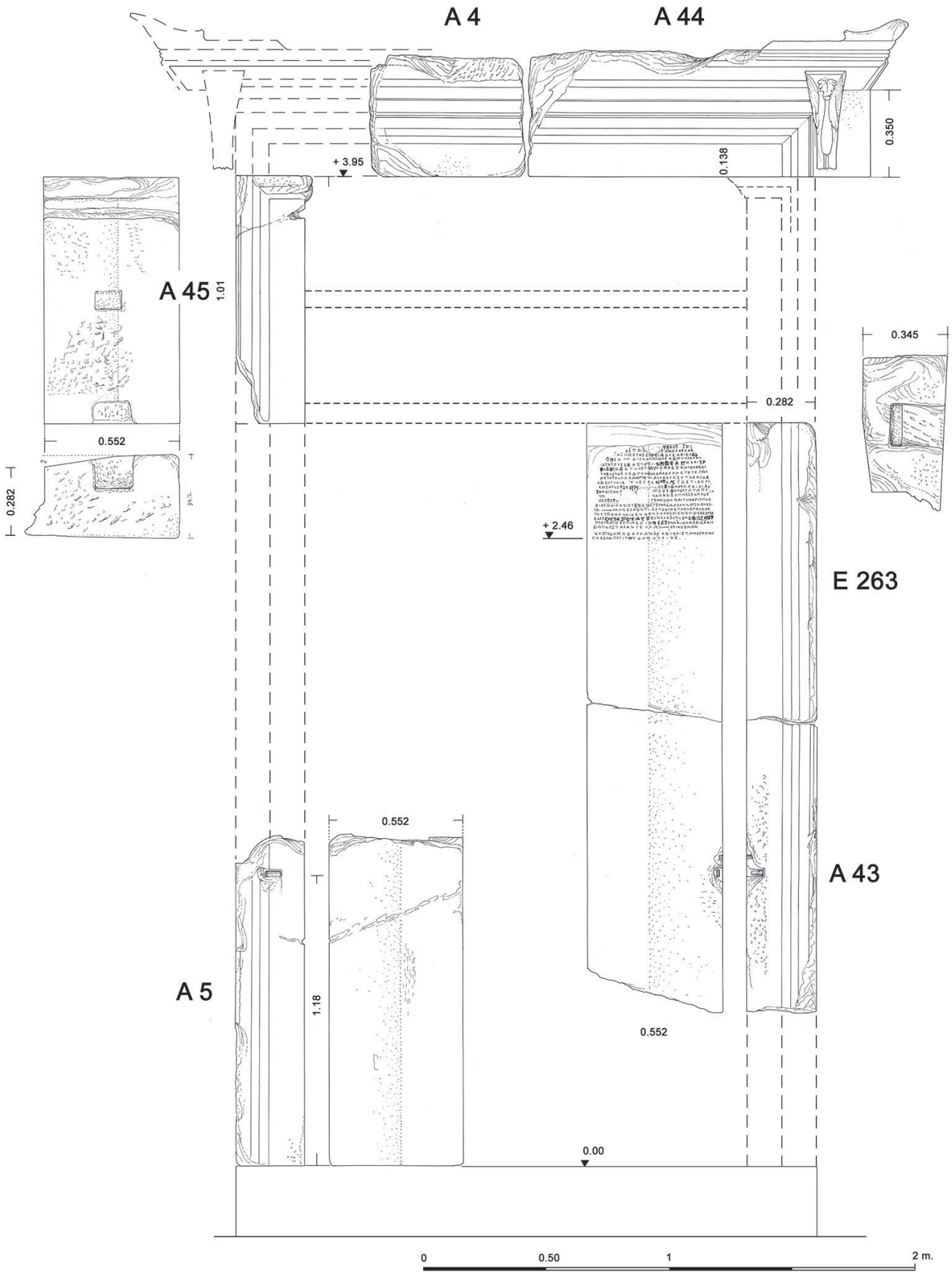

Πίν. 22. Οι λίθοι A05 και A45 από το περίθυρο του ναού.

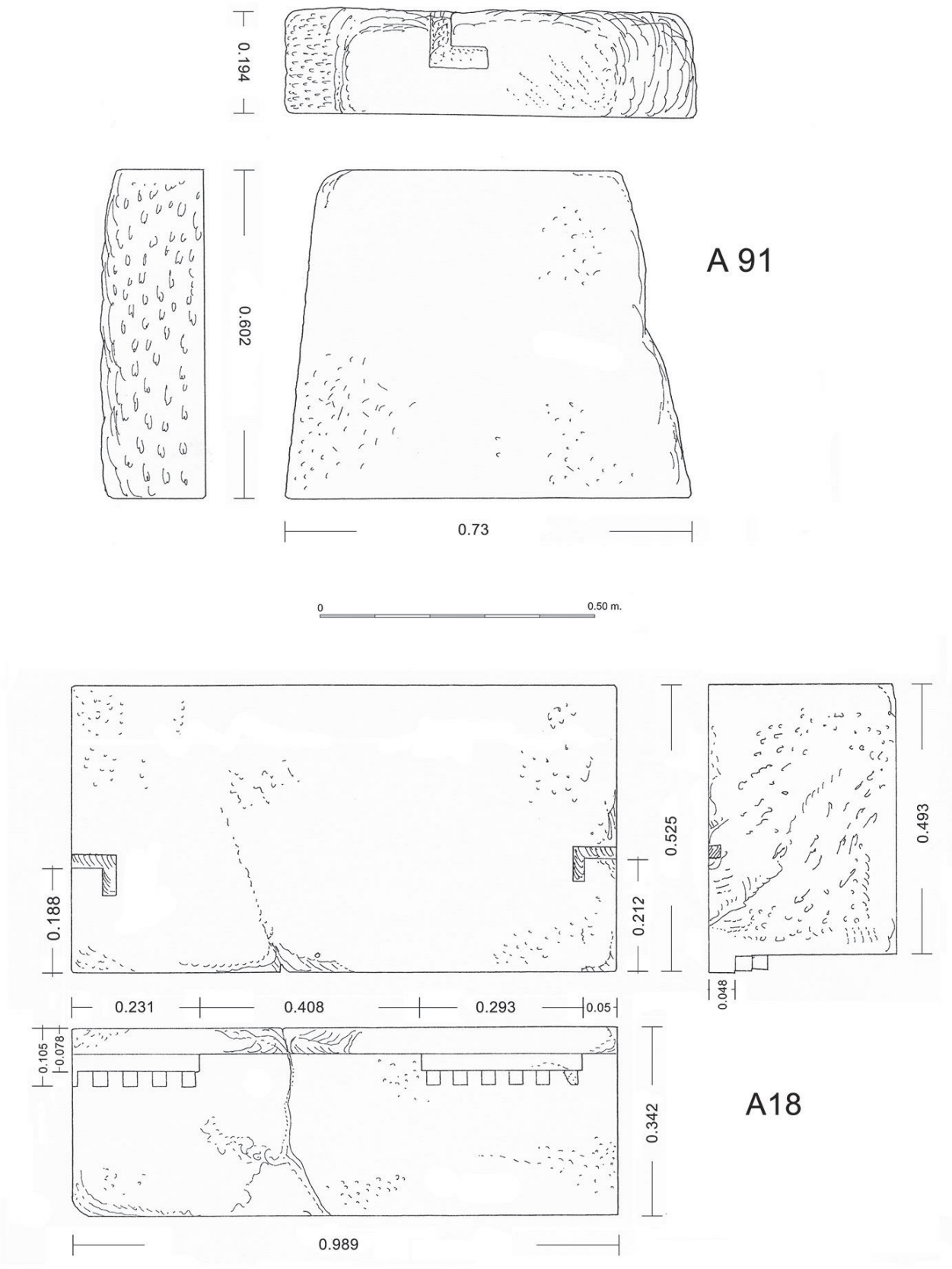

Πίν. 23. Οι λίθοι A04 και A44 από το υπέρθυρο του ναού.

Πίν. 24

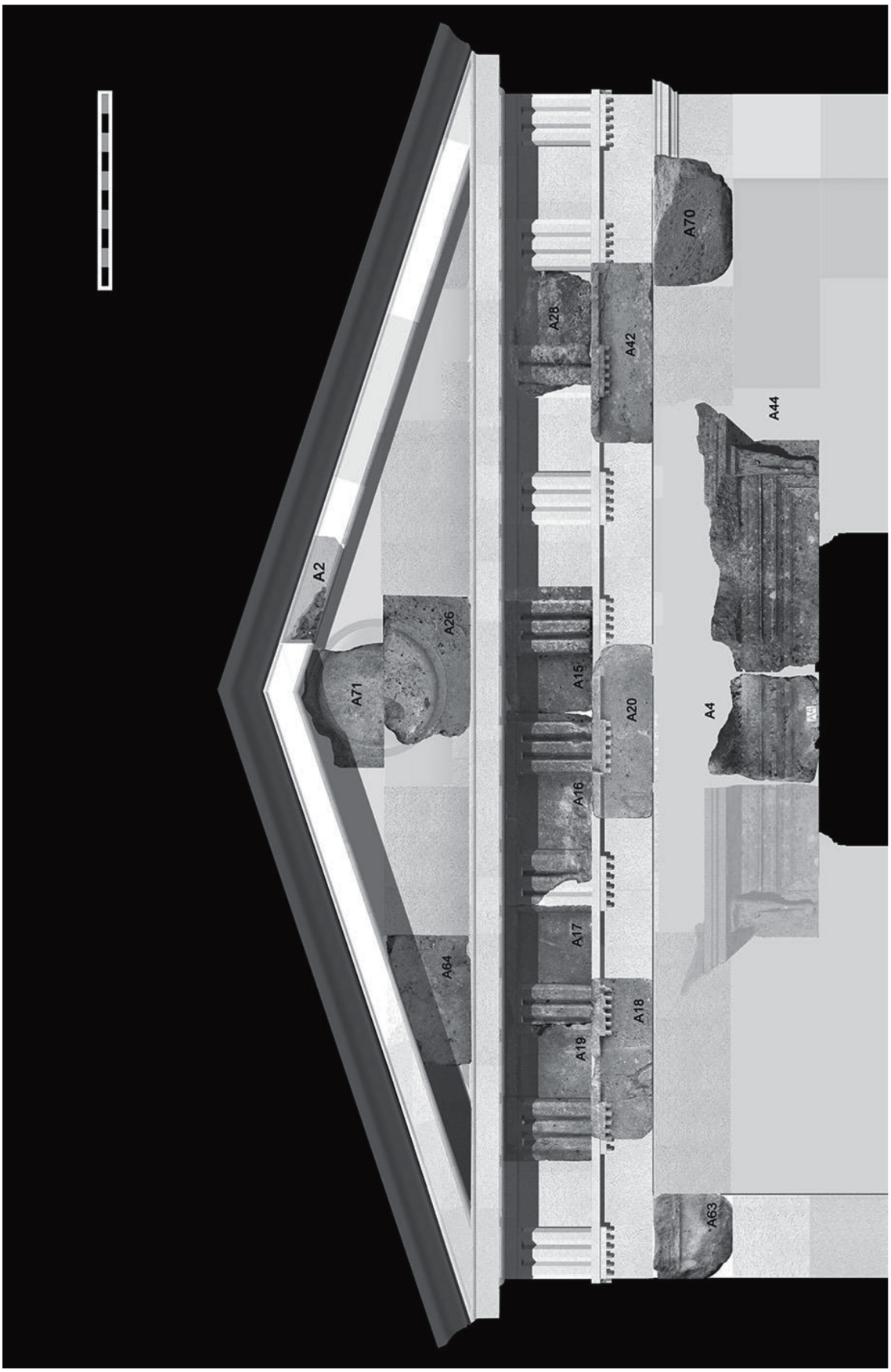

Πίν. 24. Γραφική αποκατάσταση του περιθύρου του ναού.

Πίν. 25. Ο λίθος Α91 και το επίτοιχο επιστύλιο Α18.

Πίν. 26

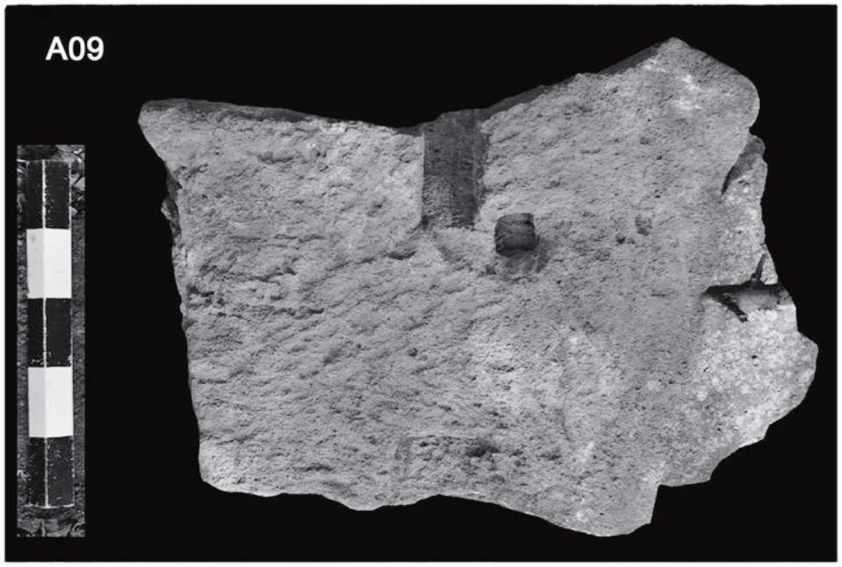
Πίν. 26. Φωτογραφική ανασύνθεση της πρόσοψης του ναού από ανορθωμένες φωτογραφίες των μελών.

1

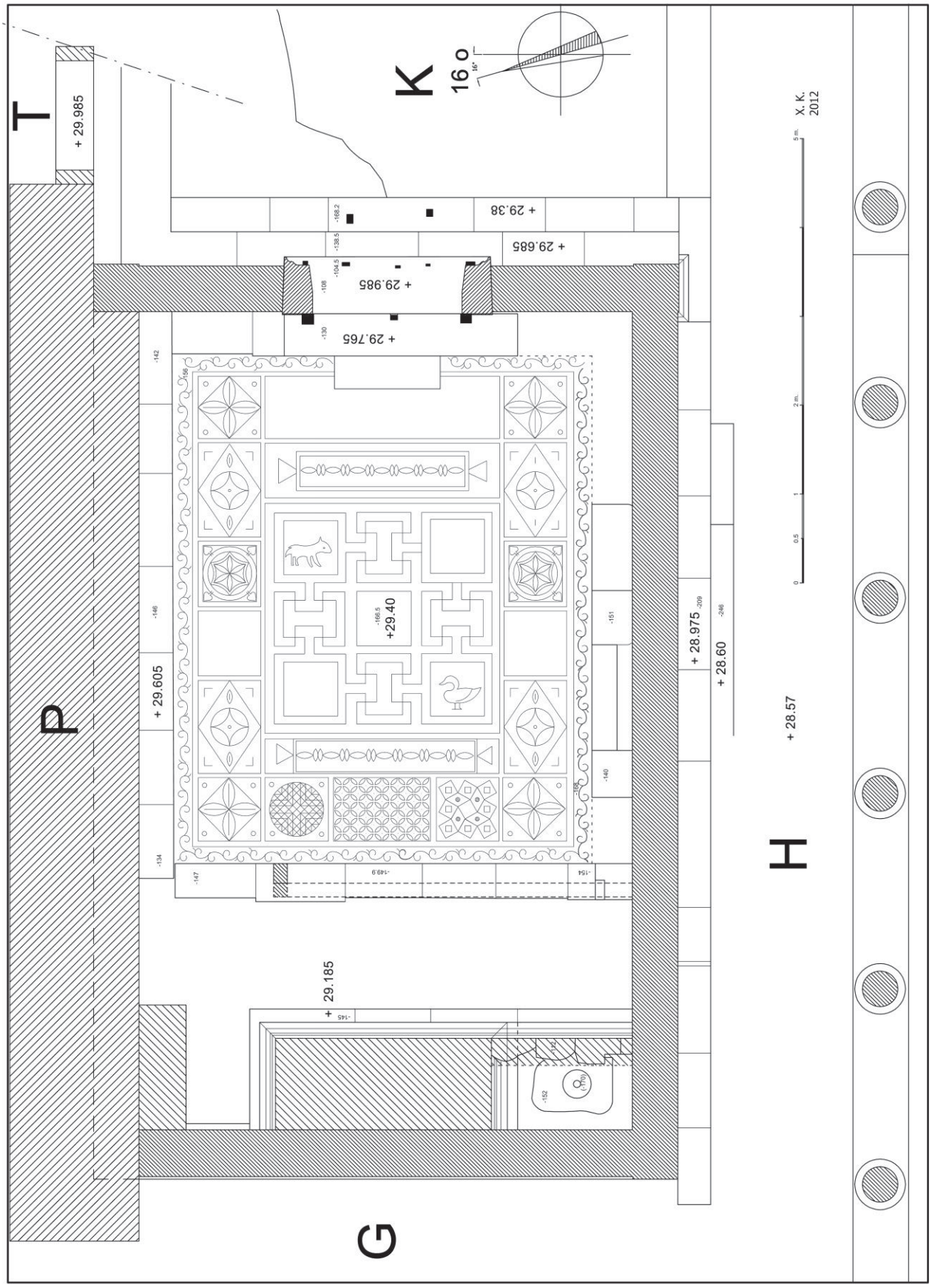
2

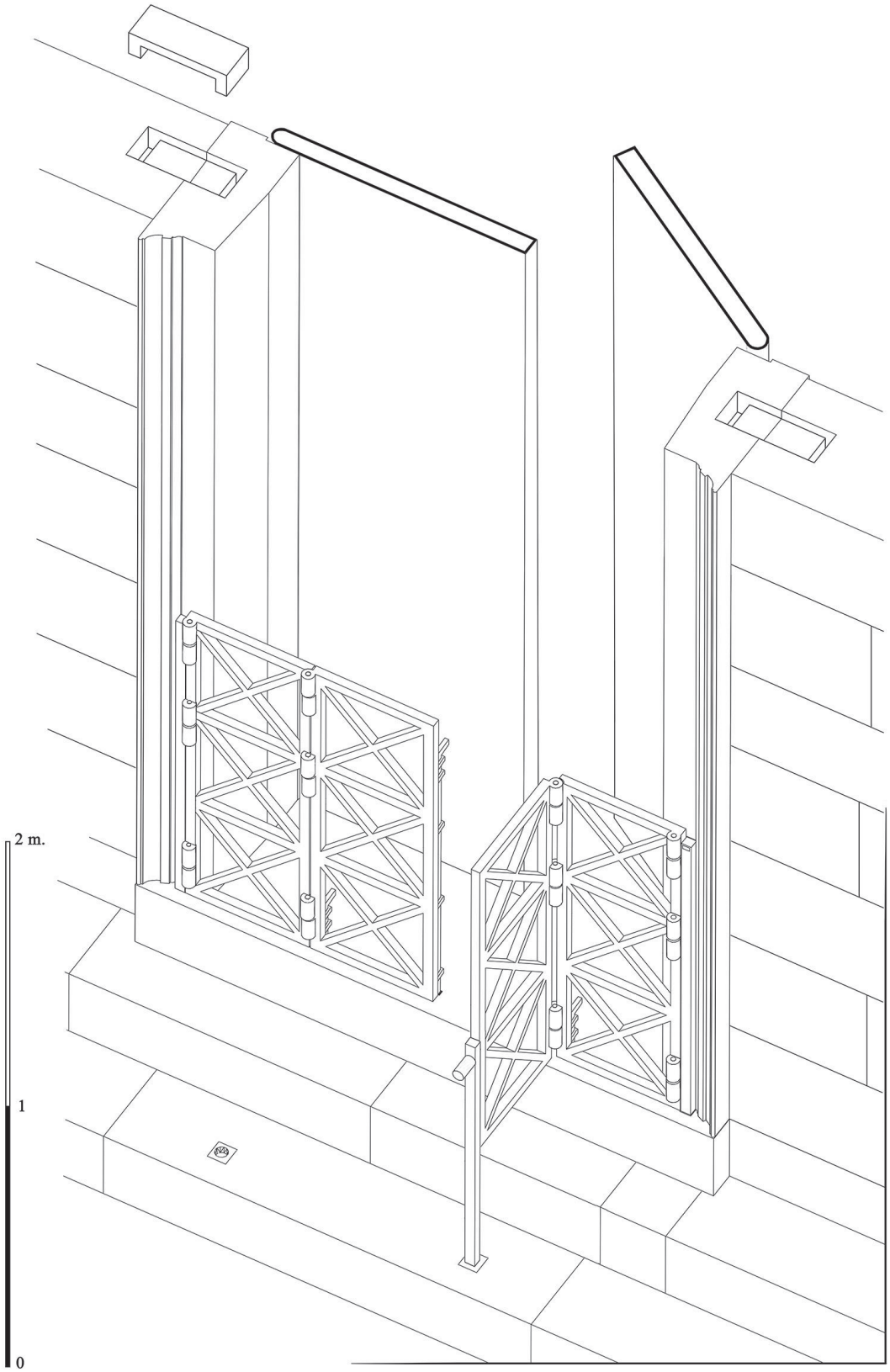
3

Πίν. 27.1. Ο λίθος Α89 από τον τοίχο του ναού. 2. Ο λίθος Α84 από τύμπανο του ναού. 3. Η άνω έδρα του γεισόπλινθου Α09 (φωτ. Μ. Μπαρλαμπάς).

Πίν. 28

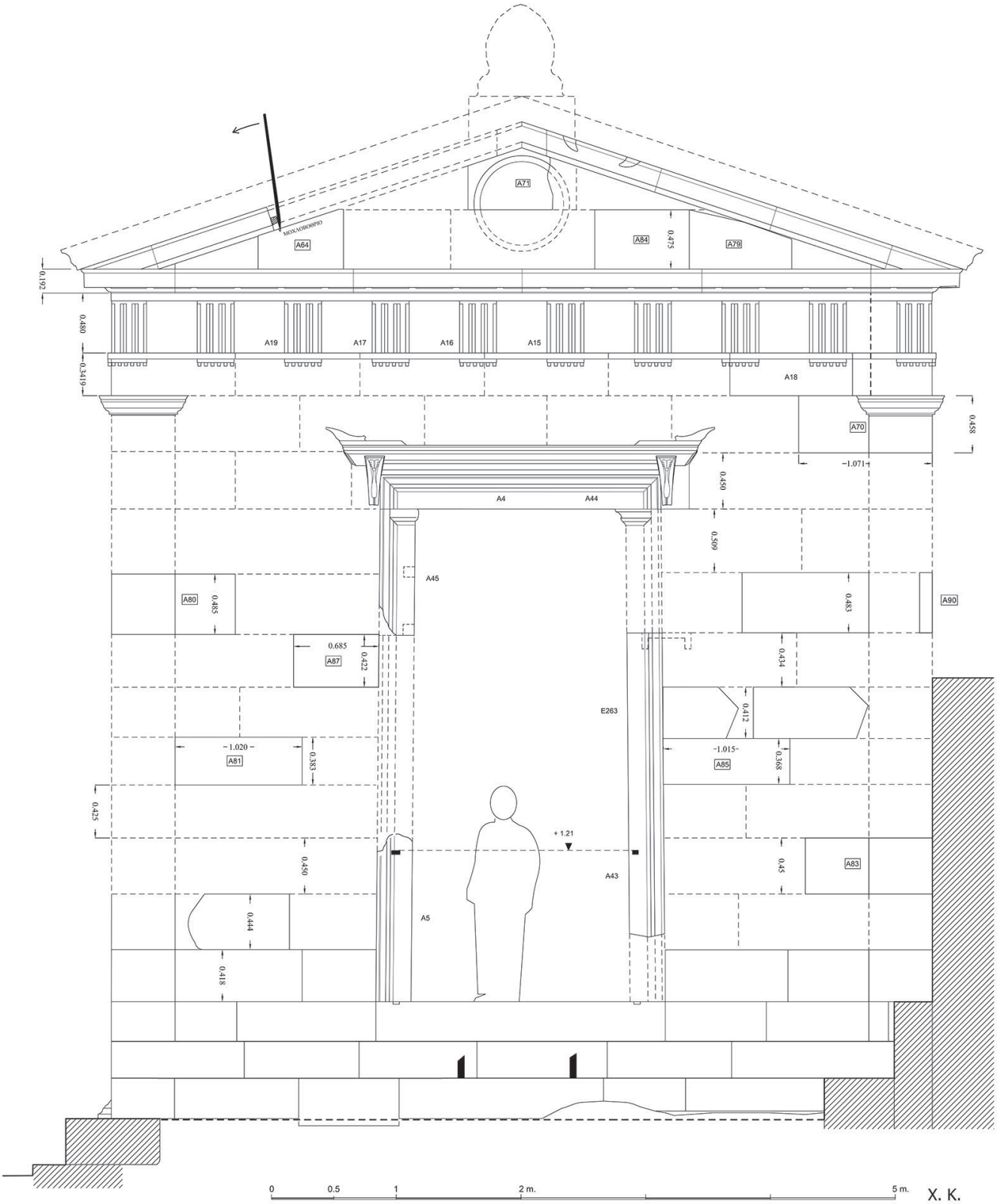

Πίν. 28. Η κάτοψη του ναού του Ασκληπιού (U).

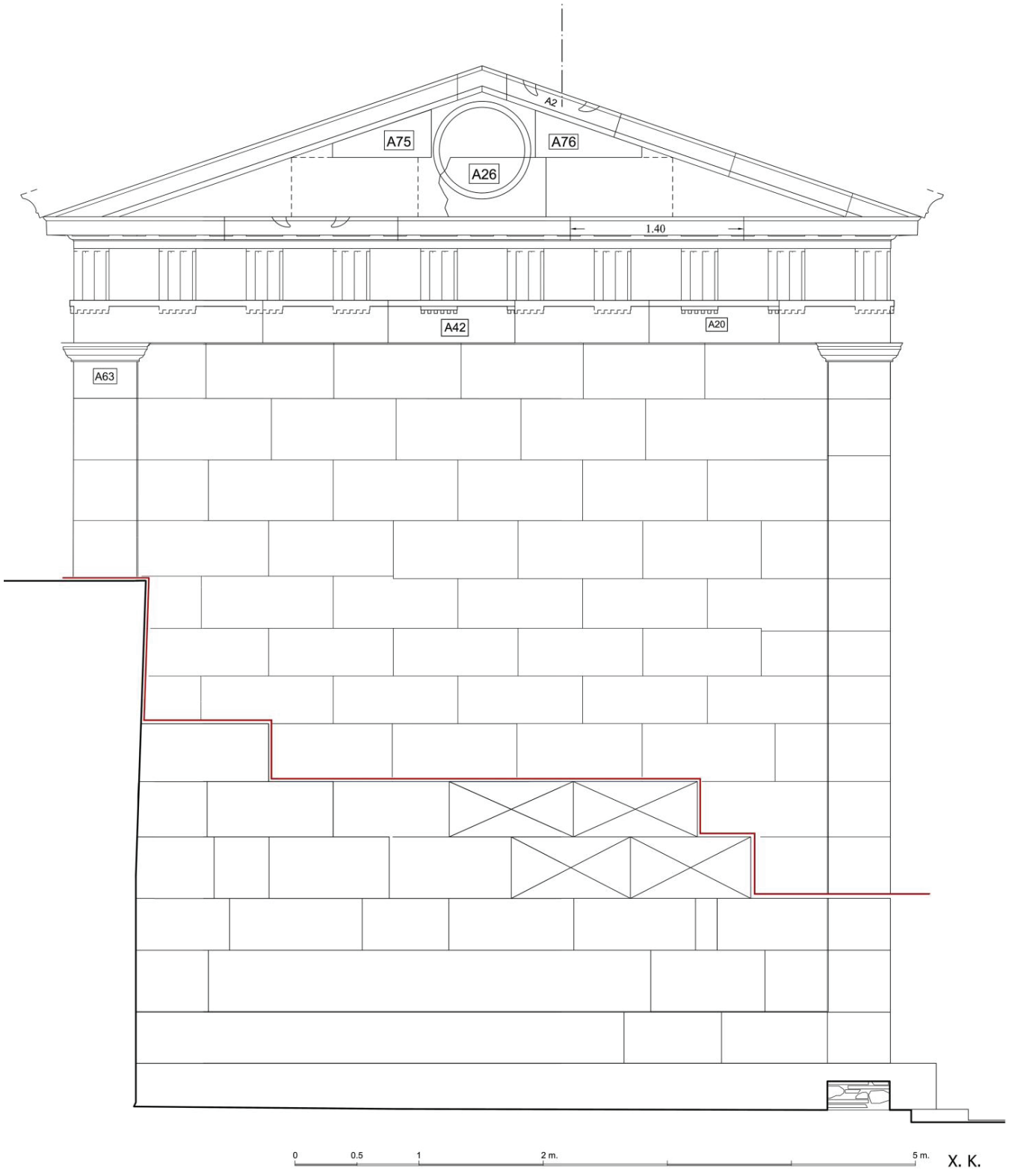

Πίν. 29. Αξονομετρική αποκατάσταση του περιθύρου, της θύρας και του κιγκλιδώματος του ναού.

Πίν. 30

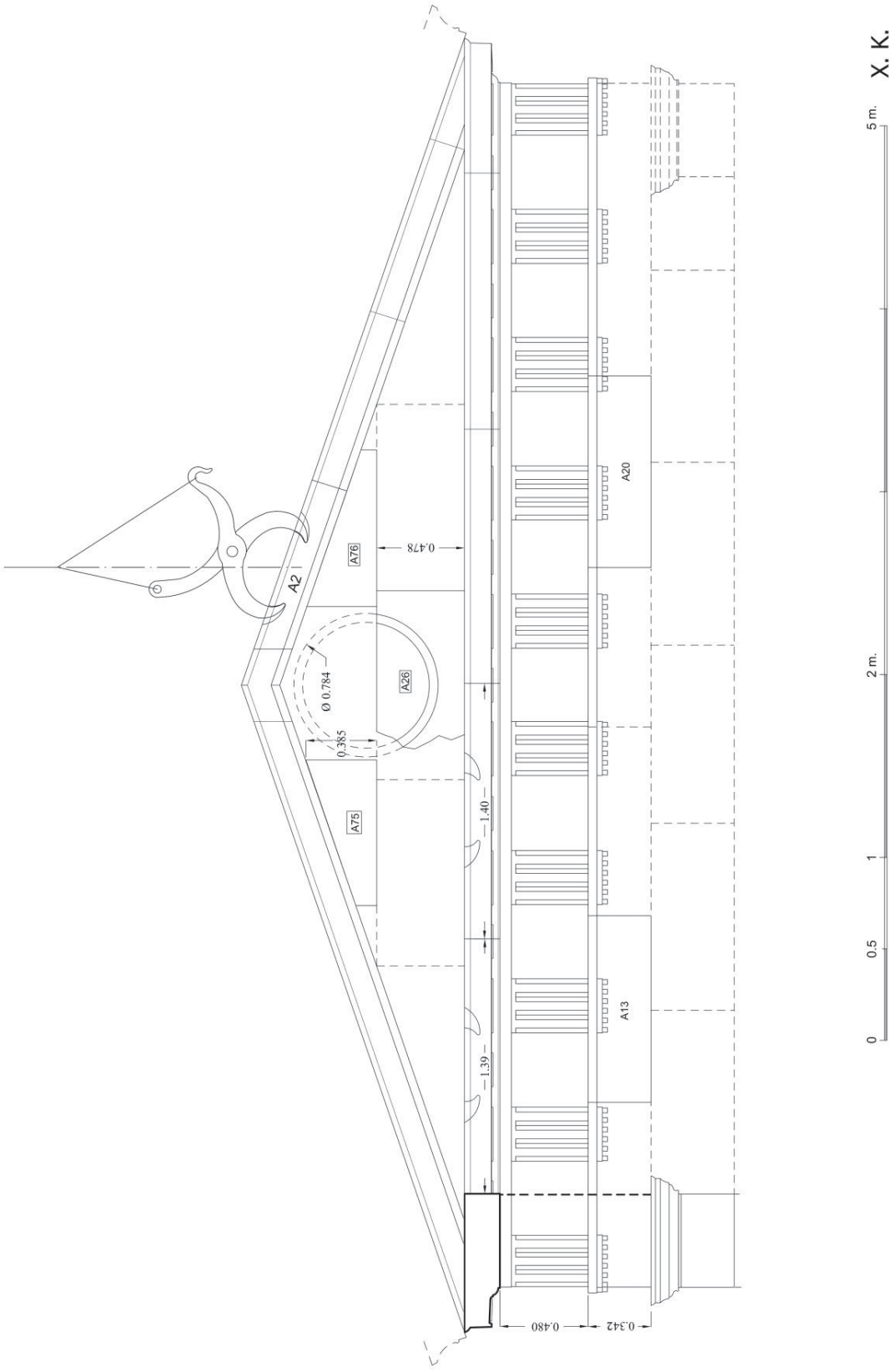

Πίν. 30. Γραφική αποκατάσταση της πρόσοψης του ναού.

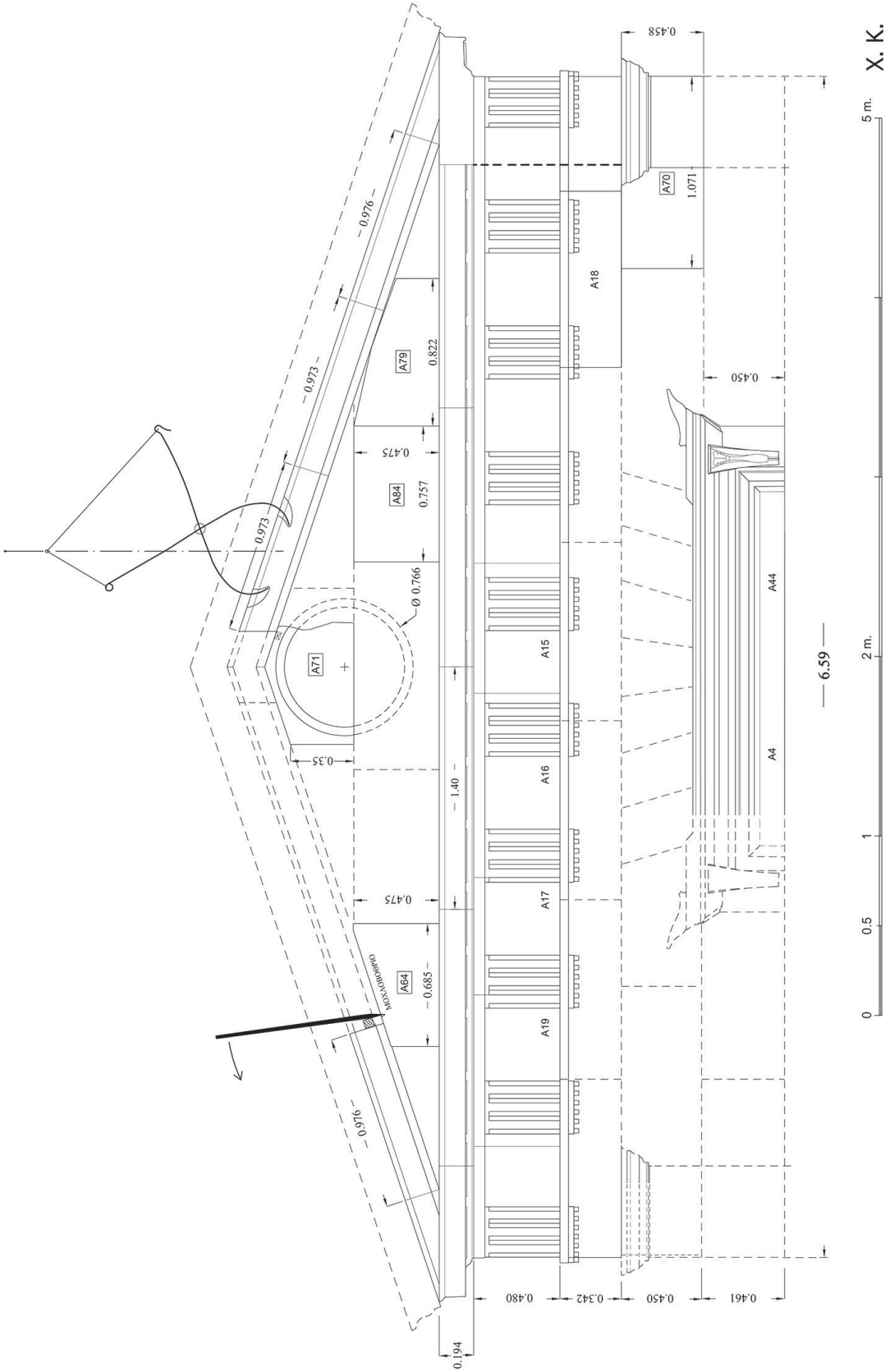

Πίν. 31. Γραφική αποκατάσταση της δυτικής όψης του ναού. Η περιοχή με τα *κατά χώραν* και αναστηλωμένα στοιχεία σημαίνεται με κόκκινη γραμμή. Οι αναστηλωμένοι λίθοι σε αυθεντική θέση σημαίνονται με χιαστή γραμμή.

Πίν. 32

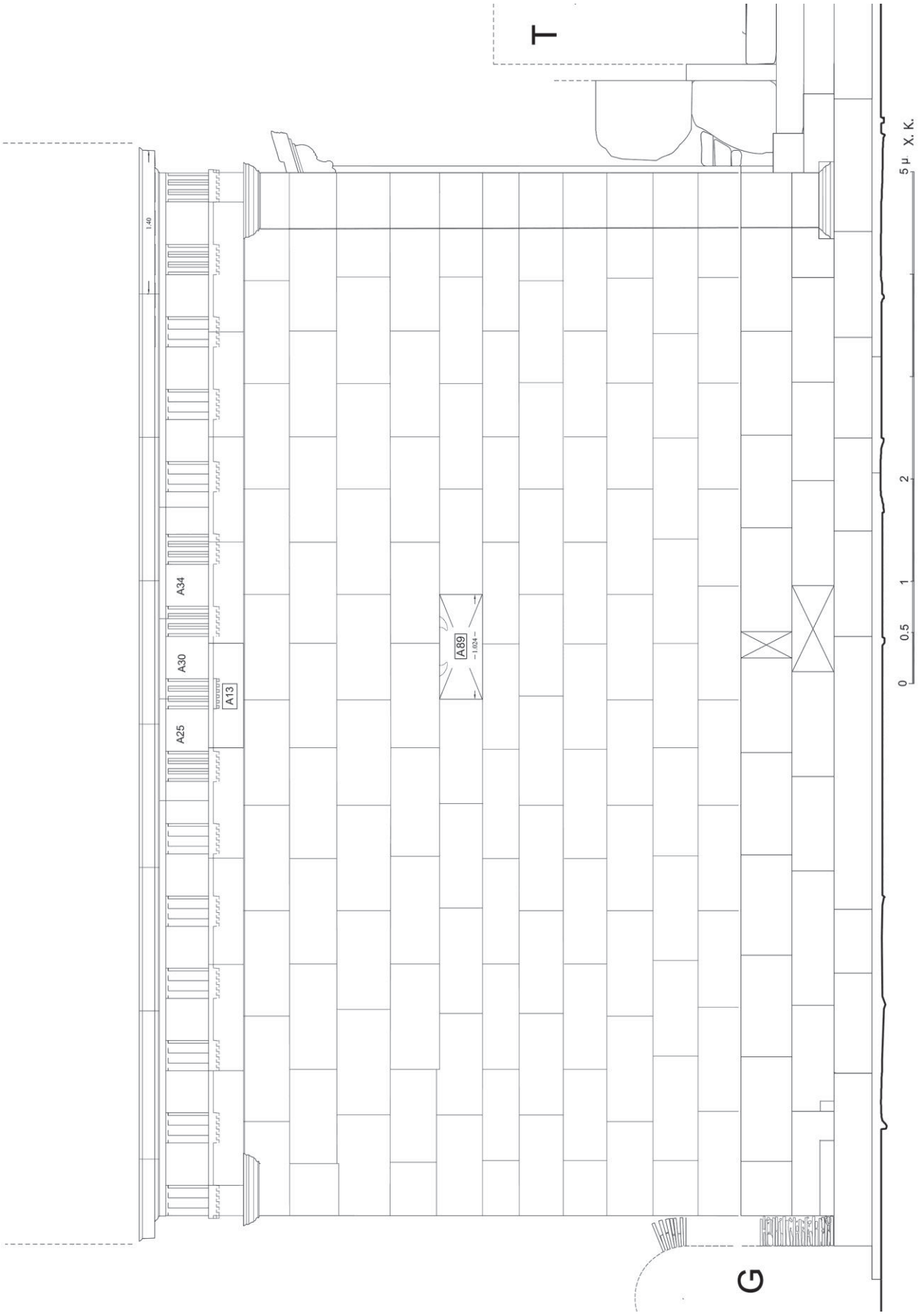

Πίν. 32. Γραφική αποκατάσταση του θριγκού και του αετώματος στην δυτική όψη του ναού.

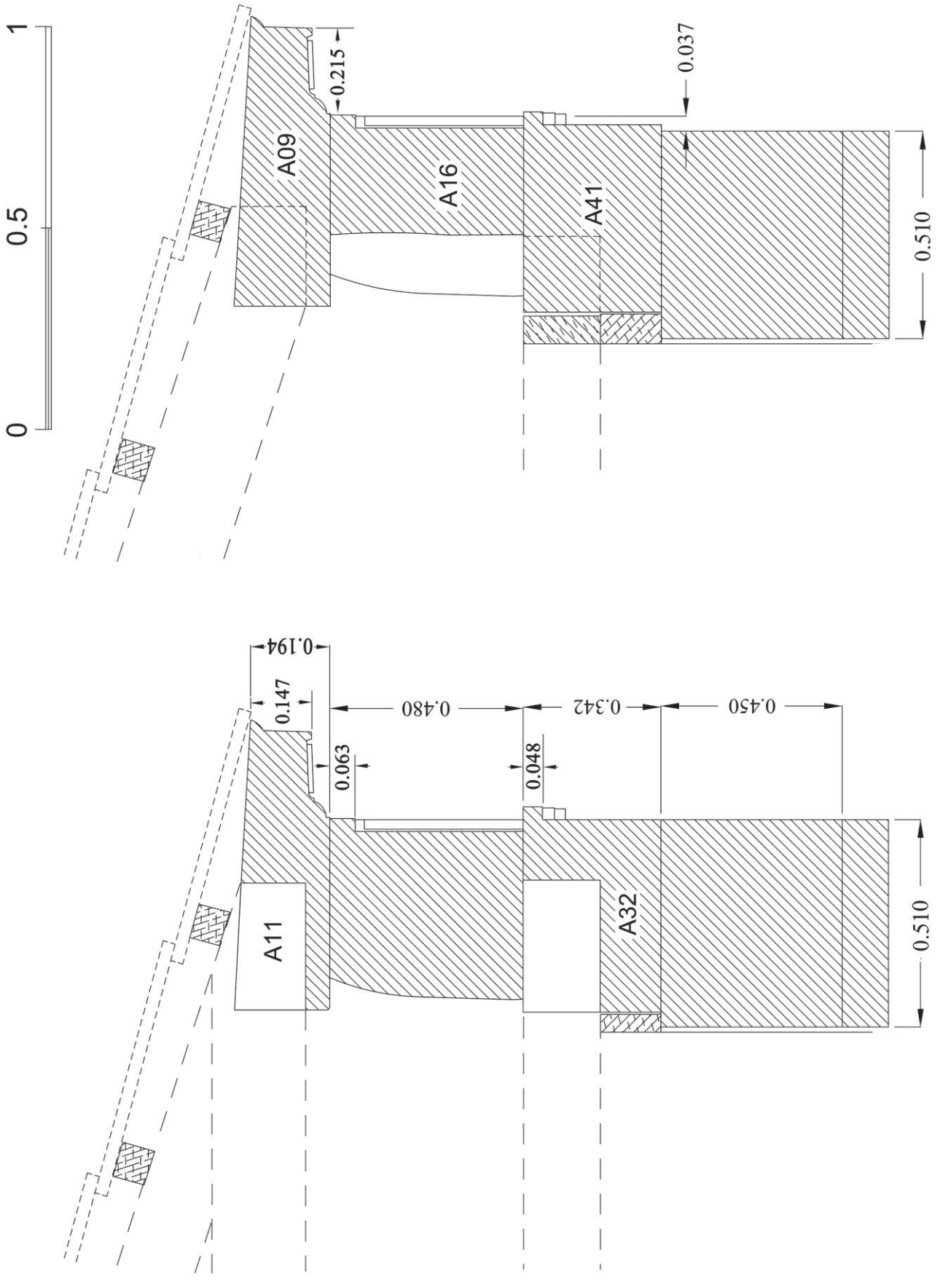

Πίν. 33. Γραφική αποκατάσταση του θριγκού και του αετώματος στην πρόσοψη του ναού.

Πίν. 34

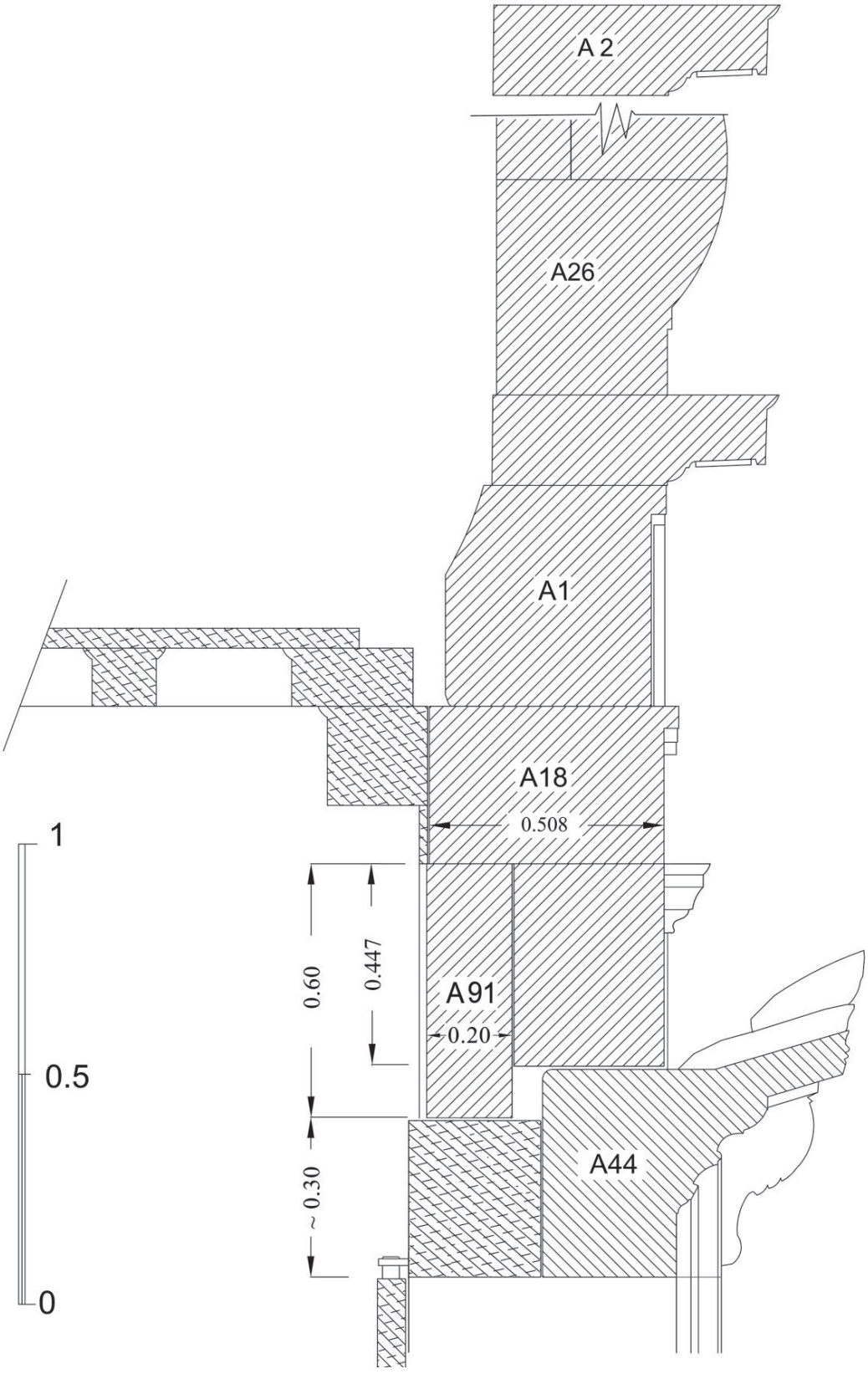

Πίν. 34. Γραφική αποκατάσταση της νότιας πλευράς του ναού. Με χιαστές γραμμές σημειώνονται οι καταφραγές του τοίχου.

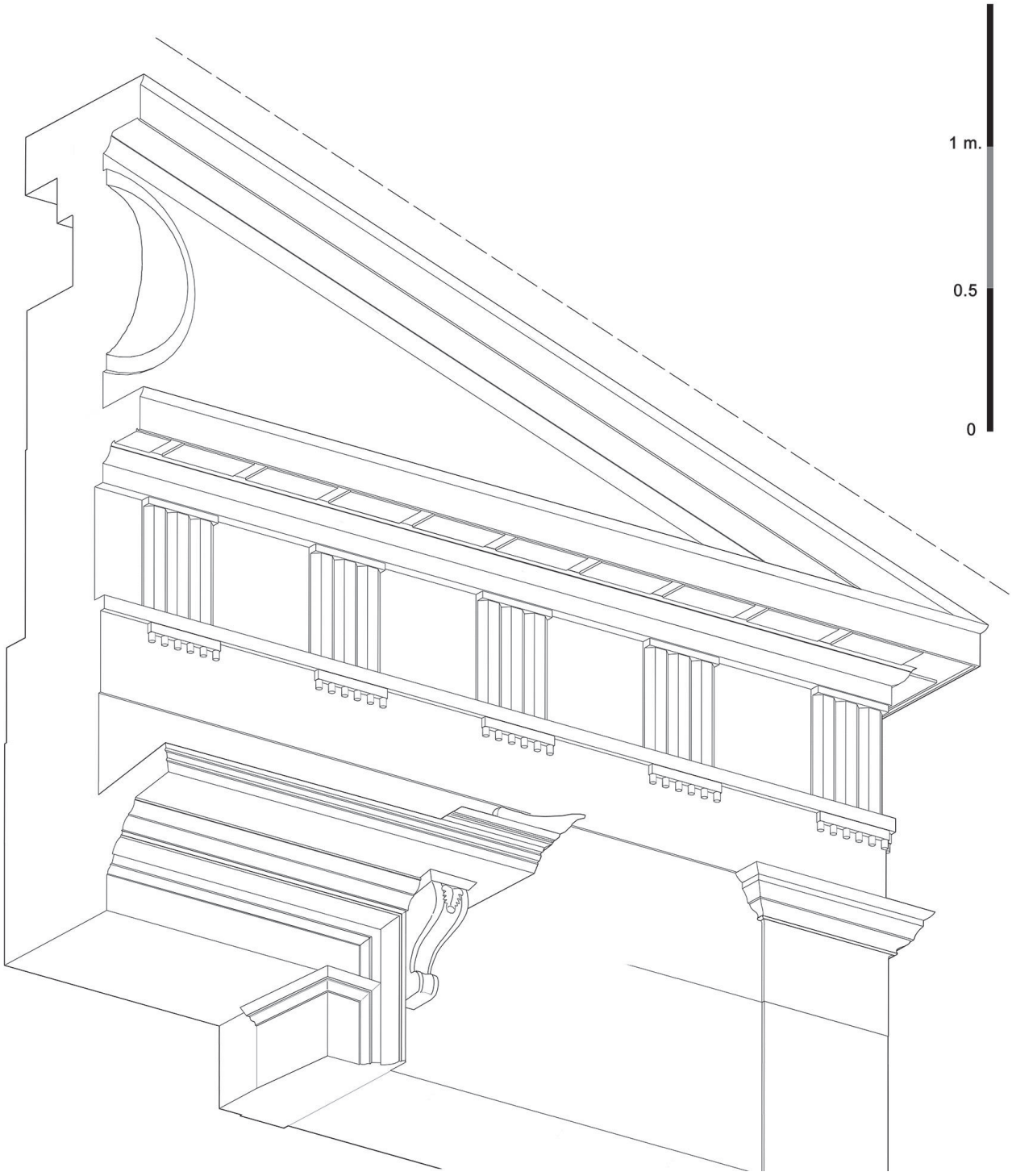

Πίν. 35. Αποκατεστημένη τομή του επίτοιχου θριγκού του ναού.

Πίν. 36

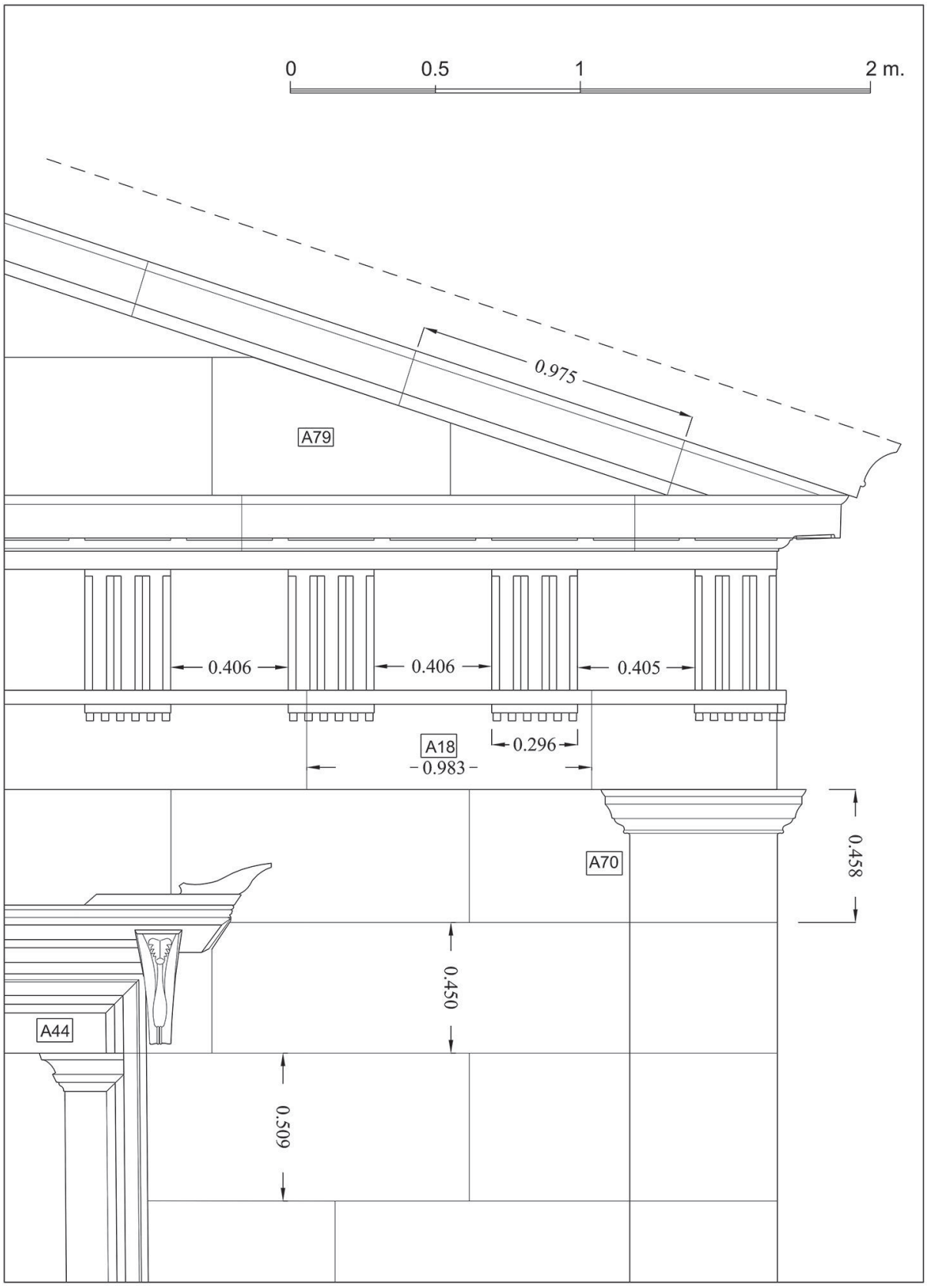

Πίν. 36. Αποκατεστημένη τομή της ανωδομής στην πρόσοψη του ναού.

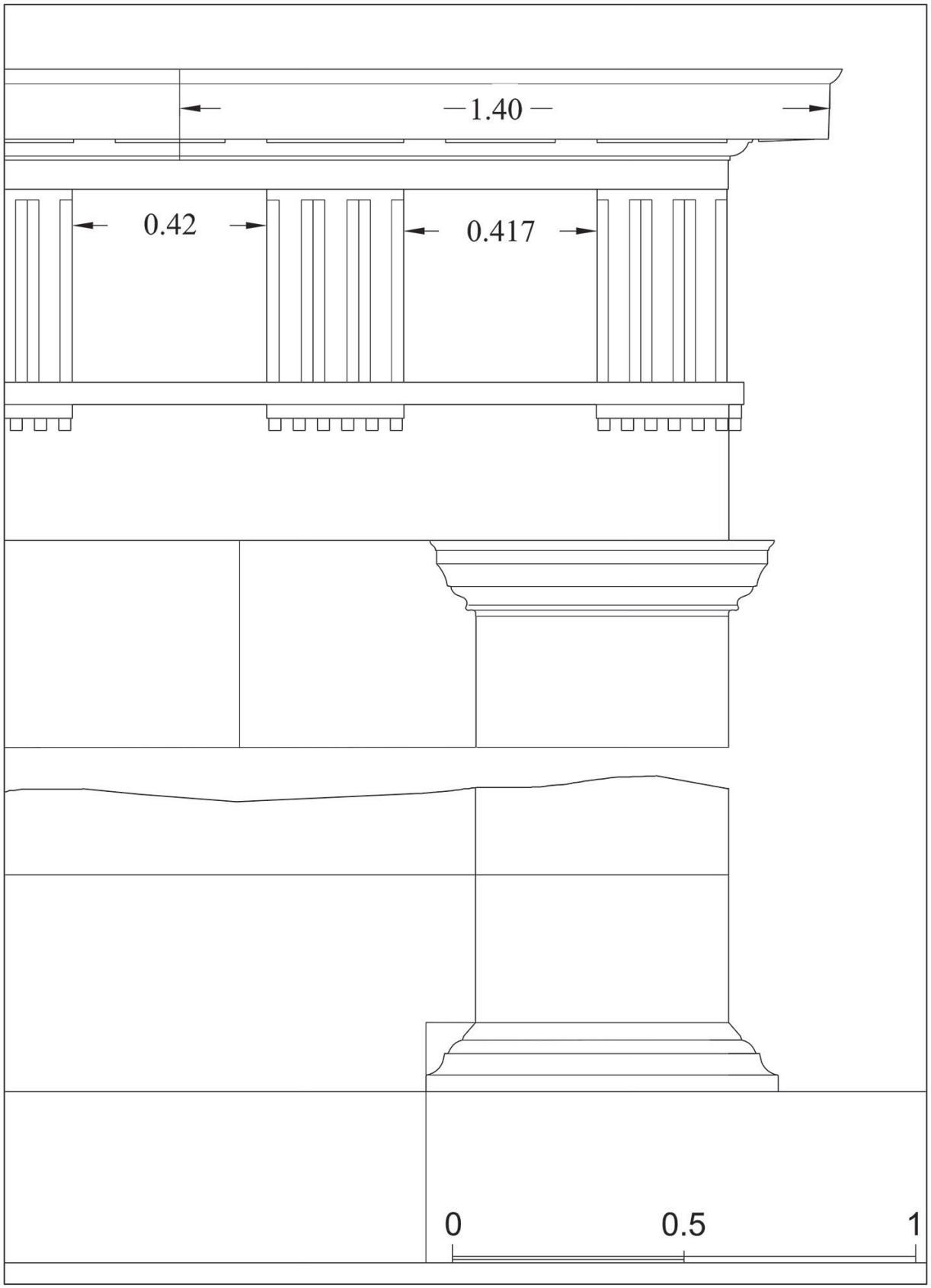

Πίν. 37. Αξονομιετρική αναπαράσταση της ανωδομής του ναού.

Πίν. 38

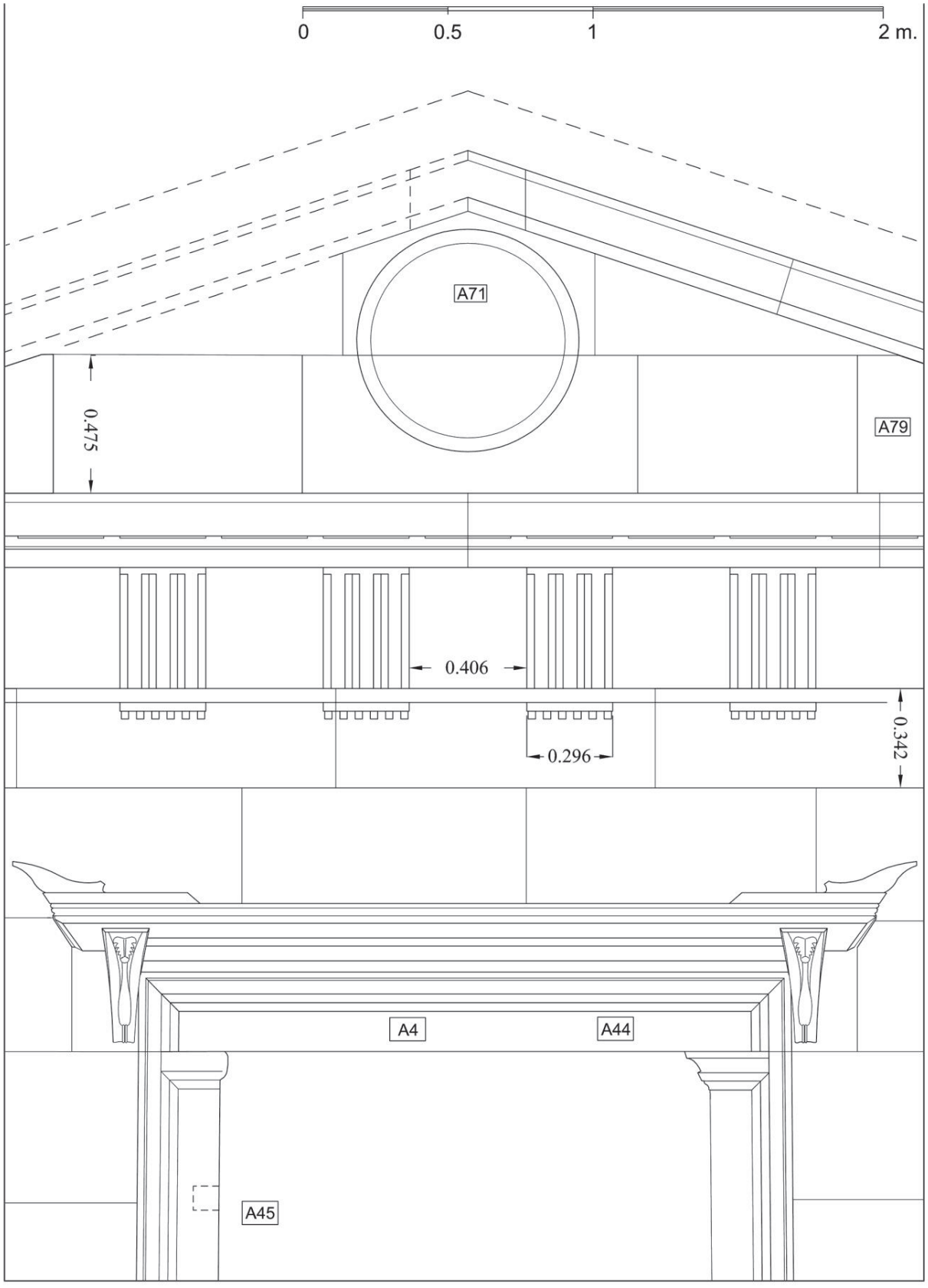

Πίν. 38. Η βορειοανατολική γωνία του θριγκού.

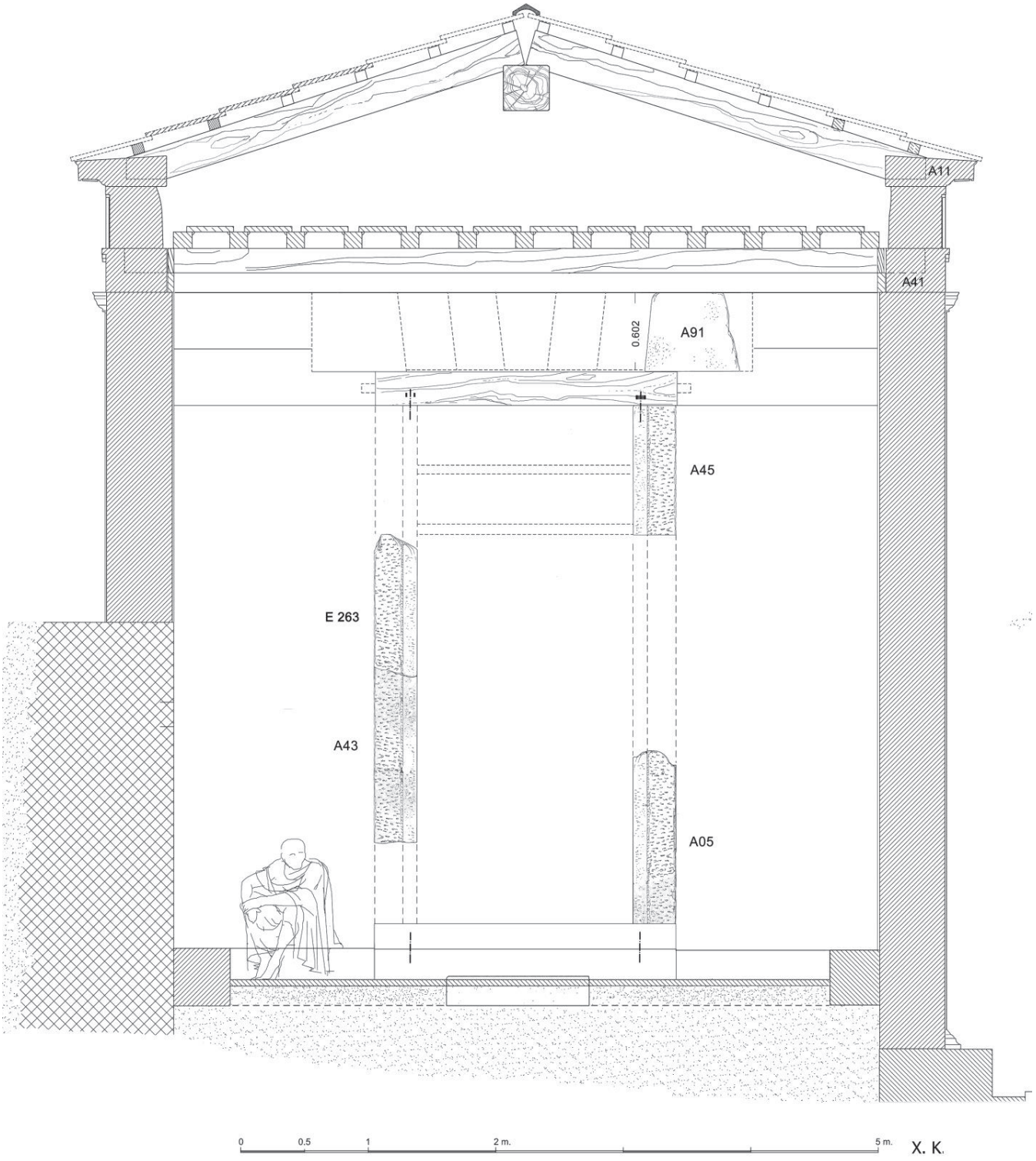

Πίν. 39. Η νότια όψη της νοτιοανατολικής γωνίας του θριγκού.

Πίν. 40

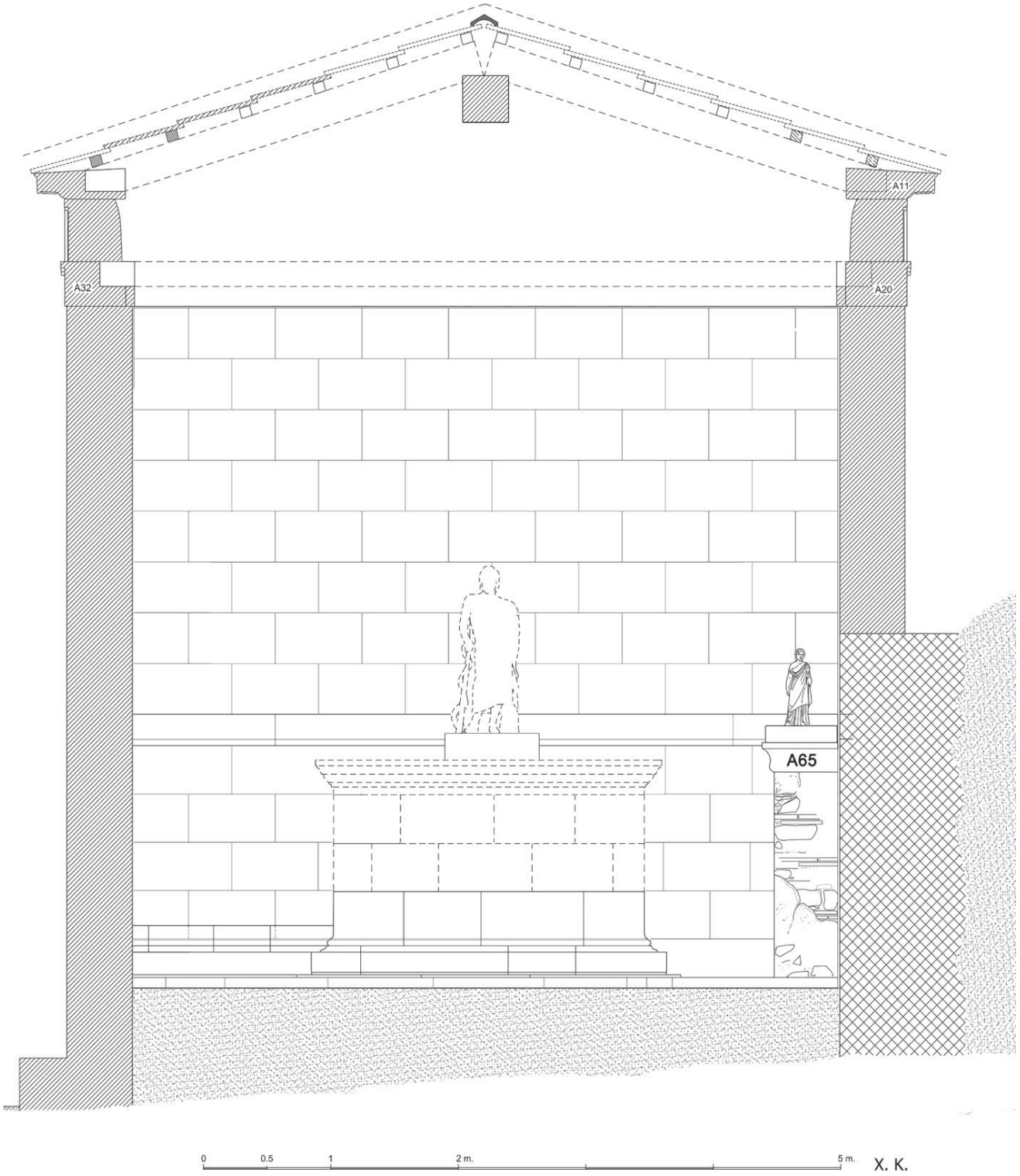

Πίν. 40. Πλοκή των στοιχείων στο μέσον της πρόσοψης του ναού.

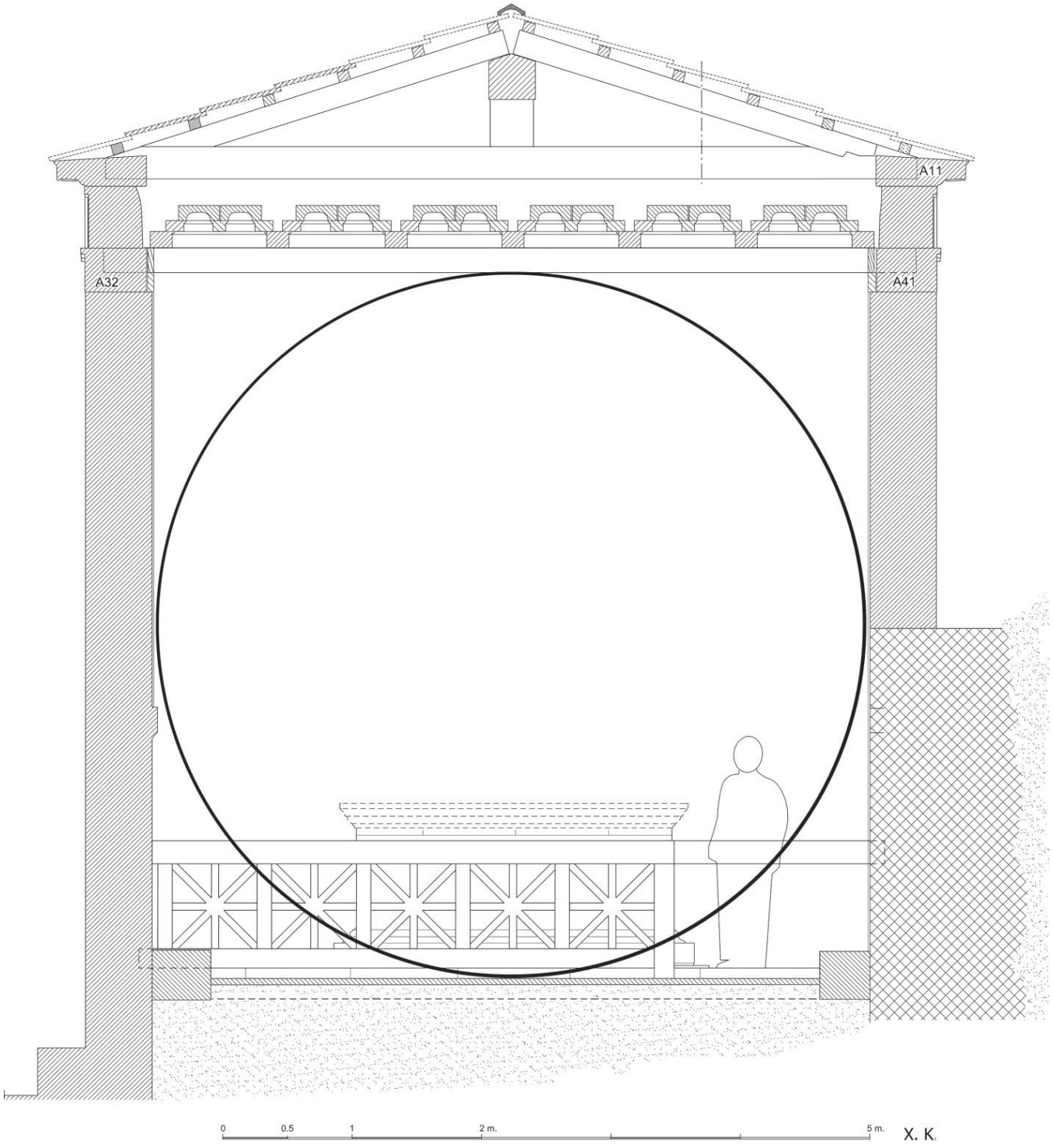

Πίν. 41. Αποκατεστημένη εγκάρσια τομή στο ναό και όψη του θυραίου τοίχου.

Πίν. 42

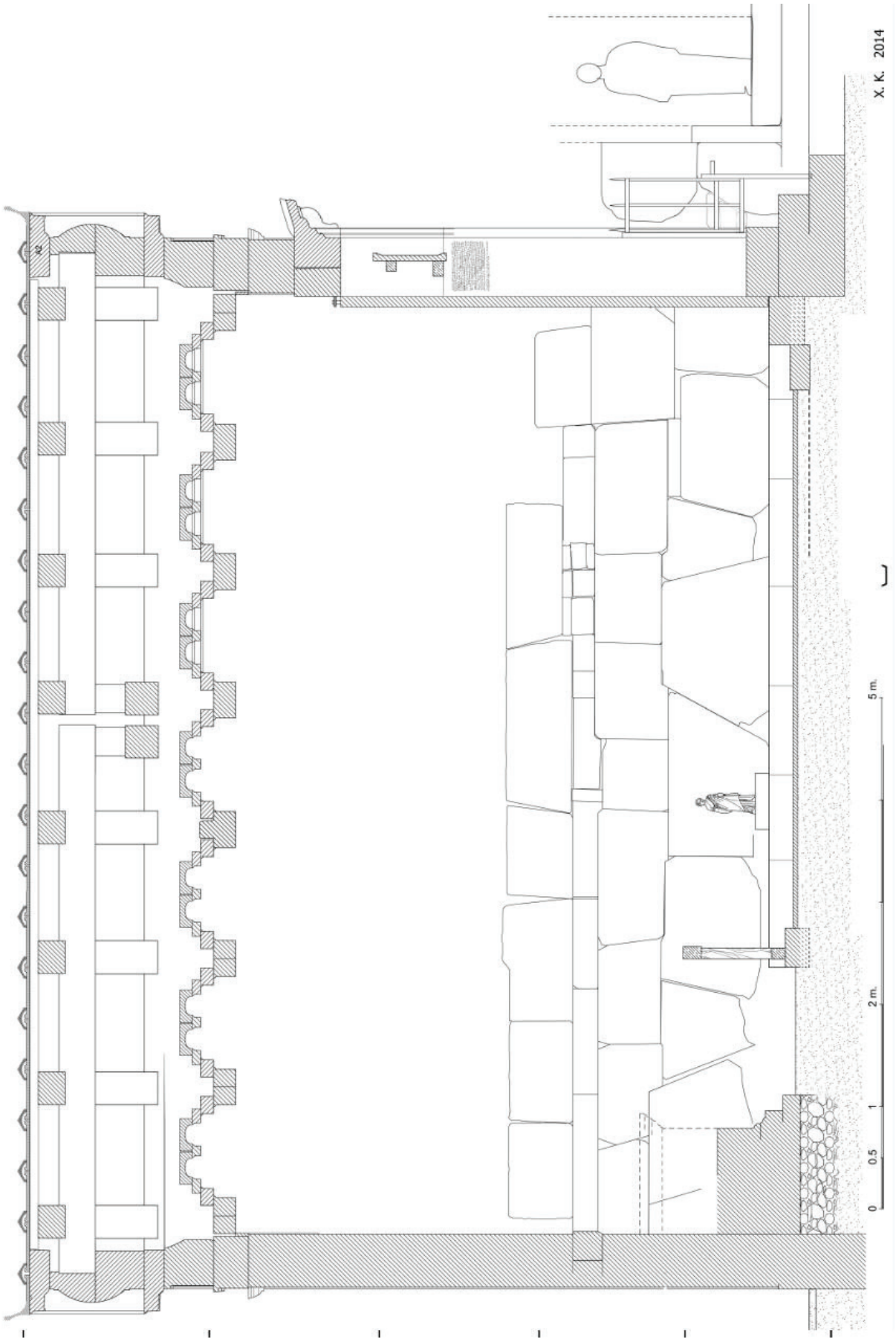

Πίν. 42. Αποκατεστημένη εγκάρσια τομή στο δυτικό πέρας του ναού με τους εγχάρακτους αρμούς στο κονίαμα του δυτικού τοίχου.

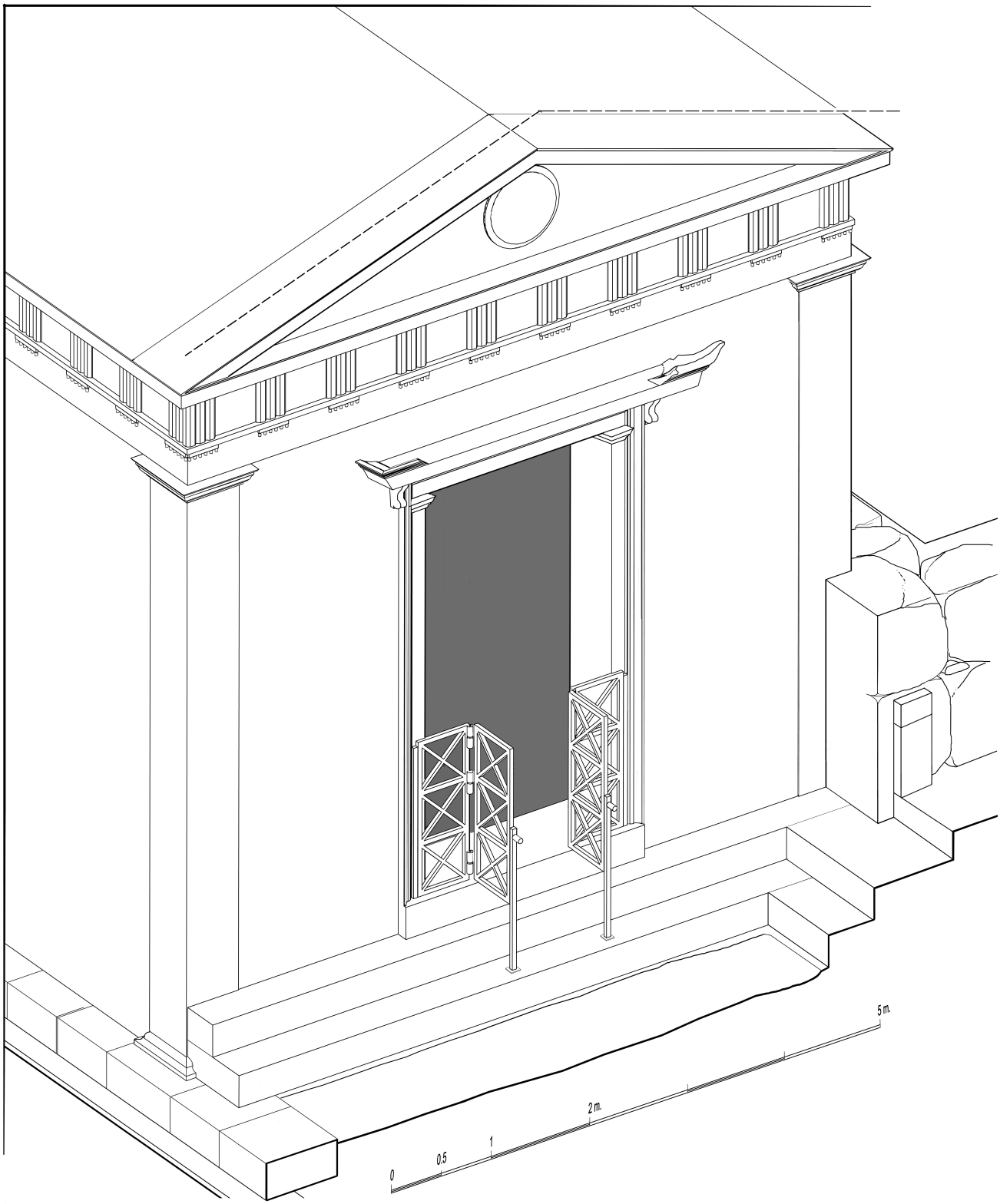

Πίν. 43. Αποκατεστημένη εγκάρσια τομή στο ναό και όψη του φράγματος.

Πίν. 44

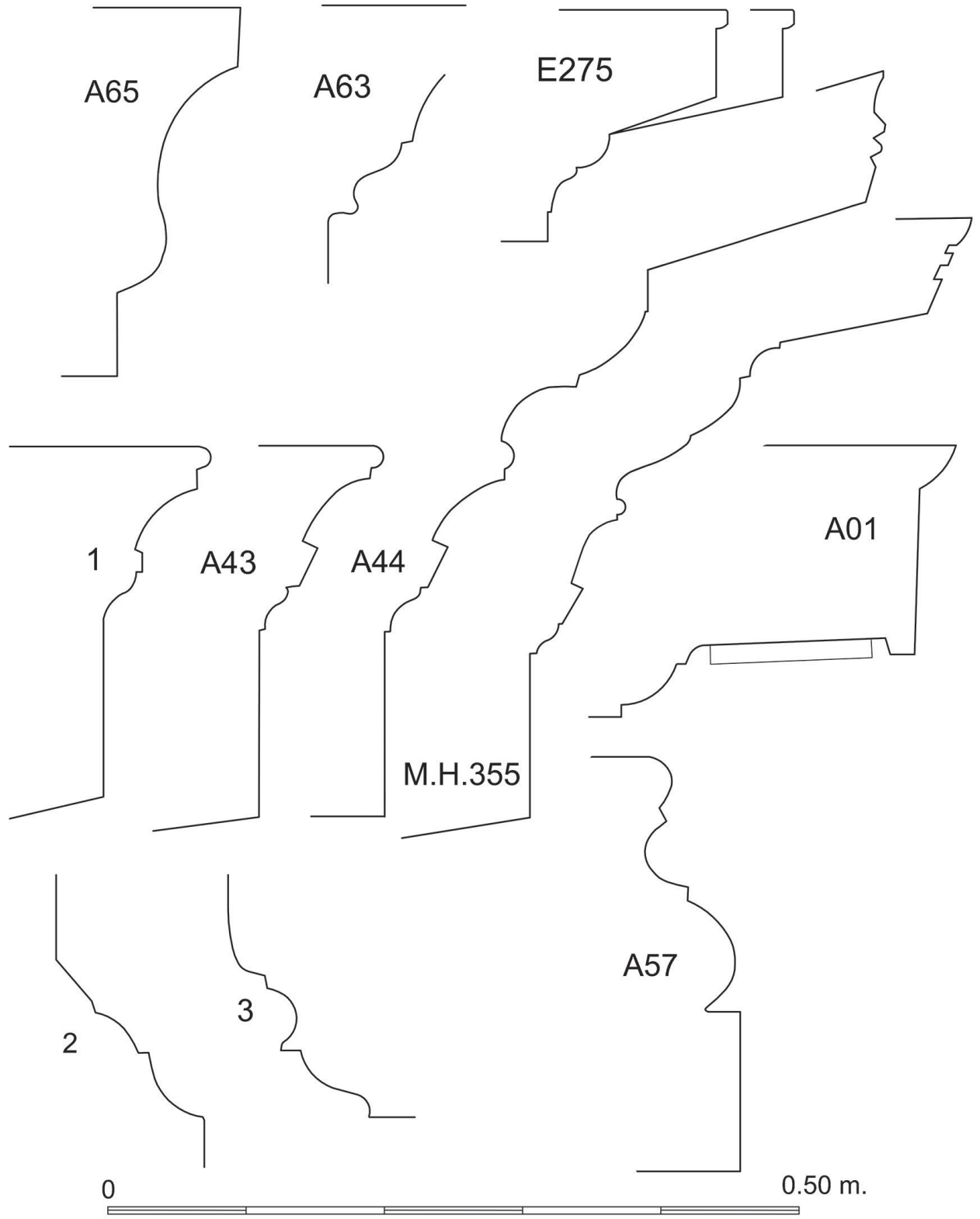

Πίν. 44. Αποκατεστημένη τομή κατά μήκος του ναού.

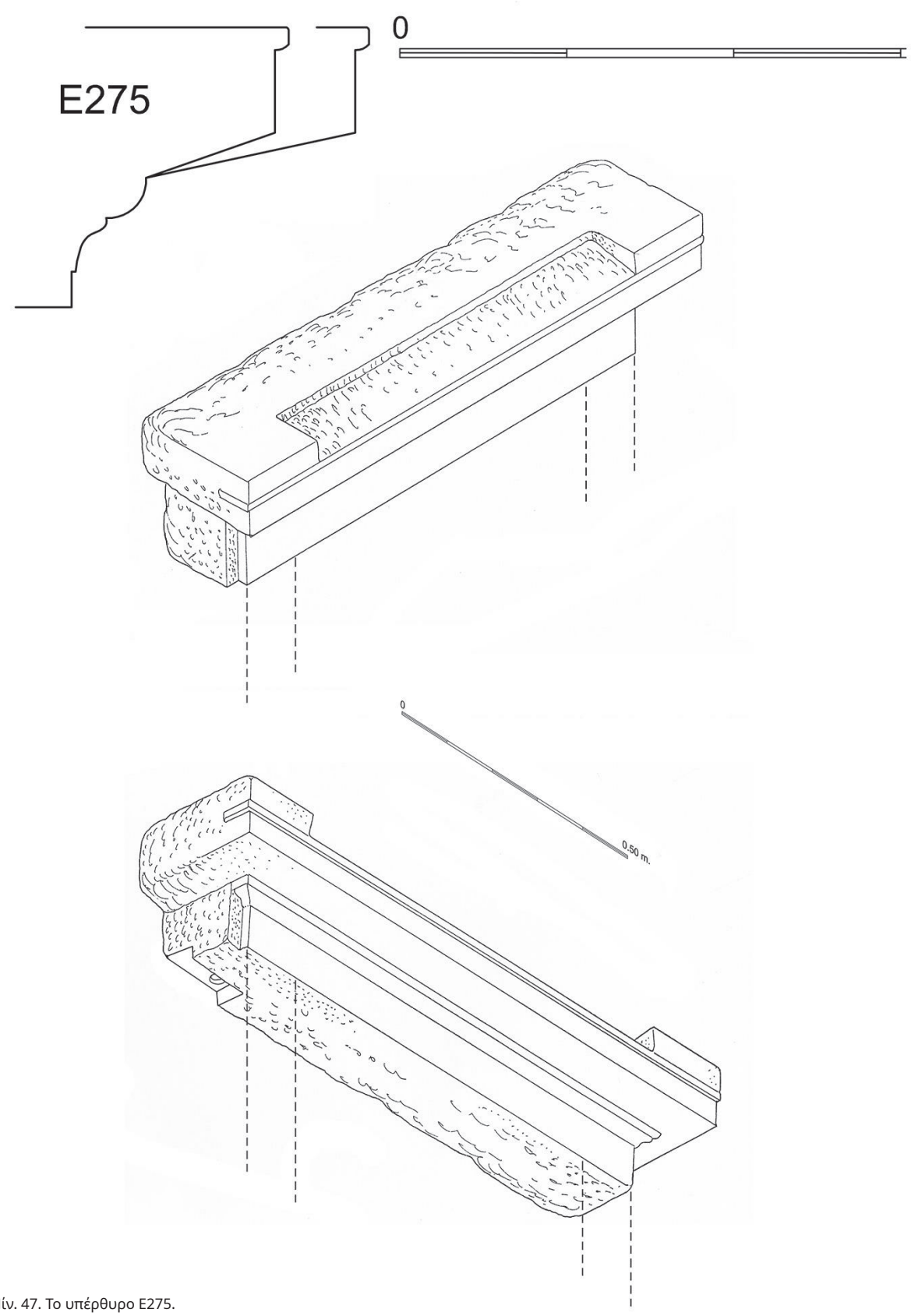

Πίν. 45. Ισομετρική αναπαράσταση της πλατείας Κ και της σχέσης της με το ναό και το άνοιγμα Τ.

Πίν. 46

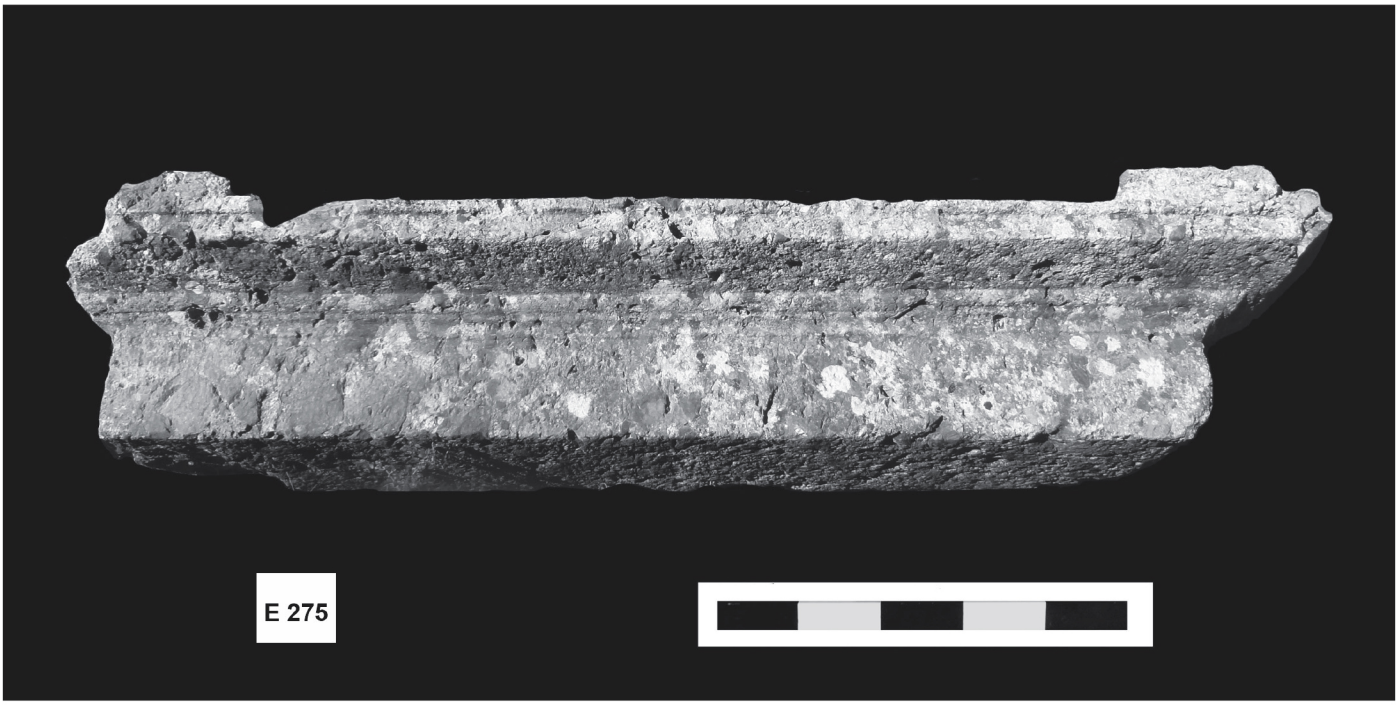

Πίν. 46. Κατατομές κυματίων στο Ασκληπιείο της Λισού, την Κνωσό και την Κυρήνη. 1: παραστάδα θύρας στο θησαυρό των Στρατηγών στην Κυρήνη, 2: πάση παραστάδας του ναού του Ασκληπιού στη Λισό, 3: βάση λατρευτικού βάθρου στο ναό του Ασκληπιού στη Λισό, A65: διάσπαρτη στέψη από το Ασκληπιείο στη Λισό, A63: επίκρανο παραστάδας του ναού του Ασκληπιού στη Λισό, E275: υπέρθυρο E275 από το Ασκληπιείο στη Λισό, A43: περίθυρο, A44: υπέρθυρο, A09: οριζόντιο γείσο του ναού του Ασκληπιού στη Λισό, M.H. 355: υπέρθυρο Γ355 από τη Κνωσό, A57: αττική βάση από τη στοά J στο Ασκληπιείο της Λισού.

Πίν. 47. Το υπέρθυρο Ε275.

Πίν. 48

Πίν. 48.1. Το υπέρθυρο Ε275.

Πίν. 48.2. Το υπέρθυρο από την Άπτερα (φωτ. Ν. Τζαμπάσογλου).

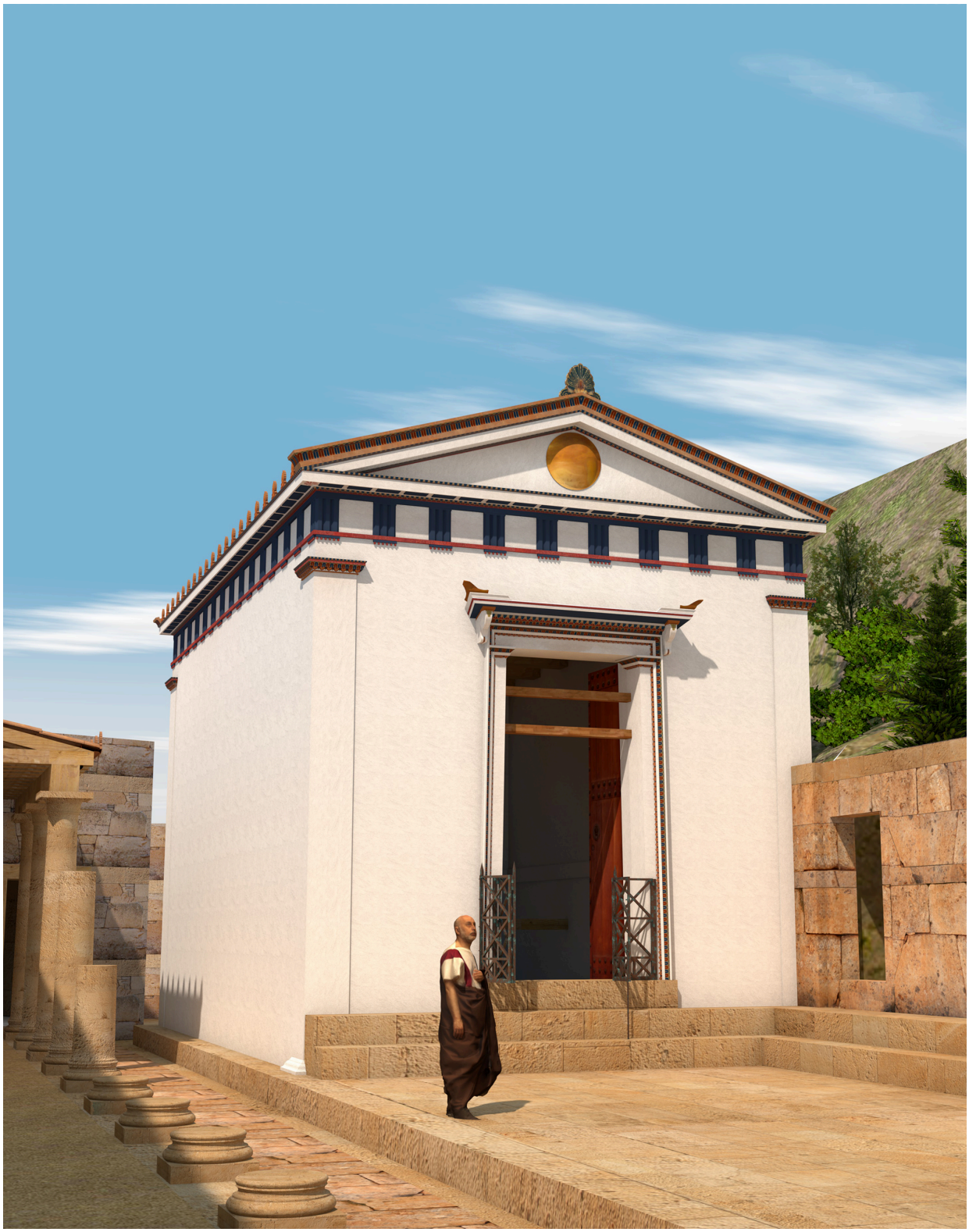
Πίν. 49.1. Η περιοχή της κλίμακας και του αναλήμματος R μετά την ανασκαφή το 1960 (φωτ. Ν. Πλάτων).

Πιν. 49.2. Η περιοχή του Ναού του Ασκληπιού τον Ιούλιο του 1958, πριν τις ανασκαφές (φωτ. Ν. Πλάτων).

Πιν. 50. Αναπαράσταση του ναού του Ασκληπιού στη Λισό. Άποψη από ανατολικά (φωτορεαλιστική εικόνα Δ. Τσαλκάνης).

Πιν. 51. Αναπαράσταση του ιερού του Ασκληπιού στη Λισό. Άποψη από νοτιοανατολικά (φωτορεαλιστική εικόνα Δ. Τσαλκάνης).

ISBN

978-618-84298-4-0 (έντυπη έκδοση)

978-618-84298-3-3 (ψηφιακή έκδοση)